

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Miha Sluga

**LOJALNOST SLOVENSKEGA VOJAKA MED PRVO
SVETOVNO VOJNO**

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

**UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE**

Miha Sluga

Mentor: doc. dr. Damijan Guštin

**LOJALNOST SLOVENSKEGA VOJAKA MED PRVO
SVETOVNO VOJNO**

Diplomsko delo

Ljubljana 2007

Lojalnost slovenskega vojaka med prvo svetovno vojno

Ko se je 28. julija 1914 Avstro-Ogrska država znašla v vojni, so se slovenski vojaki odzvali tako, kot se je od vdanih državljanov pričakovalo. Kljub tesnobi in občasnemu negodovanju je večina vojakov svojo udeležbo v vojni smatrala kot svojo dolžnost do vladarja in do avstro-ogrške domovine. Občutka pripadnosti habsburški monarhiji niso mogli zatreti ne mednacionalni konflikti ne močna slovenska narodna zavest. Sicer so se med vojaki znašli tudi taki, ki so prihodnost videli v neodvisni jugoslovanski državi, a bili so maloštevilni in v svojih pogledih osamljeni. Nepredstavljivo trpljenje, ki ga je povzročila vojna, je močno omajalo moralo slovenskih vojakov – začasno jo je dvignil le italijanski vstop v vojno –, a lojalnost do habsburške monarhije je kljub temu vso prvo polovico vojne ostala bolj ali manj neomajna. Šele leta 1917 so s politično odjugo v Cislajtaciji med vojaki začele dozorevati zamisli o preureditvi države; zalet je dobila jugoslovanska ideja, ki pa je sprva težila le k preureditvi monarhije, ne pa k njenemu rušenju. A zaradi pomanjkanja, ki je državo zajelo zadnje leto vojne, ter naveličanosti ob dolgotrajni in nesmiselni vojni je bilo zaupanje v habsburško dinastijo in avstro-ogrsko državo načeto. Zamisli o samostojni jugoslovanski državi so v teh okoliščinah padle na plodna tla.

Ključne besede: Prva svetovna vojna, Avstro-Ogrska, slovenski vojaki, lojalnost, avtobiografski viri.

Loyalty of slovenian soldier during the World War I

When Austria-Hungary 28th July 1914 found itself in a war that burst into a world war in the following days, slovenian soldiers responded as it was expected by committed citizens. Despite occasional anxiety and disapproval majority of the soldiers considered taking part in the war a duty towards the sovereign of the Austro-Hungarian empire. Nor international conflicts neither strong slovenian national awareness could not inhibit the citizenship of the Habsburg Monarchy. There were soldiers who saw the future in the independent yugoslav country, however there were few of them and were solitary amidst a great number of those who refused radical demands of that kind. Morality of slovenian soldiers was severely weakened by war. It was raised temporarily while Italy entered into war. In spite of this the loyalty towards the Habsburg Monarchy remained more or less steady. Only after political change in Cisleithania in 1917 ideas regarding reforming the country began to mature among soldiers. Yugoslav idea of tending to reform the monarchy more equally rather than to devastate it burst out. Great deficiency that spread along the country and being fed up with long lasting and senseless war were the circumstance that weakened the trust into the Habsburg dynasty and Austria-Hungary. At last dreams about independent yugoslav country came true.

Keywords: World War I, Austria-Hungary, slovenian soldiers, loyalty, autobiographic sources.

KAZALO

UVOD	5
1. METODOLOŠKO – HIPOTETIČNI OKVIR	7
1. 1 PREDMET IN CILJI PREUČEVANJA V DIPLOMSKEM DELU	7
1. 2 POSTAVLJENE HIPOTEZE.....	8
1. 3 UPORABLJENI METODOLOŠKI PRISTOP IN NJEGOVE OMEJITVE	8
1. 4 STRUKTURA DIPLOMSKEGA DELA.....	9
1. 5 TEMELJNI POJEM	10
2. O VOJAKU IN NJEGOVI DOLŽNOSTI	11
2. 1 CESARJU KAR JE CESARJEVEGA	12
2. 2 LE AVSTRIJA JE NAŠA DOMOVINA!	18
3. SLOVENCİ V OBOROŽENIH SILAH AVSTRO-OGRSKE	21
4. POLETJE 1914	24
4. 1 SARAJEVSKI ATENTAT	24
4. 2 AVE CAESAR, MORITURI TE SALUTANT!	26
4. 3 »SI MLADIM FANTOM ŽALOST ST'RILA«.....	31
4. 4 PROTI AVSTRIJI	35
5. NA RUSKEM IN BALKANSKEM BOJIŠČU 1914–1915	38
5. 1 »TAKE VOJNE SI NISMO PREDSTAVLJALI«.....	39
5. 2 ALS HELD FÜR KAISER UND VATERLAND GEFALLEN!	46
5. 3 DESERTEUR! VERRÄTER!	53
6. VOJNA Z ITALIJO	57
7. VRHUNEC VELIKE VOJNE	63
7. 1 »KAM PLOVEMO?«.....	63
7. 2 O VZORNI ZVESTOBI IN NOVIH JUNAŠKIH DEJANJH SLOVENSКИH POLKOV	66
7. 3 NEKAJ DROBCEV O POSLEDNJIH VELIČINAH HABSBUŠKE VLADARSKE HIŠE	71
7. 4 »JUGOSLOVANOM SE JASNIJO VREMENA«.....	74
7. 5 MED DOBROVOLJCI IN SILOVOLJCI 1916–1918.....	78
8. POSLEDNJE LETO VOJNE IN MONARHIJE	86
8. 1 VARLJIVI UPI, ZLOVEŠČA REALNOST IN »NENASITNI GERMANSKI MEČ«	86
8. 2 »JAZ SVOJE GLAVE NE BOM VEČ NESEL NA FRONTO!«	93
8. 3 VOJAŠKO UPORNIŠTVO	97
8. 4 FINIS AUSTRIAE	109
9. SKLEPI IN VERIFIKACIJA HIPOTEZ	115
VIRI	119

UVOD

Ko pa je leta 1914 izbruhnila ta nesrečna vojna, bil sem tudi jaz l. 1915 vpoklican k vojakom. Večina mojih tovarišev je našla smrt, mene pa je pustila živeti, a za spomin vzela mi je najboljše in to so oči ... Kot slepega dali so me v graški zavod za slepe, kjer sem še sedaj. Tu se učim slepo pisavo pisati in s prsti brati. Tako pisavo pisati, kot vam sedaj z njo pišem, in košare plesti. Žalostno je tako življenje, a potolažim se z besedami Vse za vero, dom, cesarja, za cesarja blage oči (Šošter v Ciglar 2000a: 4).

Tako je preprost slovenski vojak Franc Šošter na kratko zabeležil svojo nesrečno usodo med prvo svetovno vojno. V pismu ni pozabil omeniti ne tragičnih posledic vojne, ne spodbudnih besed, ki so mu v nesreči dajale uteho in upanje, da vse to le ni zaman. Ali je zato njegovo pisanje dovolj trden dokaz o Slovencu in vojaku, katerega vdanost, kakor pravi stara pesem, nikdar ne usahne?¹ Ali nam kaže zlomljenega človeka, ki zgolj neprepričljivo ponavlja stare fraze? Ker ne poznamo drugih njegovih poprejšnjih in kasnejših zapiskov, tega žal ne vemo zagotovo. Sklepamo pa le lahko, da bi ob vsem omenjanju pohabe, smrti in žalosti njegova lojalnost sicer lahko zvenela obrabljeno in naivno, nikakor pa ne neiskreno.

Ta, tolikokrat omenjani vse-za-vero-dom-cesarja, nikakor ni bil oguljen pripomoček, s katerim bi hinavsko mahali samo takrat, ko je bilo potrebno pokazati slovensko lojalnost in zvestobo. Seveda se je dogajalo tudi to, a vendarle je krilatica verno odlikavala stanje duha na Slovenskem pred prvo svetovno vojno. Predstavljala je okvire temeljne politične in družbene usmeritve – zvestobo vladarju in tradicionalno zavezanost habsburški monarhiji, kot izum 19. stoletja pa tako nacionalno kot tudi deželno domoljubje. Čeprav je krilatico kot svoje geslo prvi začel uporabljati katoliški politični tabor, ki je k tej usmeritvi dodal še zavezanost (katoliški) veri, in jo za svojo niso vzeli pri njihovih političnih tekmecih, je vseeno postala najširše sprejeta in najpriljubnejša politična skovanka na Slovenskem. Trumam vojakov pa je poleti 1914, ko je izbruhnila vojna, in tudi med njo, klic bogu, domu in cesarju postal eno od najpreprostejših

¹ Verz »Kot Triglav nikdar ne omahne, Slovencu vdanost ne usahne« je vzeta iz pesmi Triglav, ki jo je leta 1888 ob štiridesetletnici vladanja Franca Jožefa I. napisal Peter Bohinjec (v Dolgan 1989: 81).

(na)vodil, kaj jim je v tej vojni treba storiti. Sklicevanje nanj je utrjevalo podobo vedno zvestega in lojalnega, v vseh preizkušnjah neustrašnega vojaka ter tako sporočalo svetu, da slovenski vojaki stojijo za svojim vladarjem in da so pripravljeni braniti varnost domovine, tako avstro-ogrske kot slovenske.

Pa vendarle, ali je ta bahava podoba lahko ohranila svoj neokrnjeni sijaj tudi skozi vsa štiri leta velike vojne? Ali je patriotski vse-za-vero-dom-cesarja med vojaki obdržal svojo prepričljivost ali je domišljavemu besedičenju o časti in dolžnosti navkjub postal le obscen pojem, ki je ves svoj smisel izgubil v blatnih strelskih jarkih? Številni pomisleki vojakov o smotru vojne, ki je povrh vsega, navzlic drugačnim napovedim, kar trajala in trajala, so delovali kot spodbuda, da sem si ta vprašanja postavil v pričujoči diplomski nalogi. V njej sem si prizadeval ugotoviti, kako se je skozi različna obdobja prve svetovne vojne spreminjalo vojakovo dožemanje te vojne in predvsem kako je to vplivalo na lojalnost slovenskega vojaka do habsburške monarhije.

1. METODOLOŠKO – HIPOTETIČNI OKVIR

1.1 Predmet in cilji preučevanja v diplomskem delu

Predmet preučevanja v diplomskem delu se nanaša na odnos slovenskih vojakov do habsburške monarhije in do njenega vladarja med prvo svetovno vojno. Z analizo osebnih pričevanj slovenskih pripadnikov avstro-ogrske vojske sem poskušal ugotoviti tudi, kakšno je bilo vojakovo dožemanje svetovnega spopada. Prav tako sem v analizo zajel opazke vojakov glede lastne držbe na bojiščih oziroma njihove zgodbe o junaštvih na eni, ter prebegih, nepokorščini in splošni naveličanosti na drugi strani. Pomembno mesto sem namenil še nemškemu pritisku in zahtevam slovenskega oziroma kasneje kar jugoslovanskega gibanja ter vplivu, ki sta ga imela na mesto monarha in avstro-ogrske države ter slovenske, (jugo)slovanske in avstrijske identitete v miselnem horizontu slovenskega vojaštva.

Ker me je zanimalo predvsem »lojalistično čustvovanje« posameznega vojaka in sem zato kot glavni vir vzel avtobiografske zapiske, v nalogi ni sintetičnega pregleda »bojne vrednosti slovenskih enot«, dezerterstva, uporov, zelenega kadra in dobrovoljskega gibanja, skratka sklopov, ki so tudi povezani z (ne)lojalnostjo in dožemanjem vojne. Le-te, predvsem pa vojaške upore, jugoslovansko dobrovoljsko gibanje ter odnos političnih elit do monarhije, je slovensko zgodovinopisje že podrobno obravnavalo. Splošnemu ocenjevanju zanesljivosti slovenskih vojakov se niso ognili niti v publicistiki. Vsemu navkljub pa se mi je zdelo, da je, še posebno med laično javnostjo, prisotno vse preveč splošnih trditev, ki skušajo slovenske vojake prikazati v kar se da najlepši luči ali pa prvo svetovno vojno označujejo kot vojno, ki ni »naša«, Avstro-Ogrsko pa kot slabo mačeho in ječo narodov. Tovrstna enostranskost mi je pomenila dodatno spodbudo, da sem poskušal dokazati, da je bilo vojakovo dožemanje vojne in lojalnosti mnogo bolj raznoliko in kompleksno.

1. 2 Postavljene hipoteze

Hipoteza 1: Lojalnost slovenskih vojakov do monarhije in vladarja se je med vojno spreminjala in sicer od trdne vdanosti v slogu vse-za-vero-dom-cesarja do popolne apatije in celo nasprotovanja in zaničevanja.

Hipoteza 2: Na bojišču so se slovenski vojaki povečini izkazali kot zanesljivi, njihova odločnost pa je nihala glede na uspehe oziroma neuspehe avstro-ogrske vojske ter trenutnega vojaškega nasprotnika, predvsem pa je bila odvisna od trajanje vojne.

Hipoteza 3: Nelojalnost in nepokorščina slovenskih vojakov je bila največkrat posledica obupnih socialnih razmer in splošne naveličanosti nad vojno, v posameznih primerih pa tudi posledica nacionalnih, predvsem jugoslovanskih in protinemških sentimentov oziroma idealov.

Hipoteza 4: Med vojaki je bilo prisotno močno protivojno mišljenje, ki je izviralo iz grozljive resničnosti svetovne morije, vedno bolj pa tudi iz spoznanja nesmiselnosti in nepotrebnosti svetovnega spopada.

1. 3 Uporabljeni metodološki pristop in njegove omejitve

Pri iskanju odgovorov na zastavljena vprašanja sem prisluhnil neposrednim udeležencem vojne, vojakom, ki so v svojih zapiskih, dnevnikih, pismih, dopisnicah, razglednicah in spominih ponujali neposreden pogled na medvojno dogajanje. Verjel sem, da mi bo vpogled v njihov miselni svet, čustvovanje in vojno doživetje, ki ga vojakovi zapiski kot primeri osebnega pričevanja omogočajo, bolj verodostojno in pristneje razkril poglede vojakov na lojalnost, njihov odnos do vladarja in monarhije ter njihove misli o vojni in o njenem smislu. Le v primerih, ko avtobiografskih zapiskov vojakov ni bilo zadosti, sem v analizo primarnih virov vključil nekaj poudarkov iz takratnega časopisja ter nekaj izsekov iz cenzurnih poročil, obvestil vojaških poveljstev »slovenskih« polkov ter leposlovja. Sekundarne oziroma strokovne vire pa sem uporabljal le za umestitev spoznanj analize primarnih virov v zgodovinski kontekst.

Kljub prepričljivosti in neposrednosti avtobiografskih virov so bile politične in nazorske samoizpovedi vojakov potrebne pazljivega obravnavanja: vojaki so namreč v

dopisovanju s svojimi bližnjimi le redkokdaj lahko svobodno razpravljali o kočljivih temah, saj je nad njimi bedela vsemogočna in vedno prisotna cenzura.² Avtorji vojnih spominov težav z avstrijsko cenzuro sicer niso imeli, so pa zaradi časovne distance in nove jugoslovanske stvarnosti bolj ali manj zapadali drugačnem vrednotenju medvojnih dogodkov. Še najbolj pristen vir za problematiko diplomske naloge so bili potemtakem dnevniki, katerim so vojaki, če so le premagali strah pred tem, da bi njihove beležke prišle v neprave roke, lahko zaupali svoje skrbi in svoje misli.

Pri zbiranju avtobiografskih virov se nisem omejeval niti z reprezentativno regionalno in socialno pripadnostjo njihovih piscev, niti z njihovo razporeditvijo po enotah in položaju v oboroženih silah Avstro-Ogrske. Prav tako se nisem obremenjeval s tem, ali so se bojevali na vzhodnem, balkanskem ali italijanskem bojišču. Skušal sem zbrati kar največ tovrstnih pričevanj in edina omejitev pri tem je bila, da je bil njihov avtor slovenski vojak habsburške monarhije – čeprav ga je usoda kasneje morda lahko pripeljala v ujetništvo ali pa »zapeljala« v dezerterstvo in med pripadnike dobrovoljskega gibanja. Pri tem sem se zavedal, da zaradi sorazmerno majhnega števila avtobiografskih virov – večina vojakov svojega »soldatstva« namreč ni popisala, vrh tega pa je tudi od napisanih precej ostalo porazgubljenega, v privatnem lastništvu ali pa čaka na pozornega kupca na boljšem trgu – kot zaradi že omenjenih pomakljivosti ter omejitev, zbrano gradivo lahko ponuja le omejen pogled na vojakovo dožemanje vojne in lojalnosti.

1. 4 Struktura diplomskega dela

Uvodni del sem začel z orisom »pravilnih kreposti« vojaka, kakor so jih predpisovale uradne vojaške »postave« in pred vojno v javnosti ustvarjene predstave. Izsledke analize avtobiografskih virov vojakov sem nato razporedil kronološko, kar se mi je zaradi dejstva, da se je vojakovo razumevanje lojalnosti in vojne od veličastnih manifestacij z njenega začetka do nemirnega leta 1918 močno spremenilo, zdelo najbolj razumno. Tematske sklope – dezerterstvo, uporništvo, dobrovoljsko gibanje, ujetništvo, jugoslovanska državna ideja itd. – sem umestil in po potrebi razporedil v različne, a njim

² »Poslal bom kak pozdrav na vojaški dopisnici ... Smeli bomo pisati tudi v odprtih pismih navadne stvari o zdravju, a o vojaških zadevah čisto nič in tudi ne, odkod pišemo. Če bo kaj takega omenjeno, bo pismo raztrgano.« (Jenko v Hacin 2002: 17).

najbolj ustrezne časovne okvire. Prvi del obravnava reakcije in vzdušje vojakov v prvih tednih vojne, drugi del pa dogajanje na ruskem in balkanskem bojišču do premestitve večine slovenskih enot in vojakov na italijansko fronto. V tretjem delu obravnavam dvig morale, bojevitosti in odločnosti slovenskih vojakov, ki je sledil vstopu Italije v vojno, v četrtem pa obdobje dveh let, 1916–1917, za katerega so bile značilne splošna naveličanost nad dolgo trajajočo vojno ter velike mednarodne in notranjepolitične spremembe, ki so počasi začela vplivati tudi na (ne)lojalnost slovenskih vojakov. Zadnji del obravnava »revolucionarno« leto 1918, ki je s svojimi nacionalnimi in protivojnimi zahtevami odločilno vplivalo na obnašanje vojakov.

1. 5 Temeljni pojem

Lojalnost (iz lat. besede *legalis* »zakonit, predpisan«; fr. *loyal* »pošten, zvest«) v knjižnem in pogovornem pomenu besede največkrat izraža tisto vsakdanjo nramnost, ki je tako pomembna za normalno življenje in sodelovanje ljudi. Pošten, zvest in vdan človek je osnovna podmena kakršnihkoli dobrih medčloveških razmerij. Tisto, čemur pravimo v vsakdanjosti zadovoljstvo ali celo sreča, je v veliki meri odvisno od naših bližnjih, sodelavcev, soljudi, od njihove simpatije in lojalnosti. V družbenopolitičnem pomenu pa se lojalnost največkrat tesno povezuje z etosom dolžnosti, ki sili v izpolnjevanje državljskih obveznosti in spoštovanje zakonov. Ni treba, da bi bil lojalen državljan prepričan o pravilnosti določene politike ali celo navdušen zanjo; podreja se ji, ker meni, da mu tako velevala dolžnost. Pogosto je lojalnost določene osebe le splet avtoritarnosti, konformizma in oportunitizma; četudi ve, da je določena politika že zdavnaj izgubila tiste adute, ki so ji bili v ponos, še vedno vztraja v svoji »zvestobi« proklamiranim »vrednotam« in »idealom«. Tako je tudi dosti bolj ugodno in varno: posameznik vztraja pri starih držah, stališčih in dogmah, njegovi somišljeniki pa ga celo hvalijo zaradi doslednosti, trdnosti in neomajne zvestobe (Sruk 1999: 270–271). V diplomskem delu se z vsemi dimenzijami lojalnosti nisem ukvarjal; pravzaprav se je pojem lojalnosti nanašal samo na »zvestobo in vdanost« habsburški državi ter njenemu vladarju, na občutek pripadnosti avstro-ogrski domovini oziroma na »avstrijski« patriotizem ter na pripravljenost slovenskih vojakov na izpolnjevanje vojaških dolžnosti.

2. O VOJAKU IN NJEGOVI DOLŽNOSTI

Dan pred uradno vojno napovedjo Srbiji, ko je tudi največjim optimistom postalo jasno, da se vojni ne bo moč izogniti, so v *Slovenskem narodu* (27. 7. 1914) zapisali: »Naj se zdaj zgodi kar hoče, z vsemi drugimi narodi vred bomo tudi Slovenci z navdušenjem izpolnjevali vse svoje patrijotične dolžnosti.« Čeprav pisec članka ni razkril, katere so te dolžnosti bile, si v naslednjih dneh ob vsej državljanski gorečnosti in ob vsem izražanju dinastične zvestobe teh res ni bilo težko predstavljati. Še več, ponavljanje domoljubnih fraz in hvalisanje slovenskega vojaka, katerega junaštvo se je bojda vedno izkazalo »na vseh bojnih poljih Evrope kot neprekosljivo«, je spremljalo že prejšnje napetosti in vse vojaške avanture habsburške monarhije (Slovenec, 26. 7. 1914). Ko se je prva svetovna vojna začela, je imela potemtakem skrbno negovana podoba zvestega slovenskega vojaka že dolgo tradicijo.

Nekaj potez zaželjene podobe (slovenskega) vojaka bom predstavil v naslednjih vrsticah. To ne bo izčrpen opis, ampak le poskus, da se na osnovi omejenega števila vojaških »postav« in neuradnih navodil pa tudi skromnega izbora najbolj značilnih pričakovanj slovenske javnosti, poskuša ugotoviti, kakšno vlogo so pripisovali pripadniku vojaškega stanu, kakšne naj bi bile njegove »kreposti« in izpolnjevanje katerih »patrijotičnih« dolžnosti so od njega zahtevali.³

³ V slovenskem jeziku je nastalo kar zajetno število vojaških priročnikov, ki so zadevali status vojaka v avstroogrski vojski. Najobsežnejši med njimi je *Službeni reglement ali Službeni pravilnik za cesarsko in kraljevo vojsko* (v nadaljevanju *Službeni reglement*). Leta 1875 in 1876 sta ga poslovenila Andrej Komel in Ignacij Robus, zajema pa domala vsa področja vojakovega življenja tako v vojnem kot v mirnem času. Knjižica *Prisega in vojaški člani* je svojevrsten povzetek sankcij, ki jih je predvideval vojaški kazenski zakonik. Leta 1889 jih je poslovenil Andrej Komel. *Krščanski vojak. Pouk slovenskim mladeničem, ki so poklicani v vojaško službo*, je besedilo neuradnega značaja, ki pa na preprost način slika na veri utemeljene moralne kvalitete in patrijotične dolžnosti vojaka. Besedilo je leta 1911 napisal vojaški kurat Valentin Rozman. Brošura *Vojak. Njegove dolžnosti in pravice. Vzroki in namen vojne* iz leta 1916 (v nadaljevanju *Vojak*) pa ni samo povzetek pravil, predpisov in zakonov, temveč je tudi očitem propagandni material. Z namenom vplivati na mišljenje vojakov in na njihovo moralo, je smernice za domovinski pouk in obrambo pred sovražno propagando oziroma t.i. program *Richtlinien für vaterländischen Unterricht und Abwehr der Feindespropaganda* (v nadaljevanju *Richtlinien*) med vojno razvilo tudi vrhovno vojaško poveljstvo (Jalušič 1995: 652–653, 659; Plaschka in drugi 1974a: 237–245).

2. 1 Cesarju kar je cesarjevega

Duh časa, ki je veličal pomen vojaškega poklica za krepčanje človekovih vrlin ter za občo varnost in blagostanje, je pripomogel, da je vojaški stan v Avstro-Ogrski na prelomu v 20. stoletje obdržal svoj šarm. Ta »preslavna obrt«, ki je telesu dajala »gibčnost, hitrost in krepost«, duhu pa večjo »obzornost in promiselnost« (Pajk v Stergar 2004: 31), je vsekozi ohranjala privlačnost, ki ga ne vojne ne vojaška obveznost ter z njimi povezane tegobe in bremena niso mogle ogroziti. Prav tako so v zgodovini vojne bile stalnica in to dejstvo je »šolo vojskovanja« delalo še bolj nujno, institucijo vojaškega stanu pa vredno svojega ugleda.

Vsaka država je po takratnem prepričanju, če je hotela zavarovati svoje »svete pravice in svetinje domovine«, potrebovala vojsko. Le ta naj bi bila ob vsakem času zmožna zavračati sovražne napade, kot potencialna grožnja pa je tak napad lahko tudi preprečevala in s tem celo vzdrževala in branila mir. Poleg nalog pri obrambi monarhije in njenih sestavnih delov, so pripadnikom vojaškega stanu naprtili še obveznosti pri vzdrževanju javnega reda in varnosti. Ena izmed splošnih dolžnosti je namreč bila, da je »vojak sam poklican skrbeti in paziti, da ohranijo postave svojo veljavo in čast. Zatorej mora tudi gosposkam ktere so postavljene, da ohranijo javni red, kadar kaj zaukažejo, radovoljno pomagati in jih ubogati, kolikor to njegovim vojaškim dolžnostim in drugim posebnostim ne nasprotuje« (Službeni reglement v Jalušič 1995: 653). To je pomenilo, da so bile vojaške enote, predvsem t.i. vojaške asistence, dolžne vojaško posredovati v primeru notranjih nemirov, demonstracij in uporov v mirnem (in vojnem) času, prav tako tudi v slučaju grožnje državni ureditvi (Plaschka in drugi 1974a: 19).

Avstro-ogrška armada je v narodno pestri državi bila (oziroma skušala biti) nadnacionalna in tradicionalna sila, zvesta vladarski hiši.⁴ Predstavljala je glavno oporo monarhu in pomembno sredstvo za krepitev vseavstrijskega nadnarodnega dinastičnega patriotizma. Vendar tega monarhičnega patriotizma v državi, kjer so se bohotili nacionalizmi, ni bilo vedno lahko doseči. Vojska ga je kot monarhična sila, ki je od svojih pripadnikov zahtevala politično abstinenco – prepovedovala je vsako politično

⁴Nadnacionalnost ne smemo razumeti kot nevtralnost in enakost vseh nacionalnosti. Nemščina in nemški element sta bila namreč zaradi tradicije in praktičnosti privilegirana. Zato Rok Stergar kot bolj primerno oznako predlaga pojem »prednacionalni« pa tudi nemškonadnacionalni pragmatizem in loči med delovanjem posameznikov v armadi in armado kot institucijo, ki ni bila nemško nacionalna (Stergar 2004: 243, 246).

udejstvovanje, vse oblike političnih manifestacij; prav tako vojak ni smel biti član političnih društev in se ni smel udeleževati javnih shodov in demonstracij (Službeni reglement v Jalušič 1995: 653) – skušala doseči z onemogočanjem širjenja nacionalnih, političnih in socialnih idej, kar pa nacionalnih napetosti in občutka nacionalne ogroženosti enih oziroma superiornosti drugih narodov ni moglo preprečiti. Da bi se izognili dilemi o smislu obstoja Avstro-Ogrske in privlačnosti ideje nacionalnih držav, ki sta se pogosteje začeli pojavljati med prvo svetovno vojno prav zaradi nerešenih notranjih vprašanj, so v drugi polovici vojne v vojaške enote pospešeno uvajali domovinski pouk. Patriotska vzgoja je bila sicer še vedno osredotočena predvsem na vcepljanje ljubezni do cesarja, a je poudarjala tudi skupne gospodarske, politične in zgodovinske vezi različnih delov monarhije, ki lahko le skupaj učinkovito zadovoljijo svoje interese. S spodbujanjem pripadnosti veliki sili, »mogočni Avstriji«, katero je »Bog s tako vzornimi krasotami obdaroval ter s tako velikim bogastvom in s takimi naravnimi zakladi opremil« (Rozman 1911: 33–34), in prepričevanjem o (bodoči) enakopravnosti narodov znotraj monarhije so poskušali okrepiti zavest o Avstro-Ogrski kot vojakovi domovini (Richtlinien v Plaschka in drugi 1974a: 237–238).

Navkljub poskusom »nacionaliziranja« in spremembam organizacijske strukture oboroženih sil je armada ostala eden od vzvodov monarhove oblasti. Cesar je obdržal poprejšnje vojaške pristojnosti, pravico do vojne napovedi ter poveljevalno oblast nad skupno vojsko na ravni celotne monarhije, in je torej tudi po reformi monarhije in armade, glede katere, kot je sam pravil, »ni poznal šale«,⁵ ostal najvišja vojaška avtoriteta. Toda cesar Franc Jožef, ki se je sicer nenehno pojavljal v uniformi in dajal vtis osebnosti, ki je takorekoč »od znotraj vojak«, le ni bil kakšen »Soldatenkaiser«. Narobe: ni bil cesar tisti, ki bi bil nosil vojaško uniformo, temveč so avstro-ogrski oficirji in vojaki kot »trdna zaslomba prestola« nosili »cesarsko suknjo« (Jalušič 1995: 649).

Ker so vojaki nosili cesarsko suknjo, je njihova identifikacija veljala samo cesarju in monarhiji, ne pa narodu, ustavi ali kaki drugi instituciji (Jalušič 1995: 649). Pravzaprav to ni bilo nič nenavadnega, saj osrednjega mesta monarha in dinastije, ki sta v nacionalno tako različni državi bila simbol in porok državne enotnosti, ne napredujoča politična

⁵ Franc Jožef I. je večkrat poudaril, da v vojaških zadevah ni pripravljen na zmanjševanje svojih pristojnosti (Stergar 2004: 240).

emancipacija ne razsajajoči nacionalizmi na začetku dvajsetega stoletja še niso mogli popolnoma zamenjati. Prav tako so mit o nedosežnih vrlinah habsburških vladarjev leta in leta ponavljali učitelji, politiki, časopisni kronisti, vojni kurati, častniki in drugi ter s tem utrjevali prepričanje, da se je vojak takorekoč dolžan bojevati le za »tron in oltar«. Izmed vseh častnih vrlin so potemtakem zavest dolžnosti, pokorščina in spoštovanje do vladarja kot »namestnika božjega v posvetnih stvareh« veljale za temelj državnega reda. Zato je tudi bilo popolnoma samoumevno, da je vsak zvesti in vdani državljani, kadar je poklical cesar in kralj, pohitel pod zastavo (Vojak 1916: 30). Stalno trdna vojaška zvestoba pa ni slonela samo na časti in čutu dolžnosti, ampak tudi na trdni podlagi »svete« prisege. Prav zato je prav, da si prisego v celoti in v slovenskem jeziku, tudi bolj natančno ogledamo:

Prisegujemo Bogu Vsegamogočnemu z očitno prisego, da bomo Njegovemu Apostolskemu Veličanstvu, našemu presvitlemu vladarju in gospodu Frančišku Jožefu Pervemu, po božji milosti cesarju avstrijskemu, kralju češkemu i.t.d. in apostolskemu kralju Ogerskemu, zvesti in pokorni, da bomo tudi presvitlega cesarja, generale in sploh vse višje poslušali, jih častili in branili, njih zapovedim in poveljem v vsakeri službi pokorščino skazovali, da bomo zoper vsacega sovražnika, ktereakoli in kjerkoli Njegovega cesarskega Veličanstva volja ukaže, na vodi in na suhem, po dnevi in po noči, v bojih, naskokih, spopadih in v vsakršnem početju, z jedno besedo, povsod, vsak čas in o vsaki priliki junaško in možato bojevali, da ne bomo svojih čet, svojih bander, zastav in topov nikakor in nikdar zapustili, da se ne bomo nikoli udajali ni v najmanjšo sporazumljenje s sovražnikom, ampak da se bomo vsegdar vedli tako, kakor vojni zakoni govore, in kakor se spodobi pravim vojščakom, ter da hočemo na ta način častno živeti in umreti. Tako nam Bog pomagaj. Amen! (Komel 1889: 2).

Kakor že stoletje pred tem se njeno besedilo tudi tekom prve svetovne vojne ni spremenilo, le mesto preminulega gospoda in vladarja Franca Jožefa je od novembra 1916 zasedal novi cesar Karel. Njima so vojaki s prisego, s to »najvišjo potrditvijo moške besede« slovesno obljubljali, da bodo »junaško in možato branili krono, žezlo in pravice cesarjeve« povsod, vsak čas in ob vsaki priliki na suhem in na vodi (Rozman 1911: 14). V duhu obljube, položene pred prestol, se naj bi vojaki popolnoma prepustili službi v korist domovini in vedno točno in zvesto spolnjevali dolžnosti vojaškega poklica (Rozman 1911: 49).

Ne nevarnosti ne težave ne bi smele vplivati na izpolnjevanje njihovih dolžnosti, pravzaprav naj bi se prava čednost mož pokazala in skušala šele v času nevarnosti. Smrt vojaka na bojnem polju med izvrševanjem dolžnosti pa bi bila »višek zvestobe in največja čast vojaškega stanu« in kot taka »lepa in zavidljiva« (Rozman 1911: 52–53). V boju naj bi bil zgled vojščaka, ki se je boril »hrabro in žilavo« ter tudi v težkih in kritičnih časih »brezpogojno vztrajal«. Kdor pa bi v nevarnem trenutku »obupno govoril, orožje ali strelivo zavrzel, se spuntal, samovoljno boju umaknil« bi se drugim v svarilni izgled moral takoj ustreliti (Službeni reglement v Jalušič 1995: 654). Avstro-ogrski vojak naj strahopetnosti in nemoštva (nemožatosti), ki je sicer sodila med »najsramotnejše vojaške zločine«, ne bi poznal (Komel 1889: 7–8). Na tej točki vojaška pravila, predvsem pa propagandni pamfleti, pogosto že zapadejo v razpravljanje o neustrašnem pogumu in neuničljivi avstro-ogrski vojski (Službeni reglement v Jalušič 1995: 653–654; Vojak 1916: 16–17, 28–29).

Da, vojak je moral brezpogojno vztrajati in nikoli pasti v skušnjava, da bi izvršil kako nečastno dejanje, s katerim bi zašel s prave poti zvestobe in dolžnosti. Izogibati se je moral »zločinov« dezerterstva, namernih samopoškodb in prostovoljnega ujetništva (Komel 1889: 6–12). Poleg ideološkega prigovarjanja jih je oblast skušala preprečevati tudi z zastraševanjem. V številnih odlomkih iz vojnih določb je bilo vojakom »slikovito« predočeno, kakšne posledice bi lahko imel njihov zločin ne samo za njih, ampak tudi za njihove družine:

Kdor zapusti svojo četo z namenom, da se nikoli več ne povrne k njej, zagreši zločin dezerterstva. Prime se ga sramotno ime dezertter. Dezertter se kaznuje s smrtjo na vislicah. Če je pobegnil k sovražniku, se mu nikoli več ni mogoče povrniti v domovino. Toda sovražnik dezertterja navadno ne trpi v svoji deželi, ker ga zaničuje. Po sklepu miru ga bo poslal nazaj čez mejo, kjer ga bodo prijeli naši stražniki. Zaslužena kazen mu torej nikakor ne uide. Toda zločin nima samo za dezertterja, temveč tudi za njegovo družino najstrašnejše posledice. Državna podpora, ki so jo prejemale, se jim tako ustavi. Družina mora nato trpeti revščino in pomankanje. Njegovo ime, ki ga je njegov oče pošteno nosil, se razglasi v občini, in s prstom bodo kazali na svojce brezčastnega vojaka. Hišo, posestvo in vsako drugo imetje zapleni država. Družina obuboža, osamljena bo, pregnana in zapuščena. To so strašne posledice dezertterstva, zločina vojaka, ki je pozabil na svojo dolžnost (Vojak 1916: 27–28).

Tudi bodočnost vojaka, ki bi se prostovoljno poškodoval ali povzročil bolezen, ne bi bila nič boljša. Kot »bolana in uničena pokveka, ki je nihče ne mara« bi bil usmrčen ali pa bi svoja najboljša leta preživel med zidovi mračne ječe (Vojak 1916: 28). Velika nesreča bi za vojaka moralo biti tudi vojno ujetništvo. Tam so namreč pomankanje in nadloge veliko večje kot na bojnem polju, tam je prisotno »surovo nečloveško ravnanje« in »neozdravljive bolezni«, tam je vojak le »neznanec, daleč od doma«. Res se je tudi najboljšim lahko zgodilo, da so ne po svoji krivdi padli v ujetništvo in v tem slučaju je moral vojak delovati tako kot je prisegel. Nasprotniku ni smel izdajati podatkov, ki bi lahko škodili domovini, prav tako je bil v ujetništvu dolžan pokoravati se svojim predpostavljenim (Vojak 1916: 13–14).

Kot organizirana in hierarhično strukturirana institucija, je vojska delovala po predpisih, ki so od podrejenih zahtevali natančno izpolnitev vsakega povelja in takorekoč »brezpogojno pokornost«. Ta je veljala kot nekaj lepega in zlahtnega v tem, da »vojak občnemu blagoru v prid vsikdar podverže lastno svojo voljo postavi in povelju«. Vojska takšno pokorščino potrebuje zato, da se »obvaruje vojaški red, da se ohranja moč na trdnih nogah. Brez te subordinacije vojska kaj znatnega ne more storiti«. Za podrejene je veljala prepoved ogovarjanja, ocenjevanja ali celo zasmehovanja predstojnikov, medtem ko podobnih prepovedi za nadrejene ni bilo, razen nasvetov o »razumni in pravični« obravnavi podrejenih (Službeni reglement v Jalušič 1995: 654).⁶ Nepokorščina je sicer sodila med najtežja dejanja kršenja dolžnosti pripadnika vojaškega stanu. Sem so šteli t. i. »prelom vojaške podložnosti«, ki so ga v vojnem času zagrešili posamezniki, ki so se bodisi z orožjem uprli predstojnikom ali pa so nasprotovali izpolnitvi njihovega ukaza, pa tudi upiranje večjih skupin vojakov: t. i. »metež« ali združeni upor ter »puntarija«, pri kateri je bilo v »dosego reda in pokorščine« celo potrebno ji »nasproti postaviti oboroženo moč« (Službeni reglement v Jalušič 1995: 661; Komel 1889: 3–5).

⁶ Po drugi strani pa so ukazi nadrejenih morali biti jasni in razločni, zato so jih vojakom razglašali v njihovem maternem jeziku. Nasploh glede jezika kaže, da se je avstro-ogrška armada obnašala predvsem pragmatično in je relativno zgledno skrbela za upoštevanje vseh jezikov. V armadi naj bi namreč obstajale tri kategorije jezikov: takomenovani poveljevalni jezik »Kommandosprache«, ki je obsegal samo najnujnejše izraze poveljevanja; bilo jih je okoli 80 in jih je moral poznati vsak pripadnik armade. Nato je obstajal službeni jezik, »Dienstsprache«, ki je bil prav tako nemški in je veljal za celotno monarhijo, tudi Ogrsko. Zadnja kategorija je bil še polkovni jezik oziroma jezik, ki ga je kot svoj občevalni uporabljalo vsaj 20% vojakov polka. Za armado je bila nedvomno prednost, če je častnik obvladal polkovni jezik, ki je v pretežno slovenskih polkih bil slovenski (Plaschka in drugi 1974a: 36).

Poleg pokorščine so od vojakov zahtevali tudi čisto moralne kvalitete – spoštovanje in neomajno zaupanje častnikom kot zameno njihovi skrbi za blagor vseh svojih podrejenih (Vojak 1916: 15). Da predvsem zadnje ni bilo vedno res, so med svojo vojaščino spoznali številni vojaki. Celotno vojaškemu poveljstvu se je v zvezi s tem bilo potrebno izdati smernice, ki so pozivale na pozitiven zgled vseh častnikov in zahtevale njihovo intenzivnejše ukvarjanje z vojaki, njihovimi skrbmi, željami in materialno preskrbljenostjo, seveda pa so poudarjale tudi utrjevanje discipline, ker »slabost ne boljša moža in pušča pri drugih vojaki občutek krivice« (Richtlinien v Plaschka in drugi 1974a: 237).

Po drugi strani pa sta med vojaki morala obstajati enodušje in sloga, ki bi krepila občutenje skupnosti, katere cilj je »občni blagor«, ki je na lestvici vrednot vedno višje kakor »lastni prid«. To naj bi vojaka spodbujalo, da »postane zvest svojega stanu«. Enodušje in sloga sta pomenila tudi tovarištvo. Zato je vojak moral živeti v miru in edinosti s svojimi tovariši v vseh okoliščinah in jih podpirati ne glede na to od kod prihajajo, kakšen jezik govorijo in kateri vrsti oborožene sile pripadajo. Vsi so namreč služili enemu in istemu gospodarju in vsi so imeli eno in isto nalogo, cilj in smoter, namreč pripravljati se in vaditi v orožju ter v času nevarnosti braniti prestol in domovino (Službeni reglement v Jalušič 1995: 653; Rozman 1911: 61).

Kot steber vojaške trdnosti in bojne pripravljenosti se je v vojni za poraz nasprotnika moral prizadevati z »dušo in telesom«; njegova vera v zmago je morala biti neomajna. Pri tem ni bilo važno kateri nasprotnik je bil na drugi strani, prav tako ni bil smisel bojevanja tako pomemben kot pomen dolžnosti in vera v zmago. Šele proti koncu prve svetovne vojne je odgovornim postalo jasno, da je dobro, če tudi vojak ve, zakaj se bori, in razume naloge, ki jih boj postavlja njemu, vojski in državi (Richtlinien v Plaschka in drugi 1974a: 238). Kljub temu dlje od nizanja »pravih in pravičnih« vzgibov za vojno niso nikoli prišli.

V povezavi z drugimi vojaškimi krepostmi je bila posebej poudarjena bogaboječnost kot »podlaga npravnega življenja« in kot spodbuda človeka, da svoje dolžnosti zvesto spolnjuje«. Kajti če je vojak v tesni zvezi z Bogom, potem ne bo nikdar omahoval v zvestobi, katero je prisegel cesarju (Rozman 1911: 72). Obenem je bilo vojaku prepovedano zasmehovati verske stvari, preklinjanje boga, javno zaničevanje vere

in vsakomur je bilo dovoljeno opravljati svoje verske pobožnosti. Nekaj pozornosti je bilo namenjeno tudi maniram in oliki vojaka, ki naj ne bi pijančeval, se razuzdano vedel, se nesramno in nasilno vedel do drugih, igral iger na srečo ali si nespametno delal dolgov. Vojak naj bi se »vselej in povsod z lepim obnašanjem odlikoval« tako da bi bil ponos svojemu stanu in dober zgled ostalim (Službeni reglement v Jalušič: 653, 662).

Lojalen vojak je bil navsezadnje tisti, ki je pazil, da bi ne »cesarju in kralju spoštovanje ukratil, ga osebno razžalil in javno zasramoval«, da ne bi k »zaničevanju ali sovraštvu zoper avstro-ogrsko zvezo monarhije, zoper ustavo ali državno upravo podpihoval ali hujskal«, k »nepokorščini in uporju zoper postave ali ukaze javnih oblastev nagovarjal ali napeljeval« ali pa sodeloval v vstaji, ki bi grozila državnemu redu (Komel 1889: 12–13). Lojalen je bil torej tisti, ki je spoštoval zakone in izpolnjeval svoje »stanovske« dolžnosti. Zvestoba vladarju, ljubezen do domovine, pokorščina, stanovitnost, samozatajevanje, neustrašnost in hrabrost, požrtvovalnost, želja po slavi in zmagi so bile vrline, ki so lojalnemu vojaku omogočale postati »ščit in moč monarhije proti zunanjim sovražnikom ter trdna zaslomba prestola in porok postavnega reda v državi« (Rozman 1911: 3). Vojak, ki je varoval (in se po potrebi žrtvoval) za cesarja in domovino, pa je branil tudi svojo čast, svoje premoženje, svoje blagostanje in ščitil sebe, svoje domače in vse svoje sodržavljanke. Nasprotno pa krivoprisežnik ni škodoval le sebi, svojim domačim in soljudem, s krivo prisego naj bi snoval celo pogubo države. Namesto da bi ji branil in varoval meje, ščitil vladarja in oblasti, »katere so od Boga postavljene«, se je izneveril poklicu, cesarju, domovini in Bogu in s tem spodkopaval tudi temelje človeškega reda (Rozman 1911: 18).

2. 2 Le Avstrija je naša domovina!

Vojaška dolžnost in druge kasnejše vojaške reforme so med ljudstvom in vojaškimi obvezniki povzročale precejšnje vznemirjenje in strah pred novimi bremenji, kar pa hvalevredne podobe slovenskega vojaka ni bila omajalo. Ta je za marsikaterega (Slovenca) še vedno ostal »najboljši bojevnik« (Andrejka 2004: 5) in to ne samo zaradi trdne zvestobe monarhiji in cesarju, ki je naj ne bi prekašal nobeden drug avstrijski narod (Rozman 1911: 40–41), temveč tudi zaradi domnevnega junaštva in poguma, ki ga je

kazal v bojih po Italiji, Bosni ter proti Prusiji. Upravičenost poudarjanja njegovih kvalitet v superlativih je seveda vprašljivo, vseeno pa nakazuje na nekatere stalnice v odnosu javnosti do slovenskega vojaka ter do monarhije in njenih notranjih problemov.

Sodbe o Slovencih kot krepkih in junaških vojakih so postale orožje (protinemškega) narodnega boja in vzpodbuda za nastanek stereotipov o strahopetnih in golšastih Nemcih (in Judih). Tako je na primer *Slovenski narod* razpravo o zakonu glede davka za vojske oproščene moške izrabil za silovit antisemitski in protinemški napad. Po njem Slovenci nimajo razlogov za nasprotovanje zakonu, saj so »pri nas ... po kmetih čvrsti fantje še in zdravi, zato je skoraj vsak uže vojak«. Na drugi strani pa so v velikih mestih in med Nemci mladeniči »krofasti, gnjilokrvni, slabotni, neizrasli, za vojake nesposobni«, a dovolj premožni, da lahko plačajo novi davek. Avtor pravi, da Slovencev taksa ne bo prizadela, bo pa mestne bogatine in Jude (*Slovenski narod* v Stergar 2004: 154–155).

Takšne predstave so prinašale narodno samozavest, poudarjanje zvestobe pa je bila tudi stvar politične taktike, prikupiti se oblastem in dinastiji, da bi dosegli naklonjenost in pomoč pri uresničevanju narodnopolitičnih ciljev. Vendar je lojalnost še vedno bila predvsem privzgojena osebna lastnost in kot taka nezanemarljiva opora prizadevanjem za ohranitev skupnega duha v državi. Večina slovenskih politikov in prebivalstva je »sprejemalo Avstrijo kot danost ... čeprav so ob mislih na (jugo)slovanstvo sanjali o različnih rešitvah« (Melik v Stergar 2004: 219), ki bi odvrnile nevarnost italijanizacije in germanizacije. To seveda ni pomenilo nelojalnosti ali protiavstrijskega razpoloženja, temveč je kvečjemu le izražalo nezadovoljstvo s trenutnim položajem v državi in ne z državo (Stergar 2004: 228–229). Po septembrskih dogodkih v Ljubljani leta 1908, aneksiji Bosne leto kasneje ter balkanskih vojnah 1912/1913 se je to nezadovoljstvo stopnjevalo, izražanje solidarnosti s Srbijo pa je sumničave oblasti naneslo na obtožbe simpatiziranja s sovražnikom. Zaradi predrznih gostilniških izjav (kaj hujšega ni bilo) so Slovence neupravičeno označili za sumljive; v poročilu poveljstva III. korpusa v Gradcu so za okrepitev tega mnenja omenili dva tovrstna primera, ki pa so ju vojaškim oblastem – to so v poročilu zamolčali – prijavili prav slovenski vojaki. Ti so obakrat protestirali zoper vzklike v čast Srbiji. Prvič je slovenski domobranec reagiral in zatrdil, da se tako govorjenje v Avstriji ne spodobi in da so vsi skupaj vendarle Avstrijci,

v drugem primeru je slavljenje Srbije razburilo domobranca, ki je takoj odvrnil: »Avstrijci smo in imamo samo enega cesarja, ki smo mu zvesti; če boste svoje izjave še enkrat ponovili, boste dobili klofuto.« (v Stergar 2004: 211–212).

Nasplošno pa je prepričanje o dobrem slovenskem ljudstvu, ki ga kvari le propaganda nekaterih prenapetih srbofilskih politikov, svojo veljavo ohranilo (Stergar 2004: 216). Zaradi navezanosti na nemški kulturni krog in dejstva, da največji del prebivalstva sestavljajo tradicionalno usmerjeni kmetje, v lojalnost Slovencev niso dvomili niti v generalštabu. Po njihovem mnenju slabega vpliva na to »vzorno zvestobo« nista imela ne gibanje prepородovcev ne majhna in radikalna linija meščanske inteligence s svojimi revolucionarnimi jugoslovanskimi načrti (v Šteh 2005: 15).

Na kritike teh ugodnih ocen ni bilo treba dolgo čakati. Poveljstvo Jugozahodne fronte je v svojem poročilu, kjer sicer ni zanikovalo lojalnosti večine, že omenjalo prestopke slovenskih vojakov, številne obsodbe Slovencev zaradi razžalitve Veličanstva ter resno opozarjalo na sovražno panslovansko razpoloženje slovenske inteligence in njen poguben vpliv na obnašanje ostalih (Haltung der Slovenen v Šteh 2005: 14–15). Tudi brošura *Die politische Ziele der slovenische Intelligenz* (v Šteh 2005: 15) je ponovila zgornje očitke, hkrati pa obtoževala slovensko inteligenco veleizdaje in v tem duhu tudi pozivala na obračun z avstrijskimi Slovani.

So bile vse te hvale in obtožbe, vsaj kar se tiče slovenskih vojakov, upravičene?

3. SLOVENCİ V OBOROŽENIH SILAH AVSTRO-OGRSKE

Čast nositi cesarsko suktnjo in privilegij opravljati »visok poklic, varnost in veljavo monarhije braniti« (Službeni reglement v Jalušič 1995: 653), je po letu 1868 pripadel dobršnemu delu Slovencev. Tega leta je namreč bila uvedena splošna vojaška obveznost, ki je načeloma zajela celotno moško populacijo med 21-im in 42-im letom starosti, toda zaradi zakonsko določenega letnega kontingenta rekrutov je služenje temeljilo na žrebu. Večina nabornikov je glede na izžrebano številko odslužila tri aktivna leta pri skupni vojski oziroma štiri leta pri mornarici (po letu 1912 pa dve oziroma tri leta), drugi so bili dodeljeni nadomestni rezervi ali pa so služili pri domobranstvu. Aktivno služenje pri domobranstvu je v začetku trajalo le nekaj tednov, šele od leta 1893 dve leti. Nadomestni rezervisti so bili deležni le osemtedenskega osnovnega urjenja in so bili namenjeni nadomeščanju izgub v primeru vojne. Po letu 1886 je bila končno organizirana še črna vojska (Landsturm), ki so ji bili dodeljeni rezervisti najstarejših letnikov brez kakršnegakoli urjenja. Ker je bil letni naborniški kontingent določen z zakonom in se ni spreminjal skladno z rastjo prebivalstva, je vojaška obveznost v miru zajela manj kot odstotek prebivalcev, kar je bilo znatno manj od drugih držav s splošno vojaško obveznostjo (Stergar 2004: 20; Wagner 1987: 417–425, 485–492).

Poleg uvedbe splošne vojaške obveznosti, ki je prekinila s prejšno selektivno in dolgotrajno vojaško službo, je po zunanjepolitičnih neuspehih in porazih v šestdesetih letih 19. stoletja, je država reformirala tudi strukturo svojih oboroženih sil. Odtlej so jih sestavljale skupna armada in skupna mornarica ter zaradi nove dualistične ureditve monarhije še dva dela deželne obrambe, cislajtansko domobranstvo (Landwehr) ter ogrski Honvéd. Obe domobranstvi sta bili mišljeni kot obrambna vojska in so ju najprej sestavljali pretežno starejši rezervisti, kasneje pa sta dobili aktivne enote, ki so se v prvi svetovni vojni borile ob boku skupne armade. Tako so na bojišču izginile vse razlike tako v veljavi kot v bojni vrednosti cesarskih in kraljevih polkov ter domobranstva oziroma Honvéda. V znak priznanja so bili zato spomladi 1917 domobranski polki preimenovani v strelske. Manj pomemben del oboroženih sil je predstavljala črna vojska, katero so v miru sestavljali obvezniki stari od 32 do 42 let, v vojni tudi več, vendar v praksi samo manj

primerni za bojišče, mnogi zdravi in močni so bili namreč razporejeni v polke skupne armade in domobranstva. V črnovojniških enotah so bili tudi mlajši bolehniki ali kako drugače manj ustrezni vojaki in častniki. Črnovojniški polki in bataljoni so bili formirani šele po mobilizaciji, namenjeni pa so bili predvsem za službo v zaledju, za stražo skladišč, ujetniških taborišč, mostov in podobnega, toda zaradi potreb je poveljstvo nekatere že kmalu po izbruhu vojne začelo uporabljati tudi na bojišču (Švajncer 1988: 15).

Zaradi teritorialnega nabornega sistema,⁷ ki je bil v avstro-ogrski monarhiji v veljavi že od druge polovice 18. stoletja in se je z manjšimi spremembami ohranil do konca vojne, so obvezniki z določenega območja povečini služili skupaj v svojem domačem polku. Tako so slovenski vojaki največkrat služili v enotah, ki so bile večinsko slovenske ali pa so v njih predstavljali znaten del. Te je javnost vzela kar za svoje kot »slovenske polke«. »Naši« so bili 17. pešpolk oziroma polk »Kranjskih Janezov« ali »cesarjevičev«, celjski 87. pešpolk, delno pa tudi nacionalno bolj mešani mariborski 47., tržaški 97. ter koroški 7. pešpolk. Za izrazito slovenskega lahko štejemo tudi samostojni bataljon poljskih lovcev št. 7 z ljubljanskim nabornim okolišem.

Razen polkov skupne vojske sta na Slovenskem nabirala vojake še dva domobranska polka in sicer 26. domobranski pehotni polk v Mariboru z nabornim okolišem Spodnje Štejske in 27. domobranski polk (znan tudi kot 2. gorski polk) z nabornim okolišem Kranjske in dela Primorske. Znatnejši delež Slovencev sta imela tudi domobranska 4. in 5. polk iz Koroške oziroma ostale Primorske in Istre. Med domačimi enotami sta bila tudi kranjski 27. ter štajerski 26. črnovojniški polk. K vsem navedenim številkam o deležu Slovencev v avstro-ogrskih polkih in drugih enotah bi bilo potrebno, če bi želeli biti popolni, dodati še podatke o Slovencih v polkih ogrskega dela monarhije. Žal so prekmurske vojake v evidencah šteli kar za Madžare, zato njihovega točnejšega deleža v teh enotah ne moremo ugotoviti. V večjem številu so bili slovenski vojaki prisotni tudi v 5. dragonskem polku ter topniškima divizionoma v Ajdovščini in Vipavi.

Sicer pa bi Slovence med prvo svetovno vojno lahko našli tudi v ostalih »tujih« enotah, kar je bilo posledica nastajanja novih enot, popolnjevanja velikih izgub z vsem

⁷ Vpoklicani naborniki so služili v polku svojega lastnega nabornega okraja, če je šlo za osnovne pehotne polke; konjeniške, topniške, lovske in druge specializirane enote so imele večje teritorialno določene naborne okoliše.

kar je bilo na voljo, načrtne politike ustvarjanja nacionalno bolj heterogenih in s tem manj nevarnih enot kot tudi prakse, ki je del slovenskih podčastnikov in častnikov⁸ dodeljevala v tiste enote, kjer je le teh primanjkovalo. Po popisu iz leta 1918 so bili slovenski vojaki tako prisotni v kar petdesetih polkih (Plaschka in drugi 1970b: 335–357; Švajncer 1988: 30–33).

Slovensko ozemlje, razen Prekmurja, je v vojaškem smislu spadalo pod graški III. korpus, ki je bil ob začetku vojne poslan na rusko bojišče v Galicijo; tja so bili poslani tudi vsi slovenski polki. Izjema je bil samo en bataljon 87. polka v Skadru. Če upoštevamo približno sestavo polkov korpusa je bilo julija in avgusta 1914 v njih okrog trideset tisoč Slovencev, kar je predstavljalo slabo tretjino vseh vpoklicanih na graškem armadnem področju, ki je zajemalo vso Štajersko, Koroško, Kranjsko ter Primorje z Trstom in Istro. Številu je potrebno dodati še može, ki so bili vpoklicani kot črnovojniki ter rekrute v nadomestnih bataljonih (Mušič 1965: 85).

Na podlagi predvojne vojaške ureditve so bili leta 1914 v mobilizacijo zajeti letnik 1893, ki predtem še ni okusil slasti vojaške službe, letniki 1890–1892 oziroma vojaki na služenju vojaškega roka, letniki 1882–1889 oziroma rezervisti do 32-ega leta starosti ter črnovojniki stari od 33 do 42 let (Horstenau 1930: 80). Če so pred vojno v avstro-ogrske oborožene sile vpoklicali le tiste z dopolnjenimi 21-imi leti, pa so zavoljo velikih izgub na bojiščih v naslednjih mesecih in letih svojo dolžnost morali opravljati – v kolikor se že prej niso prijavili kot prostovoljci – tudi mlajši in starejši.⁹ Po novem letu 1915 so naborne komisije hitele s pregledovanjem obveznikov letnika 1894, kmalu za njimi pa še letnikov 1895 in 1896. Naposled so leta 1918 prišli na vrsto tisti, ki so bili rojeni leta 1900.

⁸ Rezervnih častnikov in podčastnikov je bilo med Slovenci precej, saj je institucija t.i. enoletnega prostovoljstva omogočala, da so tisti, ki so končali srednje šole, lahko opravili skrajšani vojaški rok, v katerem so pridobili čin rezervnega (pod)oficirja.

⁹ Zaradi izgub na bojiščih (padli, ranjeni, ujeti, izginuli), so s sedežev polkov oziroma nabornih okolišev pošiljali na fronto za glavnino polka sveže vpoklicane in na hitro izurjene vojake. Zato so naborne komisije obveznike, ki so medtem izpolnili predpisano starost, ves čas vojne redno pozivale na nabor. Sledili so vpoklici in urjenje. Urjenje je bilo na sedežu polka ali pa v zaledju fronte. Praviloma vsak mesec je s sedeža polka odrinila na fronto generacija na novo izurjenih vojakov, ki je po številu ustrezala bataljonu (t.i. pohodni bataljoni).

4. POLETJE 1914

4.1 Sarajevski atentat

Ko je bil 28. junija 1914 v Sarajevu ubit član habsburške vladarske hiše, prestolonaslednik Franc Ferdinand, je avstro-ogrsko monarhijo zajelo splošno žalovanje. Kljub temu, da je cesarska družina predtem že doživljala podobne tragične dogodke,¹⁰ sta se velika pretresenost in ogorčenje nad »ostudnim zločinom« čutila tudi na Slovenskem. Maše zadušnice, žalni shodi ter na vsakem vogalu izobešene črne zastave so pričale predvsem o žalosti, ki nikakor ni bila neiskrena, o »čustvu človekoljubja in sočutja do otrok, ki so izgubili roditelje« (Lah v Pleterski 1971: 10), kot tudi o sočutju, namenjenem ostarelemu cesarju. »Ob prerani rakvi ljubljene prestolonaslednika« je bilo mogoče pokazati, kot že velikokrat v preteklosti, trdno zavezanost habsburški državi ter »neomajno zvestobo, vdanost in zaupanje do sivolasega nositelja krone« (Slovenec, 29. 6. 1914).

Za razumevanje takega odziva na atentat je treba upoštevati, da v družbi zaradi stoletja dolge vladavine iste dinastije in načrtnega gojenja vzvišene podobe vladarske rodbine umor nadvojvode ni mogel žeti odobravanja. Prav tako je bil atentat kot politično dejanje za razreševanje (ali zapletanje) balkanskih napetosti deležen obsojanja celo v očeh privržencev rešitve slovenskega vprašanja z jugoslovanskim zedinjenjem. Tem se je zdelo, da atentat škodi slovenskim prizadevanjem in meče slabo luč na jugoslovansko gibanje. Predvsem pa je treba upoštevati, da so bile med ljudmi, predvsem pa med politično elito, močno razširjene predstave o prestolonasledniku kot »največjemu upu monarhije« in prijatelju jugoslovanskih narodov, ki bi potem, ko bi zasedel prostor, njim v korist preuredil okorno in z nacionalnimi nasprotji ohromljeno monarhijo (Pleterski 1971: 9–10).

Sam atentat, tako je vsaj menila večina ljudi, ne bi smel pripeljati do vojne. Redki so v dneh po atentatu ob koncu junija in prvi polovici julija računali z njo. Tudi vojaški

¹⁰ Trije člani družine cesarja Franca Jožefa so tragično preminuli: brata Maksimilijana so ubili mehiški revolucionarji, cesarjev edini sin Rudolf je leta 1889 napravil samomor, cesarjevo ženo Elizabeto pa je leta 1898 umoril italijanski anarhist.

naborniki, za katere je »vojska« nastopila že pred vojno, sarajevskemu atentatu niso pripisovali usodnega pomena. V vojašnicah se namreč ni dogajalo »nič izvanredno novega«, tudi delavni dan vojaka je potekal kot v letih pred tem. Vojaške oblasti niso poostriale vojaškega življenja, marsikateri kmečki fant, ki je v tem času služil vojaški rok, je še v zadnjem mesecu pred vojno lahko dobil daljši dopust, da je pomagal pri žetvi in košnji. Doma, daleč od skrbi in političnih zdrah, so vojaki preživljali še zadnje mirne trenutke pred prihajajočim viharjem. Eden izmed vojakov je ta čas na kratko označil tako: »Na dopustu za košnjo od 29. junija do 18. julija sem se kar dobro imel med domačimi. Kosili smo in sušili seno ter bili dobre volje. Sarajevski umor me ni dosti motil ... Vsak večer smo fantje postavljali mlaje, dekleta pa [so] pletla krancelne.« (Kosmač v Moravec 2003a: 20). Priprave na skorajšnje prelivanje krvi so se zaenkrat dogajale le v glavah najvišjih državnikov in vojaških poveljnikov, medtem ko je med ljudmi in navadnimi vojaki v prvih dneh po atentatu prevladovalo mišljenje, da se ne bo zgodilo nič resnega.

V poplavi raznovrstnih govoric in razburljivih vesti, protisrbski gonji in stopnjujočem se hujskanju na vojaško maščevanje pa sta se težko vzdušje in zaskrbljenost hitro širila (Arnejc 1970: 6; Kosmač v Moravec 2003a: 20). Diplomatsko mešetarjenje in razgrinjanje pred vojno narejenih vojaških načrtov, predvsem pa ultimat, ki ga je Avstro-Ogrska izročila Srbiji 23. julija, pa so kmalu prepričali tudi tiste, ki v realno možnost izbruha vojne niso verjeli. Le še največji optimisti so upali, da se bo vse srečno izteklo. Ivan Matičič (1966: 24–27) je v veri, da si zaradi vojaškega zavezništva med Srbijo in Rusijo Avstro-Ogrska in Nemčija ne bosta upali izzivati spopada, povsem neobremenjeno in kljub dejstvu, da ga lahko zdaj zdaj vpokličejo v vojsko, celo nameraval oditi v planine.

Med bodočimi vojaki, pa tudi med prebivalstvom, je bilo redko zaslediti kako željo po bojevanju in vojni (kar pa se je med nekaterimi po dejanskem izbruhu vojne spremenilo). Eden izmed vojakov je celo pripomnil, da se je skupina kasnejših mobilizirancev na vest, da je Srbija ugodila zahtevam in da je zato nevarnost vojne odvrnjena, odzvala z velikim zadovoljstvom (Hacin 2002: 22).

Razvoj dogodkov, ki je v nekaj dneh pripeljal do vsesplošne vojne, je potekal potemtakem v veliki meri nepričakovano¹¹ in kot nam priča nekaj redkih avtobiografskih virov vojakov (oziroma bodočih vojakov) tudi v za njih nezaželeni smeri.¹² Atentat na prestolonaslednika je resda vzbudil burne odzive – če bi samo z njimi merili lojalnost, bi oblasti na Dunaju vsekakor morale biti zadovoljne –, a svoje mobilizacijske vloge napram Srbom, ki jim je bila naprtena odgovornost zanj, v predvojnem obdobju še ni v celoti odigral. Formula t.i. pravične kazni za srbske zločine je bila sprejeta šele ob dejanskem začetku sovražnosti. In takrat so se Slovenci odzvali tako, kakor se je od vdanih državljanov pričakovalo.

4.2 Ave Caesar, morituri Te salutant!

V nedeljo, 26. julija 1914, po nezadovoljivem srbskemu odgovoru na avstro-ogrski ultimatum, so razglasili, posebne izdaje časnikov ter zvonjenje cerkvenih zvonov ljudem širom habsburškega imperija naznanili, da je njegovo cesarsko in kraljevsko apostolsko Veličanstvo blagovolilo zapovedati mobilizacijo. Uradna avstroogrška vojna napoved ji je sicer sledila šele dva dni kasneje, a množice mož in fantov so se že tisto nedeljo začele odpravljati z domov. Novačenje je potekalo presenetljivo hitro; če odmislimo nekaj redkih poskusov hujskanja proti vojni, pa tudi brez zapletov.¹³ Tudi primerov zavračanja vpoklica skorajda ni bilo; odgovorni so se zato radi ponašali, da je zaradi tako nepričakovano velikega odziva vojakov začelo primanjkovati prostorov za njihovo nastanitev, uniform in orožja.¹⁴ Njihovo »navdušeno drvenje v vojašnice« naj bi bilo dokaz odličnega vzdušja in izredne ljubezni do cesarja in očetnjave ter bojnega duha, ki naj prevevalo vse moštvo od najmlajših nabornikov do najstarejših črnovojnikov

¹¹ V Kroniki župnije Dragatuš, ki jo je v letih med prvo svetovno vojno pisal Josip Novak, se je ohranila notica, da ljudje sploh niso vedeli za nevarnost vojne in so zato ob objavi mobilizacije bili povsem presenečeni in osupli (v Dražumerič 1989: 304).

¹² Vojaki so za to obdobje zapustili razmeroma malo zapiskov, kar pa je razumljivo, saj razen tistih na služenju vojaškega roka večina sploh še ni bila v vojaški suknji. Nekaj več podatkov zato dajejo le nekateri spomini.

¹³ Pleterski (1971: 16) navaja, da so aretirali nekaj dijakov, ki so delili listke »Doli z vojno! Doli s klerikalci! Smrt Šušteršiču!«.

¹⁴ Vzroka za tovrstne pomankljivosti seveda ni iskati v tako številnemu odzivu nabornikov, temveč predvsem v slabi pripravljenosti avstro-ogrskih oboroženih sil na vojno.

(Geschichtlicher Bericht über die Mobilmachung der Landwehr 26. 7. 1914 – 16. 1. 1915 v Bösch 1982: 71–73).

Odličnega vzdušja so se odhajajoči vojaki slejkoprej navzeli na veselih sprevodih skozi mesta, kjer so jih pričakale navdušene množice. Vojake so spremile, je ironično pripomnil eden izmed njih, kot da bi »odhajali na ohcet in ne v vojno« (Hameršak 1994: 7–8). Tudi kranjska prestolnica se je ob priložnosti spremljati oba domača polka¹⁵ tako nebrzdano veselila, da bi tujec, »ki bi bil tiste dni prišel v Ljubljano in bi ne vedel, za kaj gre, mislil, da je mesto zadela nepopisna sreča« (Hribar v Nečak in Repe 2005: 87). Po njenih ulicah se je trlo občinstva in ljubljanskih deklet s celimi jerbasi cvetic, s šopki ter cesarskimi in deželnimi zastavami ovenčani vojaki pa so vriskajoč med godbo korakali od prizorišča do prizorišča, kjer so jih odličniki z vse Kranjske opominjajoč na »slavna junaštva prednikov in čase Radetzkega« pozivali, naj se tudi oni vrnejo ovenčani z lovorjem slave. Po maši in pridigi, ki se je razumljivo sukala predvsem okoli dolžnosti, boja, smrti in tolažbe, so vojaki »resno in dostojanstveno« opravili prisego, zapeli cesarsko himno in vladarju v čast zaklicali še trikratni »hoch« (Benčina v Tušar 2003b: 16; Slovenec, 3. 8. 1914). V drugih večjih krajih na Slovenskem ter drugod po monarhiji ni bilo dosti drugače. V Trstu je vojaško poveljstvo z neprikritim zadovoljstvom ugotavljalo, da je med ganjenimi rezervisti in rekruti polno vzklikanja »dobremu staremu cesarju« in zadovoljstva, ker lahko branijo njegovo državo (Aufmarsch aus Cormons und Triest 26. 7. 1914 – 20. 8. 1914 v Bösch 1982: 74–75).¹⁶ Slovenske vojake so pristrčno pozdravljali povsod, celo pot skozi Dunaj in nemški Gradec, kjer so na vse nedavne narodnostne spore kar malce pozabili, je bila pravi triumf. Pozdravljanju ni bilo ne konca ne kraja in »heilovci« so navdušeno kričali slovenski »živio«, med publiko pa se je znašla tudi kakšna slovenska trobojnica (Grahek 2001: 13; Hacin 2002: 27).

Brez dvoma je vsa ta evforija spodbudno vplivala na vojake, ki so prevzeti nad občutkom pomembnosti ter od ponosa in postavljanja pred dekleti (Benčina v Tušar 2003b: 23), dobre volje, neobremenjeno in brez večjega odpora odpotovali proti bojiščem. Tudi romantične predstave o velikih junaštvih, ki so po dolgem obdobju

¹⁵ To sta bila 17. pešpolk in 2. gorski strelski polk.

¹⁶ Poročilo se nanaša na pripadnike 20. lovskega bataljona, v katerem je bila skoraj polovica vojakov Slovencev.

sorazmernega miru še ostale od spomina na pretekle vojne, so delovale pomirjajoče.¹⁷ Nekateri so bili prepričani, da jim bo z vojno dana možnost pokazati svojo hrabrost in da se bodo domov vrnili ovešeni s samimi odlikovanji, zaslužnimi križci in kolajnami.¹⁸ Heroične zgodbe je dopolnjeval tudi pustolovski duh, ki je namesto »sivega vsakdanjika« hrepenel po novih dogodivščinah, novih krajih in ljudeh. Prav tako so si vsi želeli in predstavljali vojno, ki bo v relativno kratkem času »postavila stvari na svoje mesto«. Zmaga proti Srbiji namreč ni bila vprašljiva, še celo po tistem, ko se je monarhija znašla tudi v vojni z Rusijo, so bili mnogi tako zaverovani v avstrijsko moč, da navdušenja nad zagotovljeno zmago niso mogli skriti (Kosmač v Moravec 2003b: 16). Pogovor med vojaki ob slovesu, kakršnega je v svoj dnevnik zapisal Fran Milčinski (2000: 47), potemtakem niti ni bil tako osamljen: »Le po njih [Rusih]. A to ti pravim, kakih pet pa mi jih moraš še pustiti, kmalu pridem za tabo, da veš ... Moj kršen duš, ali jih bomo.«

V svoji domišljiji so se tako častniki kot vojaki odpravljali na nekaj hitrih pohodov ter velikih in razburljivih bitk, ki bodo v kratkem času določile zmagovalce in poražence. Naivni julijski kriki »ko pade listje bomo že doma« – slišati jih je bilo mogoče na železniških postajah in zbirnih mestih povsod po Evropi – zato niso bili niti malo neiskreni. To, da se bodo zapletli predvsem v veliko klanje in da bo o zmagovalcih in poražencih čez dolga štiri leta mogoče govoriti samo pogojno, ni takrat razmišljal nihče. Tisti najbolj previdni so sicer opozarjali na najhujšo vojno doslej, toda tudi v teh napovedih le-ta ne bi smela trajati tako dolgo (Luthar 2000: 56–57, 114–115).

Nekaterim se je zavoljo tega na bojišče tako mudilo, da so se med vojake prijavili (oziroma so se želeli prijaviti) prostovoljno. »Kakor večina mojih sovrstnikov, sem bil tudi jaz zelo navdušen za vojno, in sem hotel iti prostovoljno k Jungschützem¹⁹«, je zapisal Ivan Simčič (2002: 8). Njegovo navdušenje nad vojno je, kot pravi, delila večina mladih. Prav med njimi je bilo še v naslednjih mesecih največ prostovoljcev, tudi tistih nepolnoletnih in še študirajočih, ki jih prvi val mobilizacije sploh še ne bi bil zajel.

¹⁷ Habsburška monarhija vse od okupacije Bosne leta 1878 in vojn v Italiji in s Prusijo leta 1866 ni bila udeležena v vojni, le vojaški manevri in vojaška pripravljenost v času aneksije Bosne leta 1909 ter balkanskih vojn 1912/1913 so prinašali vonj po smodniku. Zato si nihče ni mogel niti znal predstavljati, kaj dolgotrajna vojna modernih vojaških strojev v resnici lahko prinese.

¹⁸ Navdih so iskali tudi v starih zgodbah o srečnežih, ki so med vojnami obogateli zaradi svojega poguma (Simončič 1935: 60–61).

¹⁹ T.i. skupine »mladih strelcev« so bile posebne enote prostovoljcev, ki so jih praviloma popolnjevali s srednješolci.

Nekateri so se hoteli ogniti opravljanju mature,²⁰ drugi so jo opravili prav z namenom, da bodo lahko čimprej dočakali svoj trenutek na polju slave. Poguma, avanturizma, celo ambicioznosti in častihlepja jim ni manjkalo, svoj del pa je opravil tudi pritisk prijateljev, ki je v primeru nenavdušenja, celo zavrnitve pred naborno komisijo bodisi zaradi mladosti ali nesposobnosti, grozil s stigmatizacijo. Da, z avoljo tega so poskušali celo s samomori (Milčinski 2000: 53).

Bolj izčrpen zapis o tem kaj mu je storiti, je pustil Anton Grahek. Tudi on je pričakoval kratko in za Avstro-Ogrsko zmagovito vojno, kot patriot pa je bil že iz solidarnosti do drugih vojakov ter z občutkom dolžnosti pripravljen iti v vojsko prostovoljno. Vse kaže, da je njegovo namero prehitel uradni vpoklic sredi avgusta 1914:

Jaz sem gledal vse to in preišljeval, kaj naj storim. Tudi jaz ne smem ostati doma. Moram v vojsko, moram pomagati. Odpovedal sem službo in šel domov. Hotel sem biti še nekaj dni s svojimi domačimi ... Že v enem tednu sem dobil poziv, da se moram javiti v Ljubljani pri vojaškem poveljstvu ... Ko smo se tako pripeljali v Ljubljano, nas je vse kar osupnilo, ko smo na železniški postaji zagledali poln vlak ranjencev. V srcu me je pograbila želja po maščevanju, zato mi ni bilo nič prav, ko so mi povedali, da se bom takoj odpeljal v Gradec in da sem dodeljen pekovski četi. Želel sem si namreč takoj oditi s puško nad sovražnika (Grahek 2001: 11–12).

V nadaljevanju je sicer povedal, da ga je šok prvih ranjencev spametoval, zaradi česar ni mislil več na brezglavo vojevanje, še manj na samožrtvovanje, a to njegove odločnosti in pripravljenosti na boj z nasprotnikom ter prezira do omahljivcev ni omajalo (Grahek 2001: 11–12).

Požrtvovalnost in odločnost pa ni bila značilna samo za prostovoljce in mlade, torej tiste, ki si še niso ustvarili svojih družin, temveč tudi za znaten del ostalih, ki so na fronto šli prvič. Njihova zavzetost je očitno motila tudi Milčinskega (2000: 49), vendar ne zaradi kakega »protiavstrijstva«, ampak zaradi grenkega spoznanja, da po drugi strani za narodne in socialne pravice nimajo niti za stotinko podobne zagrizenosti. Ta očitek je verjetno pretiran, a hkrati dovolj zgovoren dokaz o začetnem navdušenju vojakov.

²⁰ »Rajši v boju padejo kakor pri maturi«, je zapisal Milčinski (2000: 45).

Po vsem opisanem lahko predpostavljamo, da slovanstvo nasprotnika (oziroma obeh nasprotnikov) za večino ni bila ovira in navkljub temu, da je slovenska javnost še v balkanskih vojnah izražala nekritične simpatije namenjene južnim Slovanom in predvsem Srbom, vojne (še) ni občutila kot del nemške protislovanske strategije.²¹ Atentat na avstro-ogrskega prestolonaslednika je vojno opravičeval kot vsiljeno in pravično, kot krivca zanjo pa sta bila označena najprej Srbija in kmalu kot njena zaščitnica tudi Rusija. Pridušanja nad njima je bilo zato veliko (Vadnjal 1989: 1246), besedni pogrom pa je s kletvicami, kot so »Srbe na vrbe« ali pa »pejmo, da razbijemo srbskim svinjam njihove črepinje« (Pavlič 1924: 2), včasih tudi prekoračil meje dobrega okusa.

Čeprav je bil za večino umor prestolonaslednika pretresljiv šok, vsi vendarle niso bili taki skrajneži in ga niso izrabili za protisrbske izpade. Spomin na prestolonaslednika se je pravzaprav kmalu izgubil in potemtakem ni mogel ostati prepričljiva osnova za vojno. Bolj kot gnev napram Srbom je na vojake spodbudno vplivalo ozračje julijskih in avgustovskih dni ter patriotski poziv, ki se je skliceval na vojakovo dolžnost do cesarja in domovine Avstrije.

Neposrednega omenjanja vladarja, bodisi pozitivnega vrednotenja bodisi kritičnega, v ohranjenih mislih sicer ni veliko. Ker pa veselje in navdušenje z začetka vojne, ki ga nekateri vojaki tako iskreno opisujejo, ni minilo brez zaklinjanja zvestobe monarhu, lahko sklepamo, da je bila privrženost dinastičnemu kultu samoumevna. Četudi je bila kdaj izražena zaprepadenost in žalost nad razvojem dogodkov, kritike zanj niso nikdar letele na cesarja, še več, t.i. klic vladarja je bil še vedno deležen vsega upoštevanja. Pritrdimo lahko nemškemu kanclerju Bismarcku (v Konakowitsch 1993: 16), ki je svoje dni trdil: »Kaiser Franz Joseph braucht nur zu Pferde zu steigen, dann folgen ihm alle seiner Völker«.²² Vdano korakanje slovenskih vojakov potrjuje njegovo izjavo kot povsem upravičeno, medtem ko jo v odsotnosti konkretnjših omemb v zapiskih potrjujejo med vojaki nastala besedilca in pesmice. Eden izmed takih tekstov je krožil med vojaki 87. pešpolka, napisal pa ga je najverjetneje eden izmed njegovih pripadnikov:

²¹ Da bi se ognili obtožb izdajstva in nelojalnosti do monarhije so v *Slovencu* zapisali, da »Avstrija in njen cesar ne nastopata proti Srbiji, ker so Slovani, ampak ker so naši sovražniki. Ne gre ... za boj proti Slovanom, ampak za boj proti sovražnikom. Naj bo kdor bodi, Slovan ali Nemeč, ako je naš sovražnik, potem je naša dolžnost, da sledimo klicu svojega cesarja. In mi, Slovenci, se sedaj ne vprašamo, kakega rodu je naš nasprotnik, ampak mi izpolnjujemo brez ozira na vse okolnosti ono dolžnost, ki nam jo nalaga naša velika domovina Avstrija« (Slovenec, 28. 7. 1914).

²² »Cesarju Francu Jožefu je potrebno le povzpeti se na konja in že mu sledijo vsi njegovi narodi«.

Korajžni fantje mi smo vsi,
če vidi nas sovrag, zbeži
a mi za njim se zadravimo
povsod ga lovimo.
Saj kliče svetli naš vladar,
oh, oče naš, predobri car,
za dom nas kliče: »Fantje, v boj!«
glas ta zmir slušamo takoj (v Povše 1988: 24).²³

Ali se ima pesem za nastanek zahvaliti predvsem osebnim prepričanjem avtorja ali je nastala na pobudo višje instance, ne vemo. Kakorkoli že, njena vsebina je zvesto sledila ustaljenim formam izražanja in poudarjala glavni kreposti slehernega vojaka – junaštvo in zvestobo. Ni dvoma, da so se z njima skušali poistovetiti tudi slovenski vojaki. Samoumevnost habsburške monarhije ter njene vladarske rodbine je bila očitna, še več, prevratniških idej, ki bi ogrožale njun primat, sploh ni bilo moč zaznati v večji meri. Ta »avstrijski« patriotizem ni izključeval narodno obarvanih domoljubnih čustev niti upanja, da bo po zvestem služenju slovenski narod le deležen večje pozornosti in upoštevanja.²⁴

4.3 »Si mladim fantom žalost st'rila«

Čeprav se dandanes začetek prve svetovne vojne predstavlja predvsem s primeri veselih sprevodov navdušenih vojakov, je bil pravi odziv med vojaki ob teh prelomnih

²³ Pesem je brez naslova, kot avtor pa je naveden »vojak 87. pešpolka«. Seveda pa cesar ni bi samo nedotakljiv simbol, bil je tudi figura hudomušnih prikazov. Janez Benčina nam je zapustil več besedil izpred vojne, ki so krožila med vojaki in ki šaljivo obračunavajo s cesarjem ter vojaško službo. S predelavo molitve je nastal t.i. vojaški Očenaš: »Oče naš, kateri si na Dunaji, povišan bodi. Zvoljeno in slavljeno bodi tvoje ime, dolgo čas naj ti še ostane kraljestvo, Zgodi naj se tvoja volja, tako na Dunaju, tako tudi v Celovcu in v Ljubljani. Daj nam naš vsakdanji komis in sicer malo boljši, bolj bel, in gotovih šest krajcerjev, da plačamo svoje dolgove in tudi drugi nam, in ne pusti nas pogosto peljati na eksercir platz in reši nas kmalu od tega stanu, Amen«. Podobno je nastala tudi t.i. vojaška vera: »Jaz verujem presvitlega Cesarja Franca Jožefa, Močnega vladarja Avstrijskega in njegovega sina Rudolfa, sina edinega gospoda našega, kateri bil spočet od presvitlega Franca Jožefa in Cesarice Elizabete Velike, od skrbi trpel na svetu in na skrivnem umru in tudi v grob položen, pa ni šel pred pekel in nebo, in ne bo od mrtvih vstal in nas vbogih vojakov tudi soditi ne bo prišel. Jaz verujem vse naše predpostavljene, da kar nam vkažejo, moramo vbogati, ali pa v arest iti. Verujem tudi, da bomo enkrat odslužili, vstali iz te jame hudega in šli k svojim Lubicam na svoj Dom« (Benčina v Tušar 2003a: 26).

²⁴ Narodnega domoljubja slovenskim vojakom seveda ni manjkalo (Grahek 2001: 12–13; Arnejc 1970: 10). Vojna je nekaterim vojakom postala tudi priložnost, da s svojo lojalno držo monarhiji dokažejo, da so Slovenci kot narod vredni boljšega položaja. O tem je sicer malce kasneje govoril Fran Zupančič (1998: 165). Lojalnost kot privzgojeno osebnostno lastnost je tako že začela ogrožati bolj preračunljiva lojalnost, ki je v zameno tudi kaj pričakovala.

*Naslov poglavja »Si mladim fantom žalost st'rila« je pravzaprav verz ene izmed pesmi, ki jo je Franc Arnejc (1970: 10) (za)pisal med vojno.

trenutkih vendarle tudi drugačen. Res je, da so veseli sprevodi zasenčili marsikatero skrb in so prevladovale lahkotne predstave o vojni, pa vendar je tudi res, da si lahko poleg tistih, ki so žareli od ponosa in romantičnega pričakovanja, naletel tudi na tiste, ki jih je vojna navdajala s strahom. Mladostna vihravost, ki jih je lahkomiselno rinila v vojne pustolovščine, se je kosala z nezainteresiranostjo tistih, ki jim je odhod v vojno bil odveč. Prav tako so se med množico obešnjaških pripomb o sovražniku pojavljali posamezniki, ki so bolj ali manj skrito izražali svojo nejevoljo nad bojevanjem s slovanskimi nasprotniki.

Lep primer nasprotujočih si odzivov je opisal Janko Hacin. Kot protivojno usmerjen rezervist je svojo nejevoljo stresal nad posamezniki, ki so bili navdušeni nad vojno in prepričani v njen uspeh. Čudil se je govoricam, da preprosti vojaki ne morejo dočakati niti dneva vpoklica in da zato radostno hitijo na zbirališča že dan prej, saj sam, kot je priznal, do tedaj nikjer ni videl nobenega navdušenja. Trdil je, da je vedno videl le vojake, ki so bili tiho ali pa so vriskali iz obupa, zraven pa so bile žene, matere in sestre, ki so bridko jokale. Navadno so vojaki prišli šele zadnji trenutek preko polja in stopali v vlak, ko se je ta že premikal. Res pa je čez čas dodal, da so se marsikje solze slovesa hitro posušile in da se je navdušenje okrepilo (Hacin 2002: 24–27).

Lahko rečemo, da je bilo okinčanih procesij, ki bi bile podobne tistim po mestih, na podeželju precej manj. Tam že manjše število ljudi in naglo, a intimnejše poslavljanje ni nudilo veliko možnosti za proslave. Zato pa sta po vaseh zavladata velika žalost in strah, ljudje pa so bili hudo preplašeni, ker so se bali, da bodo mrtvi vsi, ki gredo v vojsko (Kosmač v Moravec 2003a: 20–21; Novak v Dražumerič 1989: 304). Med mobiliziranimi kmeti so bile prisotne skrbi, kaj se bo zgodilo z družino, kmetijo in kdo bo gospodaril. Precej kmečkih gospodarjev, ki so odšli na vojno, je zato še pred odhodom napisalo oporoke (Šešelj v Dražumerič 1986: 193; Matičič 1966: 27). Skrb za domačijo in domače,²⁵ pa tudi negotova prihodnost in spraševanje ali se bodo še kdaj vrnili, so pripomogli, da je marsikateri vojak občutil tesnobo, ko je odhajal:

²⁵ Večino vojakov je zelo skrbelo, kako bodo domači shajali brez njih, zato je v pismih polno zanimanja za domača opravila: »Žito kar v kazuc denite, da se pasuši in potem ga pospravite, kamor ga veste, ker jest ga skoraj gotovo mlatu ne bom letos. Novega vam ne vem kaj pisati, zdrav sem, hvala Bogu. To te prašam, kaj in kakšno je kaj drugo žito in krompir, ali je kej bogat ali ne...« (Demšar v Stanonik 1985: 189).

Prav slabo sem naletel. Kljub temu, da spadam pod črno vojsko, sem dodeljen k regimentu in sicer mladim letnikom, ki so namenjeni za v ogenj ... Smolo imam, raje bi varoval železnico, kot korakal z moštvo v neznano daljavo, toda sedaj ni čas za stokanje ... [po napovedi vojne Rusiji] Račun je sklenjen. Že včeraj ... sem vedel iz dobro poučenih privatnih virov, da je Nemčija Rusiji napovedala vojno. Dokler tega ni bilo, sem upal, da se vihar poleže, sedaj se bomo morali biti. To bo smrt žela! ... Nisem plašljivec, vendar me obhaja pred bodočnostjo neka zla slutnja. Se vrnem ali ne? (Jenko v Hacin 2002: 17).

Parole o junaški smrti niso prepričale vseh, da bi prostovoljno tvegali svoje življenje. Mobiliziranci (sicer maloštevilni) so iznašli najrazličnejše načine, da bi se izognili bojevanju. Eden izmed njih, ki ga velja omeniti, je bil dokaj nenavaden. Vojaki, pravi Vadnjal (1989: 1246), so v upanju, da jim ne bo treba na fronto, hodili občevati z okuženimi prostitutkami z namenom, da bi se tudi sami okužili s spolnimi boleznimi; toda »bilo je že prepozno ... nobenemu se bolezen še ni poznala tako, da bi šel v bolnišnico«.

Drugi so raje upali na najboljše in se tolažili, da sploh ne bodo poslani na fronto, da se bodo Srbi do takrat že vdali in da bo vojne hitro konec. Nadejali so se tudi, da bo za njen konec uspešno posredoval tudi papež. Prav tako so se bodrili z lažno tolažbo, da bodo namenjeni kvečjemu za rezervo in jim ne bo treba nikdar prav v prvo bojno črto in v ogenj (Matičič 2002: 11). Predvsem pa so bile prenašane njihove sodbe, da se Rusi zaradi Srbije ne bodo hoteli bojevati – v to, da se v vojno ne bodo vpletle druge evropske velesile, so polagali svoje zadnje upe.²⁶

Čeprav je tudi njih do neke mere zajela atmosfera julijskih in avgustovskih dni in jih prepričevala, da vojna vendarle ne bo tako strašna, so bili daleč od kakega militarističnega prenapenjanja. Želeli so, da do vojne sploh ne bi bilo prišlo, ne zato, ker v avstro-ogrsko zmago ali v »pravilni smoter« vojne ne bi verjeli, ampak zato, ker jim je odhod na bojišče pomenil prevelik stres.²⁷ Nejevoljni klici, da so otroci onih dveh²⁸ dobro preskrbljeni, od teh (vojakov) pa, če le enega ne bo nazaj, ne bo nikogar, ki bi skrbel za

²⁶ »Ali medtem je prišla tudi že druga strašna novica, katere smo se vsi bali. Svetovna vojska je danes toliko kot gotova stvar. Nemčija je napovedala vojno Rusiji, pričakovati je v par urah, da napove vojno Rusiji tudi Avstija, ter Nemčija Francoski. S tem se pričinja najstrašnejša vojska, kar jih pozna zgodovina.« (Spindler v Ciglar 2006: 22). V svoji izjavi je Spindler že namigoval na osrednjo vlogo Nemčije.

²⁷ Taki občutki seveda niso bili nič novega; že pred vojno, ko so naborniki morali iti na služenje vojaškega roka je odhod v vojsko lahko pomenil nekaj travmatičnega. Nekaj daljših zapisov o tem je zapustil Benčina (v Tušar 2003a: 24): »Do sedaj sem vedno bil vesel / sem vedno vriskal ino pel. / Mi sedaj pri srcu je že hudo / in solzno moje je oko / ker vem, da sedaj zapustil bom / ljubi svoj domači dom ...«

²⁸ Prestolonaslednika in njegove žene.

otroke, pričajo, da teze o pravični vojni niso vsi vzeli zares (Hacin 2002: 23). A samo zaradi tega njihovo pomišljanje ni bilo nič manj patriotsko.

Bi pa na razumevanje ob začetku vojne zelo težko naletel pacifizem. Izoblikovanega pacifističnega nazora – k temu ne bi prišteval protivojno razpoloženje zaradi osebnih strahov in preizkušnj – med vojaki sicer ni bilo zaslediti v večji meri. Bilo je prisotno kvečjemu med intelektualci, ki so se znašli med vojaki. Njihov pacifizem je izhajal predvsem iz humanističnega stališča o vojni kot antikulturi, ki je sposobna le uničevati sadove človeškega dela, in armadi kot nepotrebni ustanovi, ki prej neizogibno vodi v vojskovanje kot pa skrbi za notranji mir in zunanjo obrambo. Primer takega razmišljanja je tudi izpoved že omenjenega Hacina, ohranjena v pismu izpred vojne (a v času njegovega vojaškega služenja):

[...] lepo je pri vojakih, kjer se človek ne uči nič drugega kot ubijati na veliko in razdirati tisočletno delo človeškega rodu. Tu se varuje kultura: vrag vedi, če je na svetu še kakšna ustanova, ki je bolj nasprotna kulturi in napredku kakor vojska. Poglej v kasarno in kaj vidiš: na pol umazanih stenah podobe moritve, neumno risane razne pripomočke, ki ti dobro služijo v šoli ... Cele vrste tabel in slik, ki se tičejo balističnih lokov za razne razdalje pri naših puškah: natančno vse preračunano, kaj moraš narediti, kako meriti, da zadeneš sem in sem ... Človeku se kar stуди, če pomisli, da je deloval človeški duh tisočletja brez presledka samo v ta namen, da bi mogel ubijati na izdatnejši način in da se mu je tudi posrečilo iznajti zelo popolna smrtonosna orodja ... Surovost, surovost, nazadnjaštvo ... Človek je pameten in previden in vendar najbolj krvoločna zver na zemlji ... In vsa zgodovina človeškega rodu ni drugega kot velika priča človeške bestialnosti, njegovega brutalnega egoizma: dejanskega ubijanja ali intenzivnega pripravljanja na ubijanje. Človek se nauči sovražiti militarizem iz dna srca šele pri vojakih. Kako lepe besede: »Schild und Schwert nach aussen, Stütze des Thrones und der gesetzlichen Ordnung im Innern«.²⁹ Da, tako lepe in srednjeveško romantične besede, a njih pravi pomen je: ubijanje, moritev ljudi, ki ti niso storili svoj živi dan nič žalega, ki so najboljši ljudje med nami, ropanje mož, očetov, absolutizem, branjenje nazadnjaštva, tlačenje človekove svobode (Hacin 2002: 11–12).

Vojna se je sicer opravičevala z umorom prestolonaslednika in krivda je potemtakem po mnenju večine padla na Srbijo (in potem še na Rusijo, ki jo je ščitila), vendar to ni nujno pomenilo, da so se z vojno proti njima vojaki strinjali. Vsekakor bi se

²⁹ »Ščit in meč navzven, opora prestolu in pravnemu redu navznoter«.

lahko konflikt rešil tudi drugače, so bili prepričani nekateri. V tem smislu lahko razumemo tudi njihove kritike namenjene dunajskim oblastem, ki so tako brezskrbno in brezobzirno krenile v spopad. Še več, kljub umoru prestolonaslednika in zatrjevanju o nujnosti obrambe ogrožene domovine, so spoznavali, da domovini v resnici »nihče nič noče« in da je Avstro-Ogrska sama sprovcirala vojno (Matičič 1966: 28). Prepričanje, da je vojaški spopad nepotreben, in dvomi, da bo vojna kratkotrajna, da ne bo povzročila velikih žrtev in da se ne bo končala v prid Avstro-Ogrske (Hacin 2002: 23–25; Mole 1970: 117), seveda še niso pomenili napada na obstoj monarhije, bi pa vojake s podobnimi, a le bolj na glas izrečenimi mislimi v tistem času vseeno mimogrede lahko obtožili nelojalnosti.

4. 4 Proti Avstriji

Nezadovoljiv položaj slovenskega naroda v habsburški monarhiji ter nemški (v manjši meri pa tudi italijanski) pritisk je primoral številne, da so se začeli ozirati po drugačni ureditvi narodnega vprašanja. Najradikalnejši med njimi, zbrani okrog Preporoda, so prihodnost sploh videli izven okvira habsburške monarhije. Polet njihovim idejam so dali srbski uspehi v balkanskih vojnah, ki so v njihovih očeh okrepiли položaj Srbije kot bodočega jugoslovanskega Piemonta. Začetek sovražnosti med Srbijo in Avstro-Ogrsko je te »revolucionarne mladince«, ki jih je družila ideja, da izvojujejo Slovincem, Hrvatom in Srbom, s skupnim imenom Jugoslovani, politično, gospodarsko in nacionalno svobodo in jih združijo v neodvisno nacionalno državo Jugoslavijo, spodbudil, da so osnovali gibanje jugoslovanskih prostovoljcev. Prvi med njimi so se začeli zbirati v Srbiji že pred vojno, po izbruhu vojne pa se kot avstro-ogrski državljani na mobilizacijske pozive svoje države niso odzivali (Jeras 1929: 9–10). Ostali so zbežali takoj v začetku vojne (ter kot dezertjerji tudi v naslednjih mesecih), in se tam vključili v prostovoljske odrede, ki so jih za prostovoljce iz Bosne in Hercegovine, Vojvodine, Hrvaške, Slovenije ter od drugod organizirale srbske oblasti (Svoljšak 1997b: 175).

Teh nesojenih avstrijskih vojakov ni bilo veliko, spočetka morebiti le nekaj desetini, ostali (bolj) radikalno jugoslovansko usmerjeni pa zaradi ostrega vojaškega nadzora ali pa zaradi neorganiziranosti niso pobegnili, so pa sejali svoje ideje v avstro-ogrski vojski.

Obdonavska monarhija je z napovedjo vojne Srbiji v njihovih očeh izgubila večino svoje veljave. Bili so na strani napadenega in zato želeli Avstro-Ogrski neuspeh, vendar kljub morebitnemu porazu (še) niso predvidevali njenega razpada. Tudi za njih je bil obstoj monarhije še nevprašljiv. Ker si niso želeli uničiti svoje prihodnosti z nepremišljenimi potezami, pa je bilo njihova drža v avstro-ogrski armadi neoporečna in včasih prav zgledna.

Preostalo jim je le potihoma izražanje ogorčenja nad avstro-ogrsko politiko, ki je pripeljala v vojno ter zgražanje nad navdušenjem na Slovenskem. Tako je Ljudevita Pivka (1991: 23) v Ljubljani zaneslo v hudo obtožbo o »malovredni, nahujskani in pokvarjeni množici«, ki da se veseli vojne proti Srbiji in izraža svoje prepričanje o hitri zmagi Avstro-Ogrske. Nič prizanesljivejši ni bil Rado Pavlič (1924: 2), ki je »drhal, pijano od samega sovraštva do rodnih bratov« prav tako ostro obsodil. Reakcija sovražno razpoloženih protiavtrijcev je razumljiva, saj si vojne proti Slovanom, še manj pa zmage Avstro-Ogrske, nista želela. Še več, Pavlič je vojno proti Srbom, in kasneje proti Rusom videl kot srce parajočo zablodo, zato je prosil nadnaravne sile, »da rešijo junaško Srbijo« in »slovansko mater Rusijo« pred »zaslepljenimi Avstrijci«. Izjavil je celo, da mu je ljubše umreti, samo da ne bi triumfirala Avstrija in le da bi zmagovita Srbija združila vse »svoje« dežele (Pavlič 1924: 8–9).³⁰

Napoved vojne je v njih vzdramilo ogorčenje, kmalu nato pa tudi misel, da je vojna, ki je izbruhnila, pravzaprav spopad nemštva s slovanstvom. In v tem spopadu so se praviloma postavili na slovansko stran: »Nisem več avstrijski državljan ob vojni napovedi ... sokolski ideal in narodno čustvo mi narekuje, da ne smem pomagati onim, ki hočejo razbiti Srbijo«. Vojna je postala sredstvo za »rešitev slovanstva izpod nemškega jarma« (Pivko 1991: 23–24).

Vendar je bilo jugoslovanskih prostovoljcev in drugih izrazito protihabsburško usmerjenih vojakov, ki so iz objektivnih razlogov še vztrajali v avstro-ogrski vojski, v primerjavi z ostalimi le za peščico. Ti so se, potem ko je cesar po dolgem prigovarjanju in v upanju povrniti vitalnost obdonavski monarhiji spet »zajahal konja«, odzvali pričakovano. V atmosferi tistih julijskih in avgustovskih dni z vsemi svojimi proslavami

³⁰ Njegova izjava o združitvi vseh »srbskih« dežel je bila »preroška«, kar pa je glede na dejstvo, da je bila pisana leta po vojnih dogodkih, tudi razumljivo.

in domišljaji o polju slave ter predstavami o vojni, ki bo preprečila vse nadaljne konflikte, jim odločnosti in zavzetosti ni manjkalo. Sicer so se pojavljale tako protivojne in pacifistične izjave kot tudi običajna in razumljiva zaskrbljenost, vendar to občutka, da so patriotske fraze ohranjale svojo življensko moč, vseeno ne more povsem zatreti. Res pa je, da se nihče takrat tudi ni spraševal, če te ob zaostrenih nacionalnih in socialnih razmerah ter ob odsotnosti drugih privlačnih idealov lahko preživijo tudi dolgotrajno vojno.

5. NA RUSKEM IN BALKANSKEM BOJIŠČU 1914–1915

Kot opisujejo priče, se je nekega avgustovskega dne pripetil nenavaden dogodek. Popoldansko sonce, ki je bilo takrat še visoko na nebu, se je nenadoma začelo temniti. Fantje in možje, ki so se bližali bojišču in niso vedeli, da je bil za ta dan napovedan sončni mrk, so s strahom začeli gledati v nebo. Nekateri so popadali na kolena in začeli moliti, drugi so si skrili obraz v dlani in se stisnili k zemlji ter kričali, da je konec sveta. Čeprav je svetloba kmalu pregnala temo in je znova posijalo sonce, so si vojaki ves pripetljaj razlagali kot slabo znamenje (Jurca 1974: 13).³¹

Neprijeten občutek jih res ni varal. Že v naslednjih dneh so sodelovali v velikih spopadih na ruskem bojišču, medtem ko so na srbskem ti že potekali. Vse do ustalitve obeh front pozimi 1914–1915 je na Ceru in na Kolubari ter v Galiciji in na Karpatih avstro-ogrška vojska doživljala velike neuspehe. Zaradi precejšnje nepripravljenosti in kaotičnih razmer v avstro-ogrski vojski, zaradi omalovaževanja obeh nasprotnikov in hkratnega precenjevanja lastnih zmožnosti, so bili sramotni porazi neizbežni. Še usodnejše so bile velike, težko nadomestljive izgube, ter množica moralno strtih vojakov. Zbegani in pretreseni so bili ne samo zaradi porazov, ampak predvsem zaradi nepričakovano grozljive realnosti vojne, ki je bila tako drugačna od njihovih pričakovanj. Razkorak med romantičnimi in idealističnimi predstavami o vojni, s katerimi so jih spremljali še pred kratkim, ter realnostjo svetovne vojne, kakršno so vojaki spoznali po prvih soočenjih z ruskim in srbskim nasprotnikom v prvem letu vojne, ni mogel miniti brez sprememb njihovega dojemanja vojne in njihove lojalnosti. Kakšne so te bile spremembe bile, bom po karseda kratki predstavitvi vsakdanjega življenja (in smrti) na bojišču poskušal ugotoviti v nadaljevanju.³²

³¹ Ta sončni mrk so omenili tudi Filip Kosmač (v Moravec 2003b: 16), Matičič (1966: 39) ter Jurij Mušič (1965: 86).

³² Več o vsakdanjem življenju na bojišču na osnovi analize avtobiografskih virov vojakov prinašata diplomsko delo *Slovenski vojak v prvi svetovni vojni. Analiza dnevnikov, spominov in pisem izdanih po letu 1945* avtorice Sonje Mavsar ter *Esperienza di Guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la grande guerra* avtorice Marte Verginelle.

5. 1 »Take vojne si nismo predstavljali«

»Slabo si nas sprejela, Galicija!« je ob spominu na prve mesece vojne trpko priznal Leopold Vadnjal. Kot eden izmed onih, ki so v vojsko stopili prostovoljno, ni pričakoval, da jih bodo tam čakali pravi »pasji dnevi« (Vadnjal 1989: 1247). Malo znana dežela na obrobju monarhije namreč ni postala prizorišče novih dogodivščin, neslutelih možnosti junačenja in hitre zmage; izčrpljujoči pohodi, dež in blato, prazen želodec, številni ekscesi ter povsod prisotna nevarnost smrti in ujetništva so jo spremenili v kraj izgubljenih iluzij. Galicija, kamor so večino slovenskih vojakov poslali, je skupaj z balkanskim bojiščem v prvem letu vojne v njihovi zavesti ostala predvsem kot mučen spomin na ponesrečen ognjeni krst.

Intimne izpovedi vojakov so kaj hitro kot neprimerne izpostavile tiste propagandne slike, ki so še vedno prikazovale zmagovite in ponosne vojake, obdane z bodrilnimi verzi, prav tako pa tudi ponavljajoče in neživljenske obrazce, ki so v pomankanju domišljije kvantati o »neizčrpnosti obilnosti junaških dogodkov« in »truplih vojakov kot najlepšem spomeniku zvestega izpolnjevanja dolžnosti« (Veltze 1916: 1, 27).³³ Zato pa so se opisom brezglavega bežanja in, kot so smatrali vojaki, nerazumnega premetavanja čet sem in tja, pridružili avtentični opisi bojev, duševnih občutij, groze in smrti, predvsem pa izrazi nejevolje in osuplosti nad nepričakovanim in nezaželenim razvojem dogodkov:

Oh prašaš me kako se mi je godilo to gor ti skoraj ne moren popisati kaki časi so bili za me. Veš da je bilo strašno hudo dalje ne prašaš kako sen ranjen jas sen ranjen na levi nogi spodi na oglavi ne ne ni krogla zadela ampak jas sem dobil šrapnel v nogo mi je goreh vse razdrapala ne moren nič stopiti na nogo mi zmerej teče še kri dobil sen devetega po mali maši mala maša je bila tudi res huda zjutraj ob deseti uri smo forrikali³⁴ proti rusi bila je strašna sila meni je tisti dan granata tornistro mantel vse raznesla a hvala bogu jaz še sen ostal če sen glih mislil da je moje to zadje, ot našega regementa je skoraj za šlo vse padlo vse moje mi se ... ves zug ... je pa ne ven kako bo šlo če bon me nesli nazaj ali ne mislin da ne bon več klačil Galicije sen jo že zadosti prehodil za rusom (v Košar 1992: 60).

³³ Brošura *Naši vojaki* (avtor A. Veltze) je tipično propagandno besedilo, ki je s parolami o nesebičnosti, srčnosti, neustrašnemu pogumu, bojaželnosti in slavi, s povečevanjem smrti in idiličnih razmer med vojaki različnih narodnosti ter z opisovanjem neprestanih zmag avstro-ogrske vojske proti Rusom in Srbom skušalo ustvariti vzporedno podobo vojne, ki je bila precej drugačna od vojakovih izkušenj.

³⁴ Nem. vorrücken – pomakniti (se) naprej.

Da so se porušile stare predstave o vojni ni bilo potrebno čakati prvih spopadov. Na bojišče odhajajoči vojaki so bili neprijetno presenečeni že, ko so spotoma srečevali prve konvoje ranjencev. Petje in razsajanje je takrat med njimi ponehalo, »fantje so postali resni in zamišljeni ... blede in prestrašeni. Strah se jim je bral z obraza« (Muc 1933–1934: 7). Tudi številni prostovoljci, misleč, da je njihova vojska že v Rusiji in da tam slavi same zmage, so kmalu po prihodu na fronto postali popolnoma zbegani. Od njihovega navdušenja so ostali le brezbarvni obrazi s strmečimi »preplašenimi ... očmi, ki ... tožijo in jadikujejo, kakor oči preplašenega otroka« (Simončič 1935: 141–143). Seveda je (bil) strah kot neprijetno stanje vznemirjenosti zaradi neposredne ogroženosti in nevarnih okoliščin popolnoma razumljiv, a bolj kot to je presenetljivo njihovo začudenje, ki daje vedeti, da česa takega sploh niso pričakovali.³⁵

Spoznanje, da vojna v ničemer ne bo podobna vsakoletnim manevrom in paradam ter da ne bo nujno zmagovita in kratkotrajna, je mnoge kar sililo, da so dogodke na bojiščih pospremili z obilo kritike na račun nadrejenih, ki so s svojo nesposobnostjo povzročili poraze, in na račun njihovih naivnih priprav na »pravo« vojno:

Še en dan je bilo treba mendrati gališki prah. Naše patrolje, ki so šle naprej poizvedovat o sovražniku, so se okoli dveh ponoči po pomoti med seboj spopadle in druga na drugo streljale. Zatem se je približal usodni dan, ko smo 26. avgusta 1914 okoli poldneva pri Pšemyslanih zadeli na Ruse, ki so nas čakali že več dni. Na gričevju so bili zasidrani v treh vrstah druga nad drugo. Naši polki so nastopali proti njim kakor čreda brez vodnika. Krasno smo jim prišli na muho! Rusi so streljali v salvah, da je grmelo, sikalo in žvižgalo, puške, strojnice, topovi, šrapneli. Poka, klopoče vse čez in čez. Pošteno so nam zabrenkali in z gostim ognjem in svincem krstili naš polk in vso divizijo. V nekaj urah so bili končani vsi naši napor in vse naše priprave. Zmeraj smo mislili, da pojde v vojni vse tako v redu, kot je šlo na vežbališču in ob paradah. A tu pada vse navzkriž, ljudje se zvijajo v krvi, skrivajo se, beže. Vse navzkriž treska, frči in gališke poljane krvavijo. Popadamo na tla in rijemo z glavo k zemlji ali drug za drugega. Take vojne si nismo zamišljali, kajti o tem nam niso nikoli pravili naši predstojniki, saj niso imeli o pravi vojni prav nobene izkušnje, kakor mi ne, zdaj pa so z nami vred vsi zdvojeni in brez glave. Pričakovali smo pa vsi, da po celotedenskih blaznih in nasilnih marših ob srečanju s sovražnikom ne moremo kaj drugega doseči kot sramoten poraz. In tega smo dosegli. Naš polk je šel rakom žvižgat. Ne samo naš polk,

³⁵ Iluzornim pričakovanjem je seveda najbolj botrovalo časopisje, ki je neprestano pisalo o zmagah centralnih sil, o Rusih ter drugih nasprotnikih pa kot »strahopetnih zajcih« (Simončič 1935: 104).

temveč ves tretji kor je bil močno razrahljan. Mnogo je bilo zajetega in ranjenega, a mnogo jih je padlo (Matičič 1966: 42–43).

Podobnih pričevanj o klavnem propadu avstro-ogrske vojaške avanture je bilo s strani vojakov mnogo. Čeprav niso vedno podajali tako celovite podobe, nam tudi partikularni opisi dajo vedeti, da sta bila vsled porazov in velikih žrtev ter slabih razmer v strelskih jarkih trdnost in morala vojakov močno omajani. Predvidevamo lahko, da bi v primeru vojaških uspehov vzdušje lahko bilo boljše, kaosa in premetavanja čet sem ter tja pa manj, a narave vojne in obupnih razmer na bojišču to nikakor ne bi moglo spremeniti. Tudi kot zmagovalci bi poznali domotožje, dež, mraz, slabo hrano in primitivna zasilna bivališča, ki so bila često le v »zemljo izdolbene lukne« z malo slame ali odejo: »To nam je zavetje pred hudo burjo – Sam Bog se nas usmili v tem mrazu ... Ne slišimo nič, kakor grmenje topov in prepevanje krogelj ... Že sem na vse obupal, ampak na vsa silo se još držim pokoncu.« (Skube v Dražumerič 1986: 194–195).

Obupavali pa so tudi na balkanskem bojišču: »Slabo je, da ni za dopovedat, takove šole še nisem imel, kaj sem živ, sneg pada, mrzlo je tako, da se težko bavi.« (Vrtin v Dražumerič 1989: 307). Niti tistim vojakom, ki (začasno) niso bili na fronti, vojne razmere niso vedno prizanašale:

Nisem imel kada preje pisati, ki imamo zmerom delo. Kopamo grabne, ceste, pota, steze z hriba na hrib. Kopamo njive. Orjemo na sebi. Po šest nas vleče plug, pa orjemo. Sadimo koruzo, krompir. Delamo kot sužnji. Zjutraj imamo ob 6. kavo ali čaj po eno žlico zajemalko. Od sedmih do ene popoldne delamo. Ob dveh dobimo dva zalogaja mesa, pa juhe eno zajemalko, in to je samo voda, ni nič v njej. Ob treh gremo zopet na delo do sedmih. Onda dobimo čaja ali kave eno zajemalko. Tri dana grem na delo, četrti dan in po noči pa na stražo. Kruha dobim en košček, kot otrok za zajtrk. Ta košček moram imeti po malo za dva dana (Veselič v Dražumerič 1986: 198).

Vojna je razgaljala tudi ne vedno idilične odnose med moštvom in častniškim kadrom.³⁶ Ključna zamera je tičala v prepričanju, da so (vsi) nadrejeni nesposobni in

³⁶ To seveda ni bila samo posebnost avstro-ogrske vojske; toga častniška etika, ki je onemogočala pristnejše stike z moštvom, je bila v veljavi v vseh vojskah tistega časa. Tudi slovenski častniki, ki so bili še posebno v »slovenskih« polkih kar pogosti, so se držali bolj v svojem častniškem krogu. Zato bi bilo preveč poenostavljeno govoriti samo o grajah namenjenih častniškemu kadru s strani vojakov, dejstvo namreč je, da so najbolj dokumentirane prav graje slovenskih častnikov, ki se pritožujejo čez sebi nadrejene in na odnose znotraj svojega častniškega kroga. Tako kot so

strahopetni, hkrati pa tudi dobro preskrbljeni, medtem ko so navadni vojaki izpostavljeni ognju, živijo pa v pomankanju. Vojaki so bili prepričani v neupravičenost delanja velikih razlik v prenočiščih, napredovanju, plačilu, dopustu in prehrani, ki so omogočala, da so »vsa poveljstva od prapora gori izborno« živel, celo »bolje nego v miru« (Hacin 2002: 101). Najbolj pa jih je motilo »skrivanje« častnikov na varnem v ozadju takrat, ko so jih najbolj potrebovali – med bojem. Prav tako so velike zamere povzročile zloraba moči in nepravilnosti, ki so se včasih izrodile v samovoljno in surovo obnašanje. To se je moralo dogajati predvsem v obdobju po porazih, ko so s pretirano strogostjo skušali v armadi utrditi disciplino in dvigniti moralo vojakov. To dobo so zato nekateri vojaki imenovali kar doba strahovanja, zgodil pa se je tudi marsikateri eksces.³⁷ Čeprav so večino položajev zasedali nemški (in madžarski) častniki, ni bilo nujno, da bi razloge za slabe odnose med častniki in moštvom iskali samo v narodnostnih napetostih.³⁸ Nacionalno motivirani napadi na slovenske vojake so se seveda dogajali, vendarle je bil vojakov srd usmerjen predvsem proti vsem »neprimernim« častnikom ne glede na njihovo narodnost.³⁹

Obupavanju nad vojnimi razmerami in občasnim kritikam na račun vodenja in poteka vojne se je kaj hitro pridružila zahteva oziroma želja po njenem čimprejšnjem koncu. Čeprav so se vojaki še pred kratkim na bojišča odpravljali v upanju na zmago Avstro-Ogrske, je zdaj ta zmaga postajala ne le vprašljiva, temveč tudi vse bolj nepomembna. Domnevamo sicer lahko, da je večina vendarle še računala nanjo, oziroma si jo želela, a prioriteta je vseeno postala predvsem sklenitev miru. »Siti smo je [vojne] in vsi imamo le eno vročo željo: mir, mir«, je svoje upe razkril Hacin in dodal, da se pri tem nihče več ne sprašuje, kakšen mir, samo da mir (Hacin 2002: 76, 88). Ob dejstvu, da sta odločnost in zanos upadli pri vseh, tudi pri tistih, ki so vojno sprejeli bolj navdušeno, je to

se navadni vojaki pridušali nad podčastniki in častniki vseh stopenj, so se podčastniki, komandanti vodov in stotnij znašali nad stotnijskimi, bataljonskimi in ostalimi poveljniki.

³⁷ Največkrat omenjeni eksces je bila samovoljna ustrelitev dveh slovenskih vojakov (verjetno iz 2. gorskega strelskega polka) zaradi kraje kruha (Matičič 1922: 20–21; Milčinski 2000: 74; Simončič 1935: 31–32; Kosmač v Moravec 2004: 32; Grahek 2001: 38).

³⁸ Predvsem v spominih je moč zaslediti izenačevanje postopanja častnikov z nemškim (in madžarskim) pritiskom. Matičič je tako zapisal, da so »nemški in madžarski oficirji pričeli psovati, klofutati, rohneti, pobijati, zmerjati z lumpi in zalego slovansko« (Matičič 1922: 19). Podobno nastrojen proti njim je bil tudi Pavlič, ki jih je označeval kot neprijazne, odurne, stroge, protislovanske ter za svoje moštvo nebrizne (Pavlič 1924: 127).

³⁹ Kritik so bili deležni tudi slovenski častniki, saj so se suroveži in trinogi – tako je nekega slovenskega častnika označil Kosmač – našli tudi med njimi (Kosmač v Moravec 2004: 33–35; Vadnjal 1989: 1250–1251).

mnenje pacifista, katerega so že od spočetka obdajale zle slutnje, pa tudi skrbi zavoljo nečednih namenov avstro-ogrskih oblasti, še toliko manj presenetljivo.

Kot je bilo rečeno, so slovenski vojaki kot podaniki avstro-ogrške monarhije upali v njej ugoden izid vojne, a to ni bil več nek samoumeven cilj, ki bi mu bilo potrebno podrediti vse svoje napore. Nasprotno, zmagati v tej vojni je postajalo vse bolj postransko vprašanje. Trpljenje in množično umiranje nepričakovanih razsežnosti sta vojake prepričala, da bi bilo potrebno vojno zaključiti, še posebej, ker so neuspehi krepili prepričanje o nepotrebnih žrtvah in nesmiselni vojni: »Štiri dni hudih bojev in pognali smo sovražnika nazaj. Sedaj pa takšno presenečenje! Biti poražen, glave so se nam povesile, molčali smo in najrajši bi bili jokali. Vse žrtve so bile zaman, ko je na bojišču tekla nedolžna kri. Kdaj se bode vse to končalo?« (Kosmač v Moravec 2004: 32). Pisec teh vrstic je sicer priznal, da se čuti ob lastnem neuspehu osramočenega, in s tem namignil, da bi se mu ob drugačnem razpletu tudi žrtve zdele še opravičljive, a pomembnejše je bilo njegovo spoznanje, da je število žrtev povsem nesorazmerno z (ne)uspehi ter je zato vojno najbolje kar končati. V upanju na uresničitev tega so mnogi svoje nade polagali v zdrav razum in razsodnost političnih vrhov, ki naj bi po vojaških neuspehih morali spregledati, da ta vojna ne pelje nikamor (Grahek 2001: 15–18), drugi pa v govorice o revoluciji in demonstracijah za mir, ki naj bi prisilile vlado v hitro sklepanje premirja.⁴⁰ Prav tako so se mnogi zmotno nadejali, da bo mir prineslo sorazmerno uspešno leto 1915, ko si je ob izdatni nemški (na Balkanu pa tudi bolgarski) pomoči obdonavska monarhija znova povrnila nadzor nad Galicijo ter zasedla Srbijo in Črno goro.

Novice s fronte, konvoji ranjencev in naraščajoče pomanjkanje so okrepili protivojno razpoloženje tudi v zaledju. Število prostovoljcev je usihalo, novomobilizirani vojaki pa so vedno bolj neradi in z odporom odhajali na bojišča. Pri tem so se često jezili nad tistimi, ki so bili po njihovem mnenju za vojno odgovorni. V Ljubljani so z zmerjanjem deželnega glavarja Ivana Šušteršiča in pozivanjem, da naj gre kar on sam v vojsko, če je že tako »šuntal« nanjo, celo izzvali manjši škandal (Milčinski 2000: 97).

Če omahujoča drža vojakov zaradi vseh tegob na bojišču ni mogla biti nepričakovana, pa je razvoj dogodkov napeljal, da so se poleg želje po koncu vojne in

⁴⁰ Govorice so se nanašale na nemire v Pragi in Budimpešti v januarju 1915, ki pa jih v resnici ni bilo (Hacin 2002: 76).

miru, začeli resneje spraševati tudi o naravi in ciljih vojne. Ugotavljali so, da je spricho novih metod množičnega pobijanja vojna postala eno samo klanje ali »Massenmord« ter znamenje (anti)kulture 20. stoletja (Zupančič 1998: 9, 11), besedičenje o njeni smiselnosti pa popolnoma absurdno. Vojna naj ne bi bila nič drugega kot »velika lumparija«, saj so v vojakovo »lahkoverno bučo« natresili »polno najneumnejših laži«, zraven pridelali še malo žganja in, kakor je bilo v prvih dneh, zapeli še kakšen *Radetzky* ali pa *O du mein Österreich*, tako da so bili vojaki »še bolj zmešani«, in kot da bi jih samo za to »zredili«, so »streljali in klali ljudi«, ki niso nikomur nikdar storili nič žalega (Simončič 1935: 12). Nekateri vojaki so bili prepričani, da so žrtve propagandnih mahinacij in prevar, še več, da so oni sami pravzaprav osli, ker so se v vojno pustili zapeljati in v njej sploh še sodeljujejo. Poleg tovrstnega mišljenja so se pojavljale še bolj »revolucionarne« kritike, zahtevajoč, da naj bi se namesto vojakov in »dobrega ljudstva« bojevali kar njihovi voditelji – tj. tisti, ki so najbolj silili vanjo (Zupančič 1998: 11). Pri tem so kritike letele na vse vodilne sloje (v vseh državah), ki naj bi bili po splošnem prepričanju odgovorni za vojno bodisi zaradi lastne nespretnosti, da bi si ji izognili, bodisi zaradi lastnih sebičnih interesov in krvoželjnosti.

Tudi vojna proti Rusom in proti Srbom (ter Črnogorcem) ni mogla več dajati dovolj opravičljivih argumentov, čemu sploh še umreti za domovino. Obtoževanj na rovaš nasprotnika seveda ni manjkalo, pa tudi množičnejšega simpatiziranja z njim ni bilo, a bojevanje daleč od doma in to v njim tako tuji deželi na robu monarhije, je najpogumnejše pripeljalo do vprašanja, kako je lahko prišel »pošten Kranjec do tega, da se mora pretepati za ... umazane židovske capine«, ⁴¹ če pa bi bilo vendarle bolje Galicijo, to turobno, močvirnato ter pusto pokrajino med Dnjestrom in Vislo, redko posejano z zanikrnimi in siromašnimi vasmimi pretežno pravoslavne ali judovskega prebivalstva, »zabrisati ruskemu carju pod zobe zastonj« (Simončič 1935: 100).

Tudi prepričljivost t.i. pravične vojne na Balkanu je hitro obledela. Spet je bila v prvi vrsti to posledica nesorazmerja med številom nepotrebnih žrtev in za lase

⁴¹ Razloge, zakaj je toliko povsem običajnih ljudi, ki so bili sicer silno zaskrbljeni za usodo drugih, še posebej civilistov, podleglo antisemitskim predsodkom, je najverjetneje potrebno iskati v njihovem domačem okolju, ki je redno in javno poudarjalo, da so Judje materialistični, egoistični in individualistični. Antisemitizem je bil še toliko bolj prisoten v okolju, ki je svojo nacionalno emancipacijo gradilo tudi na sovraštvu do »nemškega liberalizma«, ki naj bi bil v veliki meri prepojen prav z »judovskim duhom«. Po mnenju tedanjega tiska so v politikim, gospodarstvu in drugod tako ali tako o vsem odločali Judje (Luthar 2000: 142).

privlečenim razlogom o smotrnosti »kaznovanja srbskih zločincev, ki ogrožajo državo«. »Ali je res potrebno, da ljudje trpe to neznosno trpljenje zaradi veljave enega človeka«, se je med opisovanjem mučnega prizora z ranjenci spraševal Kosmač (v Moravec 2004: 32). Pri tem je zelo verjetno mislil na umor Franca Ferdinanda in namignil, da se zaveda, kako nespametno se je vojna pravzaprav začela in kako nezadovoljivi so zato bili argumenti z začetka vojne. Že samo dejstvo, da se je moral vojskovati na ruskem bojišču in ne proti onim, ki naj bi vojno povzročili, pa je vojno kot maščevanje nad Srbijo postavilo v še bolj čuden položaj.⁴²

Ker so merodajni krogi Avstro-Ogrske vojno proti Srbiji vodili kot kazensko ekspedicijo, so se posledice kmalu pokazale na samem terenu. Novice o nasilju nad srbskimi vojnimi ujetniki ter nad srbskim civilnim prebivalstvom so dosegle celo vojake na ruskem bojišču oziroma vsaj tiste med njimi, ki so bili bolj jugoslovansko usmerjeni. »Naši ropajo in morijo po Srbiji huje od roparskih drhali in podobno tudi po Bosni«, je te govornice komentiral Hacin (2002: 92–94), zaradi zlorab srbskih vojakov v bosansko-hercegovskem polku, ki mu je pripadal, pa se je njegovo ogorčenje nad lastno državo samo še okrepilo.

Na vojaške kreposti je avstro-ogrška armada pozabila tudi v Galiciji, kjer se je do svojega civilnega prebivalstva obnašala prav tako precej neobzirno. Tudi tu vojni zločini niso bili samo občasni in osamljeni, saj jih je zaprepadeno in nemočno popisal kar zajeten del vojakov. Ti dogodki so povzročili neodobravanje in obtoževanje tako častnikov, ki so se v tem preganjanjih »izkazali«, kot tudi najvišjih poveljnikov:

Tu nas je prišel nadzorovat nadvojvoda Friderik, pravi sorodnik cesarske hiše in veliki zatiralec in morilec poljskega oziroma ukrajinskega naroda. On je bil armadni poveljnik in od tega so prihajali takšni ukazi zaradi kaznovanja civilnih ljudi. To je bilo njegovo geslo: »Bolje je devetindevetdeset nedolžnih usmrtiti kakor enega krivega izpustiti.« Pri vhodu v vas Olešca je napravila vojaška oblast okinčana vrata z napisom: »Pozdravljen, rešitelj ukrajinskega naroda!« Vsak domačin in tudi jaz si pač mislimo: Pač čuden »rešitelj« oziroma pomagač, ki jih »reši« življenja in pusti spraviti na oni svet! Vesel sem, da mi ni treba biti pri sprejemu ... češ da smo še premalo umiti in osnaženi za tega »junaka«, ki vodi vojno v ozadju (Arnejc 1970: 33).

⁴² Atentata kot povoda za vojno skorajda niso omenjali, so se pa zato toliko bolj zmrdovali nad tistimi, ki so še vedno propagirali t.i. »sveto vojno proti peklenskim silam sovražnikov« (Mole 1970: 120).

Kritika Franca Arnejca, čigar memoari so drugače polni otožnega popisovanja muk in trpljenja ter spominov na domače in padle prijatelje, je bila zaradi nedopustljivega in nepravičnega obnašanja nadrejenih in oblasti samo še korak stran od kritike Janeza Benčine (v Tušar 2003b: 17), ki je za dogajanje na bojiščih obtožil kar cesarja oziroma »našega ljubega rablja«.

Podobnih deprimirajočih izpovedi je še veliko, a njihovo nadaljnje nizanje je nepotrebno. Ob še tako skromnem izboru pričevanj ni težko ugotoviti, da je zavoljo razblinjenih upov in utvar iz začetka vojne oziroma spoznanja, da vojna ne bo kar tako zmagovita, kratka in lokalno omejena, morala vojakov sunkovito padla, vsesplošno razočaranje in nezaupanje pa se je okrepilo. Ker so bile njihove usode in izkušnje raznovrstne, lahko tu pa tam sicer še najdemo kak vedrejši opis vojaškega vsakdanjika,⁴³ kar pa dognanja o splošno razširjenem protivojnem razpoloženju in malodušju bistveno ne more spremeniti.

5. 2 Als Held für Kaiser und Vaterland gefallen!

Če bi bilo potrebno dokazovati patriotizem vojakov z njihovim navdušenjem in moralno trdnostjo, da ne rečemo militarističnim razpoloženjem, potem bi moral biti ta patriotizem zaradi njihove vsesplošne protivojne nastrojenosti na precej trhljih nogah. A ne obupavanje nad razmerami na bojiščih ne kritika vojne, ki se je vedno pogosteje sprevrgla v iskanje in obtoževanje krivcev za vojno, ne moreta biti povsem merodajni za merjenje lojalnosti slovenskih vojakov, še posebej, če pod pojmom lojalnost razumemo tudi ali pa predvsem zavest pripadnosti habsburški monarhiji. Ta je še vedno bila bolj ali manj neomajna, tako da razen omejenega števila »radikalnih Jugoslovanov« v avstrijski patriotizem večine vojakov ni bilo dvoma.

Med njimi so še vedno pogosto krožili ponavljajoči se klišeji o domovini, časti in dolžnosti. »Lepi fantje in junaški možje so vse križem ležali mrtvi na polju slave, izvršujoč svojo dolžnost za domovino«, je zapisal Kosmač (v Moravec 2004: 31), potem

⁴³ »Oh, srečni časi, ki smo jih preživeli v tebi, s krvjo napolnjena Galicija! Marsikdo te je preklel, a jaz se te z radostjo spominjam. Smrtne nevarnosti se v vojski kmalu privadiš. Kdor je to sam skusil, mi bo prav rad verjel, da smo prebilo v teh vilah in na teh vrtovih toliko lepih ur kljub vedno preteči smrti.« (Zupančič 1998: 301). Tudi Pavlič je pravil, da »bi se zlagal, ako bi rekel, da ni bilo lepo življenje pri vojakihi« (Pavlič 1924: 31).

ko je bil tudi sam udeležen v enem od spopadov na ruskem bojišču, in v spomin na padle tovariše dodal, da so vsi »častno padli« kot »pravi junaki«. Tudi Tomaž Košar, katerega korespondenca z domačimi je ena izmed pretresljivejših, je med drugim v pismu ženi zapisal nekaj podobnega: »Pozdravi mi vse znance in prijatelje oče in matere in ako bom mogel iti, ne žaluj ampak misli si da je to volja Najvišjega. Več kot mrtev ne moram bit. Tolaži se stem ako padem da ne bom kot strahopetnik, ampak kot hraber avstrijski vojak.« (Košar 1992: 72). Besede prvega niso bile mišljene kot ironija ali pa posmeh znanim propagandnim parolam, prav tako je zapisana misel drugega, čeprav je v prvi vrsti veljala kot tolažilo bližnjim pa tudi njemu samemu, služila kot priznanje, da sta junaštvo in lojalnost kot čislani osebnostni lastnosti avstro-ogrskega vojaka pri samih vojaki še veljali. Pri tem bi znova rad poudaril, da poudarjanje patriotizma na ta način a priori ni izključevalo protivojnih kritik. Kosmač se je namreč istočasno spraševal o smiselnosti vojne, pa tudi Košarjeva pisma so vseskozi ustvarjale podobo duševno trpečega vojaka in ne kakšnega hvalisavega patriota, ki mu je najpomembnejše vse svoje moči posvetiti domovini. Dolžnost žrtvovati se za domovine je bila potemtakem še živa, čeprav je skorajda vsakdo le težil k temu, kar pa je popolnoma samoumevno, da preživi vojno. Če pa bi vmes le prišlo do najhujšega, pa bi bilo to le znak usode ali pa božje volje: »Pravijo, da brez nas korenjakov ne bo nič, prej da ne bo konca, dokler mi vmes ne posežemo. Če je taka, pa naj bo! Bomo pa odrinili ... Ljuba mama, ne bodite nič v skrbeh zaradi mene, ko bom vojak. Saj še jaz nisem! Bog že ve, zakaj mi je to naložil.« (Mlakar v Plantarič 1944: 29).

Razpredanja vojakov o dolžnosti in drugih vrlinah je treba gledati tudi v luči vojnih razmer in posledično dognanja samih vojakov, da so, potem ko so že preživeli toliko težkih preizkušenj, upravičeni do podobnih hvalevrednih opisov. Nekateri so se zato jezili, ker kljub temu za svoje zasluge še niso dobili odlikovanj, drugi pa so si samozavest povzdigovali v primerjanju z drugimi vojaki, saj ti ponavadi niso bili tako »hrabri kot kranjski fantje« (Arko v Milčinski 2000: 96-97). V upravičenost take primerjave »kranjskih korenjakov« z vojaki drugih narodnosti se seveda nimam namena spuščati, a dejstvo je, da so šli slovenski vojaki v boj z nasprotnikom ne samo malodušno, temveč tudi samozavestno in hrabro. »Mi Avstrijci smo ... še z večjo korajžo ter upitjem naskočili sovražnika z bajoneti in streljanjem in ga zapodili v beg«, se je, čeprav preuranjeno,

pohvalil Kosmač (v Moravec 2004: 31).⁴⁴ Še večje hvale (in odlikovanj) so bili deležni posamezniki, ki so se samoiniciativno javljali na skorajda samomorilske naloge,⁴⁵ kar so poročila vojaških poveljstev (še rajši pa slovenski časniki) z veseljem porabila za pisanje, da so se slovenski vojaki ob »vseh prilikah, še posebej pa v bojih izkazovali s posebnim pogumom, srčnostjo, razišodnostjo in vztrajnostjo« (IR 97 Geschichtlicher Bericht 7. und 8. 2. 1915 / Beilage Belohnungsanträge v Bösch 1982: 111).

Še bolj na propagandne biltene spominjajoča pa so bila pisma vojaka, v katerih si je, prevzet od vzvišenosti vojaškega poklica in predvsem svojega »nenadomestljivega« mesta, drznil trditi, »da vojna ni tako strašna, kakor si jo domišljajo nepoučeni krogi«. Še več, po njegovem mnenju naj bi se vojakom kakršnokoli premirje upiralo, le tega naj bi namreč želele le ženske, medtem ko naj bi si vojaki v tej vojni želeli predvsem konkretnega rezultata oziroma popolno avstro-ogrsko zmago. Zaverovan v svojo bojevitost, s katero je »Rusom dosti nagajal«, ter pod vtisom prvih uspehov na vzhodnem ter na balkanskem bojišču v letu 1915, je samozavestno zatrdil, da sta zmaga in z njo mir skorajda že zagotovljena. Dejstvo, da so jim to v zadnjem trenutku skušali preprečiti Italijani, njegove vere v uspeh ni omajalo – na mir bo treba pač »še malo počakati in če bo treba, bomo Lahe, te strahopetce, tudi nabili« (Tone⁴⁶ v Milčinski 2000: 58, 60, 70, 103). Čeprav je v zgornjih izjavah pisec borbene in militantne lastnosti pogosto pripisal ne samo sebi, temveč kar precejšnjemu delu vojakov, je temu zaradi dognanj iz prejšnjega poglavja težko pritrčiti.⁴⁷ Vojaki, ki bi sebe lahko našli v tem zapisu, bi bili maloštevilni, z banalizacijo vojne na nekaj, kar sploh ni tako strašno, pa bi verjetno odvrnil tudi tiste, ki so v avstro-ogrsko zmago verjeli ali pa nanjo vsaj upali.

Cilj zmagati v tej »domovinski vojni« pa očitno ni vodil Stanka Majcna, da vojni ne bi oporekal.⁴⁸ Njegov primer je pokazal, da nasprotovanje brutalnostim vojne ni bilo vedno aprioristično, temveč tudi rezultat razmisleka in prepričanja, da je v vojni ključna

⁴⁴ Boji pri Grodeku (v prvi polovici septembra 1914), ki jih Kosmač opisuje, se sicer za Avstro-Ogrsko niso dobro končali; vojaški poraz, velike izgube in dobesedno na vse strani razbežani vojaki so bili bilanca tega soočenja z rusko armado.

⁴⁵ Glej primer Petra Adama (v Dražumerič 1989: 305).

⁴⁶ Priimek mi je neznan.

⁴⁷ Treba pa je dopustiti, da je določen del vojakov v vojni vendarle še našel neke vrste izpolnitev.

⁴⁸ Stanko Majcen je bil mobiliziran julija 1914 in takoj nato poslan na fronto v Galicijo, kjer so mu zmrznile noge. Z odlikovanjem za hrabrost so ga že novembra poslali domov. Zaradi načetega zdravja je poslej, po daljšem okrevanju, opravljaval večinoma lažje vojaške naloge.

predvsem njena »očiščevalna in krepilna« vloga. V tem duhu je v pismu, naslovljenim s *Književnik v vojski*, zapisal:

Po štirih mesecih zelo težkega časa sem opešal in prišel domov ... Ej, koliko sem izkusil in kako strašno je bilo vse to! Vojska je velik ventil, skozi katerega se izlije smrad in gniloba stoletja. Ljudje sami spoznajo, da je bilo blata in brozge že previsoko, zrak popolne kužne zlobe in zatohle ničvrednosti, in si sami odpro tak ventil. V eni izmed oktobrskih števil »Naroda« je bil podlistek, v katerem Dostojevski hvali vojsko. Vse kar tam stoji je res ... Ne morem ti dopovedati, kako mene vojna krepí. Daje mi zavest, da se veselo prenavljajo vrednote, da ugašajo tiste luči, s katerim so ožarjali veliki lažnjivci in goljufi vse stvari (Majcen v Vogrič 2001: 34–35).

Kmalu je Majcen spoznal, tako kot mnogi drugi pred njim, da gnoj stoletij z vojno ni odtekel iz greznic, temveč je »pljusknil na ceste in beli dan«, in je zato svoje rezko stališče naglo revidiral, zraven pa »nepatriotsko« dodal, da vsled tega vojak »ne more ne živeti ne umreti za domovino« (Majcen v Vogrič 2001: 35).

Prej kot razborito in bojevito šopirjenje ter mnenje o koristnosti vojne, bi patriotskim slovenskim vojakom lahko pripisali lastnosti, kakršne je v svojem dnevniku sebi pripisoval Matija Malešič. Ta je prvo obdobje vojne preživel na srbskem bojišču in kot vse kaže, srbski nasprotnik nanj ni vplival s kakim silnim povečanjem jugoslovanskih čustev. Še naprej je ostajal avstrijski in slovenski oziroma kranjski domoljub. Hitro je bil povišan v častnika, kot zaupanja vrednemu pa so mu poverili tudi nalogo cenzorja pisem vojakov. Redno se je jezil zaradi bojazljivosti svojih lastnih mož, predvsem pa se je pritoževal nad slabimi razmerami in očitnimi neuspehi avstro-ogrskih ofenziv ter prehitrimi in nepotrebnimi umiki pred sovražnikom. Ti so mu dali vedeti, da bo vojna še strašna, saj je srbski nasprotnik »zagrizen, izvežban in hraber in mu gre za biti ali ne biti« (Malešič v Ciglar 2000b: 43–57; Malešič v Ciglar 2001: 28–43).

Podobne pohvale na račun Srbov so bile največkrat posledica solidarnosti, predvsem pa njihove resnično »junaške borbe«, ki je v nasprotju z avstrijskim »bežanjem brez prestanka« morala zbujati občudovanje (Prestor v Luthar 2000: 26). Pozitivni stereotipi o slovanskem nasprotniku so izvirali še iz časov izpred vojne, a vendarle to niso bile kake povsem politične opredelitve, ki bi lahko zamajale avstrijsko identiteto vojakov.

Omejile so se predvsem na prikaze naklonjenosti in simpatij (predvsem do Srbov, precej manj pa do Rusov), občasno pa tudi na primere slovanske in vojaške solidarnosti.⁴⁹ Izbruhi sovraštva so sicer postali redki, a tu pa tam še prisotni: »Hurrah! Gremo spet naprej, čez Drino, mrzla bo. Imam karabinar, bom vse postrelil. Črnogorce in rjave srbske hudiče.« (Arko v Milčinski: 53). Z manj simpatijami so gledali na slovanske nasprotnike na vzhodu, ki so jih opisovali bodisi nevtralnno, pogosto pa tudi posmehljivo.⁵⁰ Prav tako so postali pogostejši opisi o krutem ruskem ravnanju z ranjenimi in ujetniki (Prestor v Luthar: 141–145; Simončič 1935: 117; Arnejc 1970: 37).⁵¹

Podedovani nacionalni problemi izpred vojne so se odražali tudi v odnosih med vojaki. Velikokrat je prihajalo do šovinističnih opazk o »lumpih« in »zalegi slovanski« s strani posameznikov, kar je imelo tam, kjer se je to dogajalo, uničujoče posledice na moralo slovenskih vojakov (Matičič 1922: 19). Prav tako je prihajalo do zagretilih polemik, še posebno med častniki, o nepriviligiranem položaju Slovencev ter drugih nenemških in nemadžarskih narodov v monarhiji in v vojski. To je bilo dovolj, da se je marsikdo začel strinjati z ugotovitvijo, »da naša vlada ni avstrijska, temveč nemška, da so v Avstriji poleg Nemcev samo še Ogrji in ne Slovani« (Zupančič 1998: 8).⁵²

Zamere so se pojavljale tudi zato, ker so civilne in vojaške oblasti vedno bolj sumničavo gledale na pretirano izražanje slovenskih čustev ter ga ponekod tudi začele preganjati (kot neprimerno so označili že nošenje raznih narodnih znakov in trakov), pa tudi zato, ker te iste oblasti kot znaka nelojalnosti niso smatrale tudi manifestacij nemškega (in madžarskega) nacionalizma. Očitke o nezanesljivosti, bojda zaradi (jugo)slovanskih vezi, so Slovenci sprejeli z veliko razburjenja in jeze, imeli so jih za neutemeljene, ne zato, ker določenih simpatij do (jugo)slovanskih narodov ne bi imeli, temveč predvsem zato, ker so se hkrati imeli za zgledne avstrijske patriote.

Tudi Franc Zupančič, ki si je v slovenskem časopisju (v Zupančič 1998: 17) prislužil laskavo oceno »izvanredno hrabrega« podčastnika in je celo v »najhujšem ognju delal kritja in vzpodbujal moštvo z lastnim izgledom«, se je imel za avstrijskega patriota.

⁴⁹ T.i. »bratska srečanja« s Srbi opisujeta Prestor in Hameršak (Prestor v Luthar 2000: 130; Hameršak 1994: 24).

⁵⁰ Npr. Moskali (Simončič 1935), »kosmati Rusi«, katerim so »precej[šnji] krevale naredili« (Franc Pušnik v Močnik 2004: 22) ali pa »oče Rus«, ki je postajal »korajžen« in si je drznil streljati s topovi (Zupančič 1998: 26).

⁵¹ Zanimivo je, da so v teh opisih največkrat nastopali kozaki. Pri tem ni jasno, ali so se v tej vlogi znašli zaradi stereotipnih predstav o njihovi krvočnosti ali pa so posamezna poročila resnična.

⁵² Izjava o nemški vladi v Avstro-Ogrski ni bila Zupančičeva, temveč od nekega Čeha Sopoucha, a Zupančič se je z njo strinjal.

Navkljub zaskrbljenosti in jezi, ki so mu jih povzročala poročila poveljstev o škodljivosti in nevarnosti slovanskih in znotraj teh tudi slovenskih gibanj, ter spoznanje, da so za vsa težja dela porabili »edinole Bošnjake, Dalmatince, Poljake, Slovence, skratka Slované«, nikoli pa Nemcev (Zupančič 1998: 44), se je še vedno skliceval na tiste kvalitete, ki so se za »pravega« avstrijskega vojaka tudi spodobile – neustrašnost, pridnost in vestnost. Prav tako je tudi Grahek (2001: 41), ki je vedno rad poudarjal, kako ponosen je na svoje slovenstvo in kako zaničljiv odnos ima do (slovenskih) narodnih odpadnikov, priznaval, da je zvest avstrijski vojak. Slovenska nacionalna zavest in domoljubje po njunem in po večinskem mnenju drugih pač nista mogla biti v nasprotju z lojalnostjo do monarhije, čeprav so ju kot taki skušali prikazati oblast in posamezniki, ki so se šopirili s svojim (največkrat nemškim) nacionalizmom. Pri tem pa je potrebno tudi dodati, da nacionalna nasprotja niso bila prisotna povsod, prav tako se niso pojavljala z enako ostrino v vseh vojaških enotah. Kakšen veter veje znotraj posameznih skupin in okolišev, so slovenski vojaki spoznavali šele v medsebojnih odnosih in vedenju vojakov drugih narodnosti. Zgledno in pristno sodelovanje, prijateljsko, neprisiljeno in domače vzdušje ter prepevanje slovenskih pesmi v nacionalno mešanih krogih vojakov in častnikov pravzaprav niti ni bilo tako redko (Malešič v Ciglar 2001: 41).

Pri omenjenih vojaki so sicer bili prisotni tudi (jugo)slovanski ideali, a redkokdaj v taki meri, da bi istovetenje z njimi ogrožalo ali pa celo skušalo zamenjati njihovo avstrijsko identiteto (v zapiskih je namreč polno opazk o »nas, Avstrijcih« ali pa o »naši avstrijski vojski« itd.). Še manj obremenjen z (jugo)slovanskimi čustvi je bil večinsko podeželski (kmečki) del slovenskega vojaštva – tj. tisti del z najtrdnjšo avstrijsko tradicijo, kot se je temu rado pravilo (in se rado pravi še danes). Tudi za njih se ne sme trditi, da jim je manjkalo slovenskega domoljubja (ali pa vsakovrstnih protivojnih kritik), a upravičeno lahko dvomimo, da je med njimi jugoslovanska ideja sploh dobila širše razsežnosti. Skratka, sklepamo lahko, da so bile ideje slovanske solidarnosti prisotne, a nikakor to niso bila politične ideje, ki bi ogrožale monarhijo.

Tudi vojaki, ki so se znašli v labirintu ruskega in srbskega ujetništva – predvsem na vzhodu jih ni bilo malo –, so ponavadi obdržali zgledno in lojalno držo.⁵³ Krivično bi

⁵³ No, priznati je treba, da o političnih temah ali čem podobnem v svojih zapiskih iz ujetništva niso želeli (ali mogli) na veliko razpravljati, in so se raje osredotočali na izpovedi domotožja in opise pomankanja in izkoriščanja, kasneje pa še političnih prekucij, državljanske vojne in drugih avantur.

sicer bilo, če ne bi omenil pripombe Josipa Jerasa (1929: 14–15) o Slovencih, ki so po prihodu v srbsko ujetništvo, »trgali [svoje] avstrijske uniforme«, a vendarle je, kar je tudi Jeras z obžalovanjem priznaval, veliko slovenskih ujetnikov v srbskih taboriščih na sugestije, da mora habsburška monarhija propasti, žolčno izražalo svoje prepričanje v avstro-ogrsko zmago, hkrati pa zagotavljalo, da kot pravi Avstrijci ne bodo nikdar prelomili svoje prisege zvestobe cesarju in avstro-ogrski domovini.⁵⁴ Prav med temi ujetniki je klavrno propadla tudi. akcija iz leta 1915, ki se je z opozarjanjem na žrtve Srbov za svojo svobodo in svobodo Jugoslovanov namenila osvoboditi slovenske vojne ujetnike (povečini oficirje) in jih pripojiti srbskim enotam na bojišču ali pa vsaj v zaledju (Jeras 1929: 21–22).

Po mnenju Jakoba Grčarja so bili med Slovenci večinoma delavci in kmetje, ki so kot dobri avstrijski domoljubi radi žugali, grozili in zmerjali s srbofili vse, ki so se do nasprotnika obnašali preveč po domače. Ta patriotska histerija je Grčarja očitno motila, saj je na tovrstne napade odgovarjal s vprašanjem: »Kaj pa imate dobrega od Avstrije... da vas je poslala proti Rusom?« Po tem so mu nekateri pritrjevali, drugi so začeli preklinjati carja in cesarja ter vse odgovorne za to, da vojna še kar traja, ostali pa so še naprej ostali črnogledi in so mu očitali jugoslovanstvo (Grčar 1936: 20, 68–69). Na podobne situacije je naletel tudi Vojeslav Mole (1970: 132–135, 156), ki se je prav tako moral braniti pred »zaslepljenimi bedaki«, ki so mu očitali, da je v ujetništvu pozabil na vse svoje obveze in dolžnosti, hkrati pa o »zmagoviti Avstriji« in »njeni zmagi niso dvomili«.

Tudi slučajni prostovoljnega prehajanja k nasprotniku niso bili pretirano številni. Mnogi so namreč vedeli (drugi so to spoznavali kasneje), da jih v ujetništvu čakajo nove, nič manj travmatične oblike odtujenosti. Tudi zaradi strahu pred neznanimi in daljnimi kraji ter zaradi propagandnega prepričevanja o divjem in krutem nasprotniku jim misel na ujetje ni mogla biti prijetna – zato se niso bili pripravljene vdati niti v brezupnem položaju in so se raje odločili braniti »vse do konca« (Vadnjal 1989: 1259). Naj nas na vztrajno obrambo, na nič kaj prizanesljivo oceno ruskega postopanja ter na obupanost zaradi zajetja opozorijo naslednji verzi:

⁵⁴ Jeras (1929: 15) opisuje slovenske ujetnike, ki so se tolkli po prsih in govorili: »Da, jaz sem Slovenec ... toda Avstrija ne bo propadla ... Avstrijec sem in to ostanem. Nočem prelomiti svete prisege Avstriji.«

Naskoke spredaj smo odbijali,
Do trenutka zadnjega,
Sovraga se ne bali,
Tud desetkrat močnejšega.
Zelo žalostno nas iznenadi,
Ko hrup začujemo od zadi,
Se kmalu smo prepričali,
Igra izgubljena, nam pomoči več ni.
Ura boja je za nas odbila, ...
Mnoge je junaška smrt rešila,
Druge zadržala je sovražna sila,
Sovražniki živim so orožje izruvali,
In kot živino na svoj front odgnali (Benčina v Tušar 2003c: 22–23).

Sem ter tja so se med ujetimi našli tudi taki, ki so poskušali ubežati in se vrniti nazaj med svoje, kar bi nujno pomenilo tudi njihovo ponovno udejstvovanje na bojiščih.⁵⁵ Eden od uspešnih ubežnikov je celo pripomnil, da se pravzaprav prostovoljno vdajajo samo ruski vojaki, ki trpijo hudo lakoto, nasprotno pa da »ulovijo Rusi malo naših vojakov, ker rajši bežijo, kakor pa da bi padli Rusom v roko«. Po njegovem je bilo to sicer slabo, saj jih bežeče mnogo lažje ustrelijo kot pa če bi se v brezupnem primeru vdali (Veselič v Dražumerič 1986: 196).

5.3 Deserteur! Verräter!

Ugotovitve iz prejšnjega poglavja je treba dopolniti tudi z med vojaki precej pogostimi govoricami o »srečnežih«, ki so ždeli po ujetniških taboriščih ali pa ranjeni po bolnišnicah, in bili tako (vsaj začasno) rešeni vojaščine in nevarnega življenja na fronti.⁵⁶ Narodnostno-politične, slovanofilske in protiaavstrijske težnje so pri tem igrale manj pomembno vlogo, glavni vzrok malodušnih izjav so bile slabe razmere na bojišču:

⁵⁵ V kronikah župnij Adlešiči in Dragatuš je opisanih več zgodb vojakov, ki so takoj po zajetju zbežali oziroma poskušali zbežati iz ujetništva (v Dražumerič 2986: 195, 197–198; Dražumerič 1989: 307).

⁵⁶ »Obžalujem da si tako ponesrečen [ranjen v nogo], jaz še dozdam zdrav ali ne vem kaj še nas čaka, ti si vsaj sedaj tega prost, če glih žalostno če eden kos noge fali.« (Paurič (ime neznano) v Križaj 2001b: 42). Glej tudi pismo Štefana Kumpa iz ujetništva: »Jaz sem zdaj na Ruskem in bom prišel zdrav damuh, kedaj bo mir narejen. Jast mislim, da ko Boža vola, da ne bo to več drugo tako trpelo, pa saj jast itako več ne bom šel v vojsko sem na Ruskem in bom dokler bo mir narejen te ni mi nič slabega hvala Bogu.« (Kump v Dražumerič 1989: 306).

»Moštvo je trudno, naveličano, prav tako častniki ... marsikdo si želi, da bi bili ujeti, ranjenci, da bi bili rešeni tukajšnjega trpljenja. In na drugi strani [ruski] ni mnogo boljše.« (Hacin 2002: 53–54).

Često se je rešitev iz tamkajšnjega trpljenja iskala tudi v dezertstvu, prostovoljnemu prebegu k nasprotniku ali samopoškodbah, skratka v pojavih, ki so pomenili tudi prelom vojaške dolžnosti. Vendar so ti pojavi povečini ostajali v okviru neuresničenih naklepov, govoric ali pa samo razmišljanj o tem, kako lepo bi bilo, če bi ti »košček svinca, ki si ga sam poženeš pod kožo«, prinesel »par mesecev urlauba« (Simončič 1935: 154). Zelo redko pa so bile podobne misli in nakane udejanjene v resnici. V avtobiografskih virih so boljše dokumentirani le primeri Janka Hacina ter nekaterih kasnejših dobrovoljcev. Je pa zato več primerov posrednega poročanja o samopoškodovancih, prav tako tudi dezerternih in prebežnikih (Zupančič 1998: 11; Milčinski 2000: 67).

Vzroke za te pojave je treba iskati predvsem v dogajanjih na bojiščih, kjer se vojakom ni preveč »dobro godilo« (Hacin 2002: 76). Položaj so poslabševali še veliki neuspehi avstro-ogrske vojske in odsotnost oprijemljivejših smislov vojne – drugače kot npr. kasneje v vojni z Italijo. Tudi velikanske izgube za boren (oziroma nikakršen) izkupiček so zelo slabo vplivale na vojake, ki so bili mnenja, da se klavnice oziroma splošne smrti, lahko izvlečejo samo še z begom:

Po grozni eksekuciji smo čutili vsi nekaj temnega in naša srca so se stisnila. Vsi smo molčali pod vtisom nepojmljive pravice. Šest mesecev se je mož bojeval za cesarja in domovino, pol leta videl umirati tvariša za tovarišem, pol leta se je bal za ženo in deco, ki so se bali zanj doma, dokler ni moralno uničen poskušil rešiti svoje življenje svojcem z begom, ko je videl, da ni druge rešitve iz splošne smrti. In cesar in domovina sta vzela njemu življenje, ženi moža, deci očeta. O cesar in domovina! (Hacin 2002: 81).

Hacin, avtor zgornjega odlomka, je, preden je sam stopil na isto pot, probleme dezertstva zelo pogosto razčlenjeval. Vzroki so bili po njegovem povsem eksistenčne narave. Iz istega razloga se je tudi sam marca 1915 »uspešno« ustrelil v koleno, zaradi česar je bil kot nesposoben oproščen nadaljnega služenja vojaščine.

Obenem pa se je okrepilo tudi njegovo obtoževanje oblasti obdonavske monarhije vojnega ekspanzionizma in surovega obnašanja do srbskega prebivalstva, grajanje izmaličenega pridiganja o domovini in dolžnosti ter spraševanje o pravi domovini Slovencev:

Tovariši v kupeju pojo madžarske pesmi. Tudi jaz bi pel, ko bi upal, da bo od moje smrti kaj sreče za mojo domovino. Morda je lepo umreti za domovino, ampak za lastno. Vsi vagoni so okrašeni z zastavami, a le ena med njimi je hrvaška trobojnica. Večina so črno-rumene. Pa tudi prerokovo zastavo imamo poleg madžarskih. Le naših ni bilo. Težka sužnost, ki nas sili umirati za tuje interese pod tujimi zastavami (Hacin 2002: 29).

Do dognanja, da se bojujejo za tuje interese in pod tujimi zastavami, so se dokopali tudi drugi »politično sumljivi« posamezniki. Pavlič in Pivko sta še vedno govorila o »narodni sužnosti« Slovencev, izhod iz katere sta v skladu s svojimi jugoslovanskimi idejami videla rešitev le v propadu monarhije in nastanku nove južnoslovanske države. Pomoč pri uresničevanju tega cilja sta pričakovala od antantnih držav in celo od takrat še nevtralne Italije. Čeprav so nenehni avstro-ogrski porazi krepili njun optimizem, se vendarle nista mogla znebiti skrušenosti in potrnosti, ko sta svojim idealom navkljub sočasno molče in zavestno opravljala vse dolžnosti in bila pri tem za rešitev Avstrije pripravljena žrtvovati celo sebe in svoje rojake (Pivko 1991: 30; Pavlič 1924: 12, 35). Predvsem Pavlič pa se je predajal tudi šablonskemu razvrščanju na »pijane in ošabne« Avstrijce, nezaupanja vredne slovenske simpatizerje s »katoliško Avstrijo« ter na »blage duše hrabrih in zmagovitih Srbov«, zaradi česar je bil tudi označen za srbofila in izdajalca – čeprav iz njegovih spominih ni videti, da bi zaradi tega imel v avstro-ogrski vojski probleme (Pavlič 1924: 9–11, 47). A njuni pogledi so vseeno bolj radikalni kot Hacinovi v prvem letu vojne. Ta namreč iz tega časa v svojem dnevniku razen prej citirane misli o vojni, ki ljudi sili umirati za tuje interese, ni zapisal nobene druge, ki bi nakazovala njegovo obsedenost s polomom habsburške države – tako kot je pri Pavliču in Pivku. Pravzaprav mu je bil v interesu samo čimprejšnji konec vojne in to ne glede na njen izid. Res pa je, da je leta 1916 na lastno željo znova poslan na rusko bojišče, od koder je nato dezertiral in ruskim oblastem izdajal pomembne informacije, za katere je smatral, da bi lahko koristile antanti za zmago nad centralnimi silami. Tega nikakor ne bi storil, če ne bi

takrat že upal na spremembo geopolitičnih razmer, tj. na nastanek nacionalnih držav na mestu razkosane Avstro-Ogrske.

Ker so prvi politični dezertarji pretežno prihajali iz vrst Sokola, tj. organizacije, ki je poleg telesne vzgoje utrjevala še slovensko narodno zavest in krepila vseslovenska čustva (Lenard 1936: 220–221), so v njihovih zapiskih prisotni včasih že kar pretirani slovanski idealizem ter nekritično oboževanja tako Rusov kot Srbov. »Kakor, da sem prišel domov, kakor da sem na slovenskih tleh! ... Dihnil sem svobodno, četudi sestradan«, je zapisal Grčar (1936: 11, 22), ko so ga potuhnjenega med ranjenci, zajeli Rusi.⁵⁷ Čeprav vzneseni opisi in slavospevi slovanskim junaštvom, ki so se razbohotali v njihovih spominih, često prikrijejo ostale vojne izkušnje, ni dvoma, da so na bojišču šli skozi podobna deprimirajoča doživetja kot ostali slovenski vojaki. Kar jih od njih razlikuje, je samo njihov (jugo)slovanski idealizem in iskrena prepričanost, da se je potrebno zanj tudi bojevati.

Vojni pohod, ki naj bi bil po vseh pričakovanjih kratek, zmagovit in pravičen, se je naglo sprevrgel v svoje nasprotje. Posledice so bile vidne v malodušnem in protivojnim razpoloženju, ogorčenju, nezaupanju in kritiki oblasti, predvsem pa v strastnem hlastanju po miru. Prihajalo je do dezertacij in samopoškodb, ki pa so bile povečini rezultat eksistenčnih stisk in ne političnih prepričanj. A ni dvoma, da so prav politična načela širila krog nezadovoljnežev tako v avstro-ogrski armadi kot v takrat še maloštevilnih enotah dobrovoljcev ali v ujetništvu. Po drugi strani pa ne smemo pozabiti na številna zgledna dejanja po bojiščih ter na nemalo patriotskih izpadov, ki dajejo vedeti, da obstoj institucije habsburškega vladarja in avstro-ogrške monarhije – razen pri omenjenih političnih nezadovoljnežih – ni bil nikoli vprašljiv.

⁵⁷ Glej tudi zapis Jože Ravnika (1936: 226–228): »Prvič sem videl ruske vojake! Čudna čustva so me navdajala. Tu je Avstrija, naša zakleta sovražnica, tam pa naši bratje Rusi, naši osvoboditelji. Bil sem navdušen, ko sem videl Ruse, kako neustrašeno nastopajo, kako točno streljajo, po drugi strani mi je bilo pa neizrečeno težko ob misli, da moram nastopati proti svojim rodnim bratom. Ves čas nisem svojemu vodu dal nobenega povelja, naj streljajo, češ da se pred nami v grmovju nahajajo naše patrole. Ves dan sem študiral, kako bi najlaže prišel na drugo stran, k Rusom, kajti moj sklep je bil neomajen: proč iz Avstrije, pa čez Rusijo v Srbijo.«

6. VOJNA Z ITALIJO

24. maja 1915 je v svetovni spopad na strani antante stopila Italija. Z napovedjo vojne Avstro-Ogrski je dotedanjo zaveznico prisilila, da se je poleg že tako obremenjujoče vojne na vzhodu in na Balkanu soočila z novim nasprotnikom še na (jugozahodnem) bojišču v Posočju in na Tirolskem. Tja je bila poslana večina na novo vpoklicanih vojakov, konec poletja in v začetku jeseni pa tudi večji del »slovenskih polkov« z ostalih bojišč.

Čeprav se je že pred tem z nezaupanjem šušljalo o sumljivi italijanski držji, so bili prvi odzivi slovenskih vojakov izredno burni. Zaradi italijanske vojne napovedi so bili »razkačeni kot levi« in marsikdo si je želel, da bi bil kar takoj poslan na novo fronto.⁵⁸ »Nismo šli radi [nad Ruse], vsak bi najraje šel nad polentarje«, je zapisal Grahek in dodal, da bo proti njim res lahko branil domovino. Njegove togote nad Italijo ni zmanjšalo niti priznanje, da mu je za Avstrijo zaradi njene zavožene politike sicer vedno manj mar (Grahek 2001: 21–22, 46). Dejstvo, da je novi nasprotnik postal med Slovenci neprijazni Italijan, ki je povrh grozil še z zasedbo slovenskega narodnega ozemlja, je do tedaj moralno že močno omajanim vojakom vlivalo novo motivacijo, pa tudi upanje, da bodo v kratkem lahko zapustili brezupna bojišča v Galiciji oziroma se izognili neprijetnemu bojevanju s slovanskim nasprotnikom na Balkanu. Možnost »brant svojo lastno domačo grudo« in to dokaj blizu doma, je večino slovenskih vojakov navdajala z zadovoljstvom (Arnejc 1970: 32).

Veseli in zadovoljni pa so bili tudi novopečeni vojaki, ki so se v zaledju šele pripravljali na svoj odhod: »Možje odnosno mladeniči so veselo razpoloženi ... dobre volje ... Vsi mislimo, da se peljemo naravnost na bojišče, kjer se naj borimo z nasprotnikom, ki ga sovražimo ... Sovraštvu do tega soseda nam je že v krvi.« (Pepernik 1936: 7–8). Isti avtor je tudi priznal, da so na italijansko vojno napoved že kar težko čakali in to ne samo iz rodoljubja, ampak tudi zaradi spremembe in radovednosti. Še najbolj jih je skrbelo, da na bojišče ne bi prišli prepozno (Pepernik 1936: 20). Precej

⁵⁸ Poleg prostovoljcev v zaledju so se za prostovoljni odhod na italijansko bojišče javljali tudi prekaljeni vojaki po bojiščih, katerim pa je bila ta prošnja le redko uresničena (glej Milčinski 2000: 115).

sovražno in bojevito je bil napram Italijanom razpoložen tudi Franc Reberšek, ki je brezobzirno izjavljal, da ne bodo delali nobenih ujetnikov, ker bodo vse »polentarje« raje pobili. Prav tako je domačim v pisnih samozavestno zatrjeval, da se nimajo česa bati, saj bodo proti Italijanom dosegli hitro zmago: »Mi mladi fanti smo korajžni in veseli bomo polentarje prav pošteno nažgali in potem se vrnemo domu.« (Reberšek 1988: 777). Ker je bil Reberšek mobiliziran sredi leta 1915, torej že po začetku sovražnosti z Italijo, so njegove naivne predstave o vojni in sorazmerno lahki zmagi, ki tako spominjajo na podobna razmišljanja leto poprej, bolj razumljive. Ginjen in dobre volje, čeprav ne tako nebrzdano bojevit, se je na svoj ognjeni krst iz Judenburga odpravljal tudi Franc Rueh. Pri tem se je zaklinjal, da je pripravljen »tudi sebe žrtvovati, [samo] da nam naši sovražniki ne zajamejo naših lepih krajev« (Rueh 1999: 8).

Pravzaprav so se ob italijanski vojni napovedi spet pojavljali prizori, kakršne je bilo moč videti ob začetku vojne. Vračajoči se polki in na novo sestavljene enote so v morju zastav in med sviranjem harmonike korakale nad Lahe, tako da so celo avstrijske oblasti začele ugotavljati, da je vojna med Slovenci kar naenkrat postala popularna. Vseeno to ni bil več isti entuziazem kot leto poprej, ko so mnogi odšli v vojno povsem neobremenjeno. Vsaj med vojaki so do sredine leta 1915 izginile že vse iluzije o vojni in zato njihovo navdušenje nad bojevanjem z dednim sovražnikom gotovo ni bilo vedno iskreno. Kljub temu je italijanski napad tudi med njimi povzročil izbruh patriotskih čustev, kar pa je bilo ob italijanskih ozemeljskih aspiracijah, ki niso bile nikakršna skrivnost, povsem pričakovano. Pravzaprav je bojevito razpoloženje zajelo še druge narode, predvsem Hrvate pa tudi Nemce iz avstrijskih alpskih dežel. Cislajtanska vlada je želela navdušenje še nekoliko vzpodbuditi in je predlagala, da bi v južnoslovanskih pokrajinah Cislajtanije razglasili amnestijo za politične prekrške, kar pa je zavrnilo vrhovno poveljstvo armade. Kljub temu je zavzetost za boj z Italijani pri večini Slovencev trajala praktično vse do konca vojne. To potrjuje tudi precejšen neuspeh kasnejših antantnih propagandnih akcij med slovenskimi vojaki na italijanski fronti. Poglavitni razlog je bil seveda londonski sporazum (Stergar 2005: 151).

Slovenskim vojakom vse podrobnosti tega sporazuma niso bile znane, a so se povečini zavedali, da se je italijanska stran spustila v vojno zaradi obljub antante o pripojitvi dobršnega kosa Primorske, Istre in celo Dalmacije. Zaradi te nevarnosti je

italijanski vstop v vojno na vojake brez dvoma deloval spodbujajoče. Spodbudil je slovenska in avstrijska domoljubna in patriotska čustva ter predvsem bojevitost, ki je tekom zadnjega leta na ruskem in balkanskem bojišču ne samo močno oslabela, temveč se velikokrat sprevrgla v malodušje in apatijo. Zdaj pa je vojno navdušenje naraslo. K temu je nemalo prispevala tudi vsesplošna protiitalijanska nastrojenost, ki je na jugozahodnem bojišču vseskozi ostajala skoraj nezmanjšana. Tudi v naslednjih letih so vojaki »s krčevito pestjo« prisegali, da se bodo maščevali nad »zavratnim in besedolomnim Italijanom« (Zupančič 1998: 115),⁵⁹ hkrati pa obljubljali, da bodo kljub vsem tragedijam bojišč vztrajali (Res 1993: 29), dokler bodo »laški valovi« butali ob »skalnat breg naših [slovenskih] bojevnikov« (Mlakar 1995: 113). Vojna z Italijo je bila v prvi vrsti sprejeta kot domovinska vojna, v kateri je bila preprečitev (nadaljnega) prodora zahodne sosede na slovensko ozemlje glavni smoter. Celo tisti najbolj protivojno in kritično usmerjeni so novo fronto v Tirolih, predvsem pa na Soči, občutili kot obrambo pred italijansko agresivnostjo. Frontna črta na samem robu slovenske narodne meje, strah za svoje domače ter številni begunci iz Primorske so njihovo domoljubje še podpihovali (Matičič 1922: 36). Ker je vojna z Italijo postala smiselna in pravična, je tudi pripravljenost vojakov na bojevanje vseskozi ostajalo na zavidljivo visoki ravni:

Tudi naše dobre mamice plakajo – toda one vedo, zakaj so se njih sinovi žrtvovali: branili so dom pred zemlje lačnim tujcem. Naše matere ne preklinjajo ure, ki jim je odtrgala sinove od doma ... Pač jim poka srce od žalosti in brezmejnega gorja – ali one so tudi ponosne na svoje junake in njim je današnji dan svet dan [dan vernih duš] – one molijo za dušo sinovo in molijo, da ne bi bila kri njih otrok zastonj prelita ... Zato tovariši, niti korak nazaj! Nikdar naj ne stopi izdajalčeva noga na tla, blagoslovljena s srčno krvjo sinov naših dobrih mater, na zemlji, ki je posvečena s tolikimi junaškimi grobovi. Nikdar! (Mlakar 1995: 31–32).

Na preostalih dveh bojiščih podobnih neomajnih izjav, razen nekaj osamljenih primerov, seveda ni bilo moč zaslediti. Že res, da se je tudi tam ponosno omenjalo junaštvo, domovino, čast in dolžnost, ampak vedno so si bili argumenti precej podobni,

⁵⁹ Celotno besedilo govora, ki ga je Zupančič imel pred slovenskim moštvom pred odhodom na bojišče, se je glasilo: »Fantje! Zdaj odhajamo zopet proti našemu zavratnemu sovražniku. Zdaj, ko zapustimo ta nam priljubljeni kraj, prisezimo ne s povzdignjenimi prsti, ampak s krčevito pestjo, prav po slovensko, prmejduš, da se bomo maščevali nad zavratnim in besedolomnim Italijanom! Predno pa odidemo na to delo, se poslovimo še v duhu od slovenske domovine in ji zakličimo trikratni živjo.« Govoru je sledil glasen krik, po katerem so vojaki vriskaje in pevaje odkorakali naprej.

bolj vaje v ponavljanju kot pa znamenje zagrizenega patriotizma. Proti Italiji pa je bila zagrizenost precej bolj pristna, prvič so bolj resno omenjali žrtvovanje, ponos, da se borijo za dom, in skrb, da njihova kri ne bi bila zastonj prelita. »Dedni sovražnik« je nedvomno okrepil tudi predtem že močno načeto vero v lastno (avstro-ogrsko) zmago. K temu je na začetku verjetno prispevalo tudi srečno naključje, da so centralne sile v tistem času dosegle nekaj pomembnih vojaških uspehov. Uspešna nemška in avstro-ogrsko ofenziva pri Gorlicah (in Tarnovu) spomladi 1915 ter vnovična zasedba Galicije in Bukovine so borbena vzdušje in upanje v zmagovit konec vojne le okrepili. Po Košarjevemu mnenju bi vojna proti Rusom zaradi teh uspehov skorajda že bila dobljena, če se vanjo zadnji hip ne bi vpletli še Italijani – a tudi ti naj bi bili po njegovem zatrdanju prejkoslej poraženi, in to predvsem zaradi tega, ker se naj ne bi mogli meriti z moralno trdnostjo in pripravljenostjo avstro-ogrskih vojakov: »Ako ta prek in prek prokleti Italijan ne bi začel, bi bili kot zmagovalci jeseni doma. Upam, da jih ravno tako izplačamo tak kak Rusom, kajti pri nas ve sleherni vojak zakaj se bojuje. Pri naših sovražnikih se jočejo vojaki, ko gredo v vojsko pri nas pa je tistokrat tako veselje, da Ti ga popisat ne moram.« (Košar 1992: 62). Nikjer drugje Košarjeva bojevitost ni bila tako jasno izražena kot tukaj. Sama italijanska vključitev v vojno, ki naj bi posledično podaljševala vojno in onemogočala njen hiter konec seveda ni bila spodbudna, so pa zaradi tega jezni odzivi vojakov spodbudno vplivali na njihovo visoko motiviranost, v katero je Košar tako samozavestno polagal svoje upe. Nedvomno pa je pri tem pomembno vlogo odigrala tudi propaganda.

Prepričanost v zmago so krepili še podedovani in trdovratni predsodki o Italijanih oziroma »lažnivih Lahih« in »polentarjih«, kot so jih radi posmehljivo imenovali. Zlasti so dvomili v njihove vojaške spretnosti; v glavnem so jih označevali kot strahopetce in nesposobneže. Zapiski so polni opazk o neznačajnosti italijanskih vojakov, v katerih ni nobenega junaštva in navdušenja, kar pa je bilo Slovencem pravzaprav pogodu, saj jim ni škodovalo, če so se »kampeljci« hitro vdajali (Mlakar 1995: 33, 35, 46).⁶⁰ Pravzaprav je bil sovrašтво do Italijanov včasih tako veliko, da so prezirali celo italijanske ujetnike, ki so se avstro-ogrskim vojakom vdajali sami: »Izdajstvo njegovih bratov, njegove

⁶⁰ Glej tudi Reberškovo pripombo o majhni vrednosti italijanske infanterije (ter o njihovi precej boljši artileriji) (Reberšek 1988: 783).

domovine – samo da je rešil svoje življenje ... Tako nizek se mi je zdel tedaj ta človek – studila se mi je tedaj njegova duša in srce.« (Čebokli 1999: 46–47). Ali si tako negativno nastrojenost proti Italijanom lahko razlagamo tudi s tem, da je Slovencem občutek časti in dolžnosti še nekaj pomenil? Če samo za primerjavo vzamemo govornice o prebegih, samopoškodbah in drugih načinih, kako se ogniti bojevanju, ki so (vsaj dokler se ni polegel ves vihar ob italijanskem vstopu v vojno in se je vojna spet začela vleči) popolnoma izginile, na to vprašanje lahko odgovorimo pritrdilno.

Poleg strahu pred »poželjivimi Italijani« so slovensko motivacijo za bojevanje krepili tudi občutki antipatije, ki so se še okrepili zaradi njihove podlosti, izdajstva ter zahrbtnega napada. Podobnih primerov vojaške solidarnosti, kot so se dogajali na ruskem in balkanskem bojišču, je bilo tu moč le redko videti. »Ni mnogo časa za pisanje. Gledati moramo, da spravimo kolikor mogoče veliko Lahov v nebesa«, je bil odločen Mlakar, ki se je pri tem še spraševal, če bo ta Italijan sploh lahko šel v nebesa – kajti Judežu, ki jih je »izdal za zlat denar Angleški«, ne pritiče nič drugega kot vrv, ki mu kot izdajalcu je lahko edino plačilo. In ta vrv se je pletla po rokah hrabrih cesarskih in kraljevih čet: »Kri nedolžnih vpije k nebu za maščevanje. In mi se bomo maščevali nad izdajalcem s tem, da ga pošteno okrcamo po grabežljivih prstih in Emanuelu [ital. kralju] naložimo težko odgovornost za izdajstvo ...« (Mlakar 1995: 28, 32, 42).

Še bolj srdito, celo okrutno in brezobzirno ravnanje napram italijanskega nasprotnika je popisal Pepernik, ki je pravil, da je njegova enota postala strah in trepet sovražnikov: »Nihče, ki nam pride pod naše orožje, ne more in ne sme upati na milost ... Veselje in pogum nas prevzame, ko vidimo, kako se bliskajo ostri bajoneti in se zakopljejo v živo meso nasprotnika ... samo eno vemo, da moramo naglo delati, če si hočemo ohraniti življenje in maščevati svoje tovariše, ki so padli prej od sovražnikove artilerije.« (Pepernik 1936: 127–129).⁶¹ Tudi tistim, ki so bili drugače polni sočutja do vseh sotrpinov, so pri omenjanju Italijanov nanj pogosto pozabili – lep primer je pismo Matevža Demšarja, ki sicer z malce obešenjaškim humorjem sporoča:

⁶¹ Njihovo nesočutnost in preziranje smrti lahko lažje razumemo, če upoštevamo, da se »mladeničem smrt takrat ni zdela strašna«, saj so »moral biti vsak trenutek pripravljeni nanjo«, prav tako pa je bila smrt tudi boljša kot življenje »vojaka pohabljenca« (Pepernik 1936: 67–68).

Zdrav sem, hvala Bogu še zmeram bol. Ali oni mesec oktober sem po že nekoliko mislu, kaj bo z menoj. 23. so letele granate in vse, kar polentor ima, je nam pošileu. Tako me je s kamenjem zasu, de sem komaj poršu veni. Potem po cel teden še naprej vsaki dan. Dne 28. in 29. me je tudi zasu, da so me drugi von zlekli. Potem sem po vondor reku, saj pred vbev [bi me vsaj prej ubil], potem bi me šele zakopov. Jest sem se patom zaenkrat nekoliko bol kisl držev, potem se po vidu, koliko imamo pred seboj polente za pojest zelo pri rokah, sem po šov polento jest, potem sem šele gledov, ki me je mislno polento zakopati in nazadne smo mogli po le mi polento zakopavati, po ne živo kot je on mislu mene (Demšar v Stanonik 1985: 193–194).

Tudi na slovanofile je vstop Italije deloval povečini stimulatивно, saj na novem bojišču za njih ni bilo nobenih podobnih emocionalnih ovir kot prej, ko so se morali bojevati zoper »brate Srbe« (v Milčinski 2000: 119). Tudi oni so vojno z Italijo sprejeli z jezo in okrepljenim navdušenjem ter patriotizmom, tako nacionalnim kot avstrijskim, kar predpostavlja, da močne (jugo)slovanske ideje niso bile nujno znak protidržavnih (proti avstro-ogrskih) čustev. Kar pa ne velja za naša stara znanca, Pivka (1991: 31, 37) in Pavliča, ki sta Italijanom sicer le redkokdaj povsem zaupala, a sta želela njihovo »končno zmago, ker je bilo to za uresničenje naših sanj potrebno« (Pavlič 1924: 151).

7. VRHUNEC VELIKE VOJNE

7.1 »Kam plovemo?«

Burni odzivi in bojevito razpoloženje, ki jih je povzročil italijanski vstop v vojno, so se že po nekaj mesecih unesli. Sovraštvo ali pa vsaj zaničevanje do italijanskega nasprotnika sicer še vedno nista popustila, prav tako ne zagrizenost in, recimo temu, bojna zanesljivost slovenskih vojakov, a vendarle bolj ali manj statičen položaj na fronti ter menjajoča se obdobja hudih ofenziv in enoličnega vsakdana niso mogli prispevati k ničemu drugemu kot vsesplošni naveličanosti.

Prav naveličanost in posledično želja po miru sta bili tisti potezi, ki sta bili skupni večini vojakov. V tem svojem protivojnem razpoloženju so se razlikovali le po tem, da so nekateri pobito in malodušno vzdušje večkrat dopolnjevali še s kljubovalnim oziroma kritičnim mišljenjem, z razčlenjevanjem zakonitosti in smiselnosti velikega vojaškega spopada ter z iskanjem krivcev. Čeprav je bilo podobnih kritik iz leta v leto več, je med zapiski vojakov – še posebej v pismih – pogosto opaziti predvsem vdanost v usodo ali pa prepričanost v božjo voljo. »Vsi skupaj smo sromaki. Res je, ni zaston v letenijah zapisano, ko molimo reši o Gospod vojske in ta[ko] d[alje] nas. Vojska je strašna reč, taka kakor je v današnjih letih. Bog nam pomagaj«, je v začetku leta 1916, ne da bi se spuščal v podrobnosti, zakaj je vse to trpljenje potrebno, zapisal Reberšek (1988: 784). Le čemu bi se spraševal o smiselnosti vsega skupaj, ko pa s tem ne bi bilo mogoče nič spremeniti. Taka je pač bila vojna in tako je bilo vojaško življenje. Rešitev je bila le v potrpežljivem čakanju in upanju, da bo kot vse drugo tudi ta preizkušnja nekoč minila. Po njej pa se bo »začelo drugo življenje«, ki bi morebiti lahko bilo še »srečnejše kak je bilo pred vojsko« (Košar 1992: 66).

A tolažba, ki so jo našli v vdanem prenašanju vseh tegob ali pa v mislih na božjo pomoč, ni bila vedno dovolj, da se nejevolja, vznemirjenost in nestrpnost ne bi stopnjevali. Že omenjeni Reberšek, za katerega se je pred tem zdelo kot da ga ne more prav nič tako prizadeti, da bi kogarkoli obsojal, je spričo še kar trajajoče vojne in vedno hujšega pomanjkanja z nemalo ogorčenja že začel poročati o slabem stanju v avstroogrski

vojski ter se jeziti nad državno politiko. Ob podkupninah za odobritev dopusta ter rekvizicijah v zaledju ga je končno minilo potrpljenje: »Sedaj morjo še denarja nafehtat, drugo stvar pa tako vam kar poraubajo in potem bo pa še kar naprej in naprej srovšno pelal« (Reberšek 1988: 809).

Prepričanje, da »sakramenski kurci z zlatimi zvezdami in ovratniki« (Kacin 1997: 28) ter druge »šeme«, ki še »šicen grabna videv« niso (Reberšek 1988: 803), te »srovšne« res ne mislijo končati, je prav tako pripomoglo k večjemu besu slovenskih vojakov. Upal bi si celo trditi, da je bilo bolj izčrpnega obtoževanja »merodajnih krogov«, ne glede na to, da je sedaj potekala tudi vojna z Italijo, več kot pred tem na ruskem in balkanskem bojišču. V teh očitkih so bili civilisti, še posebej pa vojaki na bojiščih, predstavljeni kot žrtve ambicij brezvestnih državnikov, vojaških voditeljev ter raznih vojnih hujskačev. »Mi vojaki, ki trpimo, ki se borimo za dom, želimo miru, da bi se končalo enkrat to trpljenje in ta prekleta krivica, ki se nam godi, a si ne moremo pomagati. Vam gospodje, bo dolgčas in z žalostjo se boste spominjali časov – za vas zlatih časov – ki so minuli. Mi in ubogo prebivalstvo moramo trpeti, medtem ko se vam tako dobro godi, da niti ne želite konca«, je Mlakar (1995: 46–47) pošiljal k vragu razne odličnike.⁶² Le-teh pri tem, kar je bilo skorajda pravilo tudi pri drugih vojakih, ni natančneje označil. Te splošne označbe bi se lahko nanašale na politične liderje monarhije, vodstva drugih v vojno vpletenih držav, pa tudi vsemogoče koristolovce, bogataše⁶³ ali pa kar »nevidne sile«, skratka vse tiste, ki bi (po mnenju vojakov) vojno lahko vodili iz ozadja – in to na račun vojakov, ki so se žrtvovali po bojiščih, čeprav so bili proti nadaljevanju svetovnega spopada:

Tretje leto vojske. Vsi so se že naveličali, vse je proti vojski, a vendar še ni upanja, da bi je bilo kmalu konec. Zakaj ne? Merodajni krogi sploh še ne poznajo vojnega gorja. Ne vejo še, kako zlo so povzročili, ker so začeli vojsko. Ne čutijo še, kako gorje od dne do dne raste. Ne poznajo še pomankanja, ki se kaže med ljudstvom, gorje človeštvu, ker je brez idej, brez

⁶² Podobna je tudi naslednja izpoved: »Kdaj, Gospod, pride naša velika noč? Kdaj vstanemo mi iz robstva in prokletstva? Kdaj se izpolnijo naše nade, naša koprnenja? Gospod, iztrebi zločince in krvnike, daj narodom spravo, vžgi jim luč resnice, da spoznajo najlepši nauk Tvojega evangelija – ljubezen do bližnjega! – Daj nam miru in pravice!« (Matičič 1922: 87).

⁶³ Vojna je razgalila tudi razredna nasprotja. Po mnenju vojakov so za »domovino« ponavadi poginjali tisti, ki niso bili bogati (in so imeli doma še kup nepreskrbljenih otrok), medtem ko naj bi bili premožni marsikdaj izvzeti iz vojaške službe (Rueh 1999: 33–34).

značaja. Ali je bila vojna potrebna? Ne! A vendar je morala nastati kot rezultat sedanjih razmer, kot posledica sedanje materialistične dobe, ko so začeli iti v klasje nauki vseh modernih filozofov, ko se je vkoreninila v politiki ideja absolutne moči, ideja nadčloveka. Veliko je še gorja, a ni še upanja, da bi ga bilo kmalu konec. Kam plovemo? (Rueh 1999: 33).

Vprašanje kam pravzaprav plove svet, se ni postavljalo samo Ruehu. Zaskrbljene in pesimistične napovedi o usodi človeštva ter filozofski zaključki o materialistični plitkosti ter vojni kot neke vrsti kazni za vso sprijenost, so bili značilni tudi za precej drugih vojakov.⁶⁴

Življenje v strelskih jarkih je sprožalo tudi bolj jasne in določnejše pacifistične in protimilitaristične tendence. Še nikoli prej slovenski vojaki niso zasnovali toliko svarilnih besedil o »kruti in egoistični obrti«, ki »uničuje blagostanje, mori človeštvo in mu grozi s popolnim poginom«, hkrati pa ustvarja uničene in ničeve ljudi ter zastruplja naslednje generacije (Jagodič 1988: 700; Rueh 1999: 41).⁶⁵

Ker bi bilo mogoče podobne attribute pripisovati tudi vsem drugim vojnjam, skuša naštevanje protivojnih misli napeljati predvsem na dejstvo, da v nadaljevanje te »nesrečne« vojne noben izgovor ni bil več prepričljiv. Sicer je res, da je zavest branjenja slovenske domovine pred »toto svina teljansko« (Reberšek 1988: 784)⁶⁶ dvigovala motivacijo slovenskih vojakov, a istočasno so bili taisti vojaki prepričani, da se bojujejo v »nespametni vojni«, v kateri »niti ne vedo, zakaj se koljejo« (Mlakar 1995: 20).⁶⁷

Navidezno nasprotujoče si tolmačenje vojne je razumljivo, saj je zaradi totalnosti, množičnosti in do tedaj nepredstavljive uničevalnosti vojaškega spopada ter dejstva, da v prvi svetovni vojni – drugače kot v drugi – vojskujoče se strani gotovo niso delile kake

⁶⁴»[Sem] zmiraj med takovimi, ki strašno kunejo ... in druge besede ne čujem kot čez gospode in papeža in cerkev to so prve besede, ko vstanejo in zadnje, ko gredo spat ... Če bo Bog gledal na greh, ne bo konca vojske, dokler bo en človek živ«, je pisal Jožef Wolf (v Dražumerič 1989: 307–308). Podobno je razmišljal tudi Ernest Mlakar: »Nisem bil žalosten, ko sem bil potrjen, nisem bil žalosten, ko sem zapuščal dom, zavod, šolo, dasi je to samo po sebi hudo; tudi tukaj še nisem bil žalosten zaradi usode, ki me je zadela, a žalosten sem bil, ko sem ... moral poslušati podlo, ostudno govorjenje svojih tovarišev. Moj Bog! Pošlji zopet žveplo na svet in uniči ga! Vojska je preslabo sredstvo!« (v Plantarič 1944: 40, 43).

⁶⁵ Podobne misli o vojni so se porajale tudi Čebokliju: »Kaj je vojna? Ubijanje in požiganje in uničevanje onega, ki še obstoji. Kaj je namen vojne? Propast in smrt bližnjega. Kdo dobi vojno? Kdor več pobije, požge in uniči. Od zgoraj dol nam šepetajo: za blagostanje bodoče generacije, za naše otroke. In za sedanjo generacijo – nas, otroke: smrt?! ... O, ta vojna: največja nadloga sveta, uboštvo, begunstvo, beda – in smrt!« Povrhu pa je v nasprotju s tistimi, ki so se tolažili, da bo to zadnja velika vojna, preroško zagotavljal, da vojna lahko rodi le novo vojno (Čebokli 1999: 125).

⁶⁶ Cela Reberškova misel se je glasila: »Imama veliko opraviti z toto svina teljansko. Je nam veliko škode naredu, velika vesi sesu in velika naših Avstricov počiva v toti tuji zemli.«

⁶⁷ Ko pa jim je naposled vsega bilo dovolj, tudi dejstvo, da je nasprotnik osovraženi Italijan, ni moglo več preprečiti pojava malodušnega pesimizma: »Vse posedite, vse pograbite, da bomo imeli mir, da v miru poginemo in iztrohnimo.« (Matičič 1922: 141).

ideologije, razen kolikor ni bilo treba z nacionalističnimi in ideološkimi gesli mobilizirati javnega mnenja (Vodopivec 2005: 12), bila absurdnost medsebojnega obračuna evropskih velesil vsaj z vidika (slovenskega) vojaka očitna. Tudi spoznanje, da je ob že tako dolgo trajajočem neizhodnem in statičnem položaju na frontah nesmiselno vztrajati, da bi se sprte strani še naprej bile na vse ali nič, je utrjevalo prepričanje o nespametnosti vojne.

Velika želja po miru ob vsem tem ni bila presenetljiva. Pozornost, ki so jo bile deležne mirovne pobude papeža Benedikta XV. in pa ameriškega predsednika Wilsona, kaže, da je bil kompromisni mir brez zmagovalcev in poražencev oziroma »mir, časten za vse narode« (Rueh 1999: 131), tudi za slovenske vojake še najbolj sprejemljiv. Slovenci seveda ne bi veljali za tako lojalne, če čimprejšni odrešitvi od »teh Kristosovih marten« (Reberšek 1988: 803) ne bi pogosto dodali še želje, da naj jim »ljubi Bog pomaga do končne odločitve in zmage« (Košar 1992: 70), vendar se mi zdi, da je ta njihova težnja bolj v duhu naivnega prepričanja, da bo ob kakem hitrem (avstroogrskem) uspehu sledil tudi hiter konec vojne. Torej, brezkompromisna vojna do zmagovitega konca niti na italijanski fronti v drugi polovici vojne ni bila več prioriteta, še manj pa bi to lahko rekli za ostala bojišča ter sploh za zmago centralnih sil. Nasprotno, skorajda sleherni vojak bi se verjetno poistovetil s tole mislijo: »Ne ibong delat, pa tudi ne krik mohent, ampak le v cevil it, to si še želim prit.« (Reberšek 1988: 806).⁶⁸

7.2 O vzorni zvestobi in novih junaških dejanjih slovenskih polkov

Laskava priznanja »izbornim« in »cesarju zvestim« slovenskim vojakom (Vauhnik 1988-1989: 141), ki jih je bilo možno slišati, v resnici niso samo plod predstav javnosti. Na svojo zgledno držo na bojiščih so se pogosto sklicevali tudi sami vojaki. Opravičevale so jih številne žrtve ter srdito in uspešno upiranje italijanskim ofenzivam, ki so si na soški fronti kar sledile, čemenje po tirolskih hribih ter vnovično spopadanje z Rusi in od sredine leta 1916 z Romuni in v manjši meri tudi z antantnimi silami na solunski fronti. Zaradi nesmiselnega in nepotrebnega klanja poudarjanje zgledne držbe (večinoma) ni bilo podobno kakemu hvalisanju tja v en dan – to bi ob toliko naveličanih in obupanih

⁶⁸ Še precej bolj obupana pa je izjava Matije Ritmaniča (v Dražumerič 1986: 202): »Rajši bi umrl, kakor pa se vrnil zopet k vojakom«.

protivojnih izpovedih zvenelo ne samo prenapihnjeno temveč tudi nespodobno – ampak le poizkus, da bi vse svoje žrtve podali kot dokaz zvestega izpolnjevanja dolžnosti. Neizpolnjevanja vojaških nalog slovenskim vojakom res ni bilo moč očitati, še več, na Doberdobski planoti, Asiagu, Monte Zebiu, Ortigari, Škabrijelu ter drugod so se odlično izkazali.

Prav zato so velikokrat prav sami vojaki sumničavo skrbeli, da bi ostali na dobrem glasu in da njihov ugled ne bi bil okrnjen. Resnična ali pa škodoželjna natolcevanja (npr. s strani Nemcev), ki so skušala postaviti slovenske enote v negativnejšo luč ali pa relativizirati njihovo vlogo in doživetja na fronti, so zato naletela na burne odzive: »Prosim, gospod četovodja, ponovite še enkrat to, kar ste sedaj rekli. Takoj grem, ampak ne h kompanijski, temveč k regimentni komandi, kjer boste imeli priložnost povedati, kaj veste vi o 17. regimentu. Kdo izmed nas, kar nas je sedaj tukaj, je plašljivec? Smo mogoče plašljivci zaradi tega, ker je več kot polovica naših padlo prvi dan?« (Grahek 2001: 65).⁶⁹ Kapljo čez rob vsemu obrekovanju kranjskega pešpolka, kakor ga je videl Grahek, pa je poleg očitane strahopetnosti predstavljala predvsem žaljiva in neresnična pripomba, da imajo slovenski vojaki navado ob prvi priložnosti prebegniti k Italijanom. Vsekakor je res, da so bile tovrstne reakcije večinoma pogojevane z narodnostno nečimrnostjo in regimentno identifikacijo, a trud, ki je bil vložen v ohranjanje pozitivne samopodobe, priča, da t.i. patriotski občutki do avstroogrške domovine še niso usahnil.

Podoba dobrih in zanesljivih vojakov je Slovincem vsekakor prijala in v njej so se večinoma tudi prepoznavali. Zavidanja vredne oznake kot npr. »das tapfere Laibacher Infanterieregiment Nr. 17« (Rueh 1999: 30) so se jim zdele povsem utemeljene – tudi tistim, ki drugače niso skoparili z izčrpnimi kritikami na račun vojne. Mednje sta sodila tudi Rueh, ta »vestni, na žrtve pripravljeni, neumorno vzpodbudni, hrabri in zgledni častnik« – kot je pisalo v predlogu za njegovo odlikovanje (v Rueh 1999: 246), in Arnejc, ki se je celo pritoževal, da je bil namesto zlate, ki si jo res zaslužil, odlikovan le z malo srebrno kolajno (Arnejc 1970: 116). Med bolj interesantne spada tudi opis

⁶⁹ Grahku, ki je veljal za junaka, saj je sam ujel enajst italijanskih vojakov, je bilo hudo, ker naj bi Nemci prezirali slovenske vojake in se je zato rigorozno trudil, da bi izprevideli, »da nismo takšni, kakor nas sodijo«. Da morebiti vendarle ni bilo tako napeto, pričajo njegovi nadaljni komentarji o nemških podčastnikih, ki so bili s slovenskim moštvom »celo bolj prijazni kot s svojimi ljudmi« ter nasplošno znosnih odnosih med slovenskimi in nemškimi častniki in vojaki v tirolskem polku cesarskih strelcev (kamor je bil premeščen del 17. pešpolka) (Grahek 2001: 54, 57, 63, 71, 84, 100).

»najsrečnejšega dne v tej strašni vojni« iz začetka leta 1917: »Draga žena vojska je grozna in strašna, in [a] človek vse trpljenje pozabi ako se ga tako počasti, kakor se je mene, od višjega in samostojnega poveljnika ... to je pri vojakih bil za mene srečen dan in v čast naši kompaniji in še bolj je čast za tebe draga žena in otroke, ker imate takšnega očeta za p. moža, in bo v čast najinim poznejšim rodovom.« (Jurkovič v Križaj 2003: 39).

V čast so si slovenski vojaki šteli tudi to, da – vsaj glede na število notic v avtobiografskih virih – množičnejšega pojava dezerterstva in prebegov vse do zadnjega leta vojne ni bilo. Predtem so se pojavljali v glavnem spet le posredni namigi avtorjev, ki so na te primere povečini gledali z obžalovanjem ali celo nerazumevanjem. Nenavadno in čudno se jim je namreč zdelo, da je do vedno več slučajev dezertacij začelo prihajati tudi v slovenskih enotah, in povrh še na italijanski fronti, kar pa je sploh povzročalo debate o neprimernem in nepravilnem ponašanju (Rueh 1999: 159–160; Grahek 2001: 96).⁷⁰ Več kot dezerterstva na fronti je verjetno bilo samosvojega podaljševanja dopustov ali pa skrivanja vojakov oziroma t.i. »zelenega kadra« v zaledju. Na to, da so bili taki načini izogibanja vojaški službi bolj priljubljeni kot pa prebegi na fronti, je gotovo najbolj vplivalo dejstvo, da je bilo to početje relativno blizu doma manj nevarno kot prebegi na bojišču, delno pa morebiti tudi protiitalijanski sentiment. Da je do »zelenega kadra« v večjem številu začelo prihajati šele v zadnji tretjini (oziroma polovici) leta 1917, potrjuje usoda Ivana Simčiča, ki je prav ta čas preživel tudi v »intenzivnem« iskanju raznih skrivačev oziroma »vojaških beguncev«.⁷¹

Svojo nesporno kvaliteto so Slovenci iskali tudi v primerjanju z vojaki drugih narodnosti, s »strahopetnimi« Judi, v bok katerih so nekateri nonšalantno dodali še Madžare in avstrijske Nemce, predvsem pa z Italijani:

Pogumno korakamo naprej ... Vidijo se nekateri laški vojaki ... Naš poročnik se skoraj ne upa naprej, češ da nas je premalo, a mi ga silimo. Končno se vda in razdelimo se na tri patrolje in od treh strani gremo v vas ... Vse gre gladko: sovražnik ... misli, da nas je več.

⁷⁰ Vse njune omembe dezerterstva se začnejo v zadnji tretjini leta 1917.

⁷¹ Simčič, ki je bil v vojsko vpoklican leta 1917, se je že ob izbruhu vojne zamen skušal prostovoljno javiti v avstro-ogrsko vojsko. Sreča mu ni bila naklonjena niti dve leti kasneje, ko je bil zavržen na naboru. A najbolj zanimiv pri vsem tem je njegov opis nabora, ki daje vtis, da se je vršil leta 1914 in ne sredi vojne: »Bilo je prijetno, in zato smo bili vsi prav dobre volje ... Od samega vriskanja in prepevanja sem bil drugi dan čisto hripav ... A ker sem bil takrat še bol slab in ni bila taka sila za vojake sem bil nesposoben za vojaka. Ker me je bilo sram, da sem nesposoben sem jo kar popihal in se skrtil. 11. maja t.l. so jo že odvrnili vsi oni kateri so bili potrjeni. Bilo mi je hudo, saj sem zgubil takrat mnogo dobrih prijateljev. Najrajši bi šel z njimi.« (Simčič 2002: 8–10).

Odvzeli smo jim vse puške in pet strojnic ter odgnali ujete Lahe. Bilo jih je nad 500 mož: torej se je 500 mož vdalo dvajsetim! To se vidi, kaj vse lahko pogum napravi in da je Lah bolj slab vojak (Arnejc 1970: 98–99).

Črno-belo razumevanje dobrih in slabih ter pogumnih in strahopetnih vojakov je poleg patriotizma prispevalo levji delež pri dokaj visoki morali na italijanski fronti. Pri tem tudi ne smemo pozabiti na relativno uspešno in stabilno obrambo celotne frontne črte, ki je, vsaj v primerjavi s polomi na vzhodni fronti proti Rusom, zbujala upanje in pričala o »superiornosti« avstro-ogrskih čet:

In 11. t.g.me. je nas Iteljena ofenzive grajfala, je terpela 11. do 16. Je misliv, da bomo kar šli z dolgim nosom nazaj, pa mu ni gratalo. Je naše altarije zdaj prav veliko tu in sedaj so tudi prav pridna streljali, je grmelo, kakor bi se svet podirav. Je bilo tudi treba, je že to 10. ofenzivo narediv. Ali, pa zdaj je tudi veliko ljudi zgubiv, kolker jih je prišlo, tolk smo jih pobili in vjeli. Ti praviš, da se bojite, da boste letos mogli bejžat. Pa tisto ti ni trebja mislit, da bi Italjan prišu z orožjem skoz. Ali pa avjetnik pač, da bojo vam pomagal pojest, če boste kaj pridelal. Francozov smo tudi vjel. Ne gre tako naglo, kakor pravijo, da je italjanska kraljica rekla: moji vojaki bojo v Gorici fruštqvajo, v Trst južnal in v Poli pa večerjal. Sedaj pa že dve lete jima vojsko, pa v Gorici slaba fruštqvajo, v Trstu pa še z orožjem južnal ne bojo, če je še naprej dve let krik ... Ko bi mi tolko ofenziv naredli, ko jih je on, bi že zdavnej polovica Italije naše bilo (Reberšek 1988: 807).

In res so se vsi italijanski napadi razbili »ob bajonetih naših vojakov«, ki so, tako Pavlič (1924: 204, 214), opravili svojo nalogo, svojo dolžnost, čeprav so vedeli, da delajo za druge, in pri tem mnogokrat žrtvovali mlado življenje za njim »tuo domovino«. To, malce drugačno izjavo prepričanega Jugoslovana omenjam v tem kontekstu zato, ker je tudi on priznaval, da so navkljub svojim prepričanjem slovenski vojaki storili tisto, kar se je od njih pričakovalo. On sam se je izogibal nepremišljenim dejanjem, ki bi ga na zunaj kazala kot nezanesljivega in politično sumljivega⁷²: »Jaz sem vojak in ne prosim ničesar, ako mi ukažete da grem – grem.« (Pavlič 1924: 24). Pokorščino in disciplino so potemtakem vojaki sprejemali bolj ali manj vdano, nergali so le sami pri sebi.

⁷² V poglavju *Deserteur! Verräter!* Sem sicer omenil, da je bil Pavlič s strani nadrejenih večkrat označen za srbofila, a kot kažejo njegovi drugi zapisi, je bil te etikete deležen od redkih posameznikov predvsem na balkanskem bojišču.

Občutkov o »tujih domovini« pa nikakor ni delil Franc Kranjc, saj je v času, ko je italijanski nasprotnik krepil slovensko samozavest in slovenski nacionalizem, še vedno poudarjal predvsem prisposodbe, povezane s širšo domovino. Z omenjanjem avstrijske domovine pa tudi zaradi nenavadno bojevitega, mestoma tudi brezobzirnega sloga, ki je skušal prikazati zavzeto in nepopustljivo obrambo – ta je na italijanski fronti sicer bila bolj pravilo kot izjema – bi kaj hitro lahko veljal za prototip pravega »cesarsko-kraljevega vojščaka«. Čeprav en samcat primer pisne zapuščine posameznika redkokdaj dovoljuje podrobnejše izsledke, pa intenziteta pričujoče pesmice⁷³ le odškrne vpogled v še zdaleč ne izpeto vero vojaka v »staro« monarhijo:

Cel popoldan so grmeli
Granate, mine in šrapneli.
Mi se nismo hoteli vdati
za domovino hočemo ostati.
Zdaj sem vedel kaj velja
Kri domovine Austrija
Ta dan mi ostane za spomin
kako se brani avstrijski sin ...
Kmalu dvignejo se novi [Italijani]
tekli proti nam so kot volkovi
mi veselo smo streljali
pot v večnost jim kazali ...
Vedno več se jih nahaja,
mislijo, da njih bo zmaga (Kranjc v Kurinčič 2003a: 36–37; v Kurinčič 2003b: 108).

A najsvetlejši primer pravega junaštva so vendarle ostali »čini« slovenskih vojakov (predvsem 87. pehotnega in 2. strelskega polka), storjeni med 11. ofenzivo na »vogalnem stebru soške fronte«, na Škabrijelu. »Svinjski občutek. Obstreljevani smo od vseh strani. To ni več vojna, kakor gonijo ljudi v klavnico na hribu. Naš regiment je izkrvavel in veliko drugih. Vse skupaj ni več človeško«, je obupaval Jagodič (1988: 701), čeprav je tam kljub nenehnim napadom in na trenutke slabim izgledom smelo vztrajal vse do konca. Tudi njegov sotrpin Egon Jezeršek, ki je tam preživel najstrašnejše trenutke

⁷³ Pesmica je verjetno nastala v italijanskem vojnem ujetništvu, kjer se je njen pisec navkljub srditem upiranju znašel konec leta 1916.

svojega življenja, se je z grenkobo pohvalil, da je velikim izgubam navkljub »deset napadov Lahov ... odbilo ... par junakov«. Istočasno pa je že koval maščevanje: »Nas že kar pesti srbe, še jih bomo ...« (Jezeršek v Križaj 2000: 8–9).

Na »krvavo osveto« (Matičič 1922: 192) res ni bilo treba več dolgo čakati. Le slaba dva meseca kasneje, oktobra 1917, se je namreč začela zadnja, tokrat avstrijsko-nemška ofenziva na soški fronti. V ozračju naveličanosti in hrepenenja po miru so od nje veliko pričakovali tudi vojaki. Njen morebitni uspeh bi lahko slovensko ozemlje obranil pred neposredno italijansko grožnjo, hkrati pa bi lahko prispeval k zmagi nad zahodno sosedo ter s tem tudi h hitrejšemu koncu vojne: »Da bi le dobro izpadlo zopet to pot. To bo ja menda že enkrat zadnje klanje ob Soči« (Rueh 1999: 162).⁷⁴

Uspešen preboj fronte pri Kobaridu in nato hitro prodiranje do Piave sta precej pripomogla, da je razpoloženje izboljšalo: »Sovražnik beži. Vsem se je zdelo, kakor da smo se prebudili iz spanja. Vsi smo bili veseli, najraje bi vriskali. Spet smo lažje korakali naprej« (Grahek 2001: 105). Bolj veselo so korakali tudi zaradi hrane, katere pomanjkanje so na avstro-ogrski strani že močno občutili, medtem ko jo je bilo za italijanskimi položaji obilo (Vauhnik 1988–1989: 116), predvsem pa zaradi vzplamtele domoljubne evforije nad osvoboditvijo in zagotovljenim varnejšim življenjem na vseh obmejnih področjih: »Tu berem z velikim veseljem, da so zavzele naše čete ... moje ljudi, ki so že težko čakali odrešenja iz italijanskega žrela ... zdaj sem gotov in pomirjen, da mi je dom že prost nesramnih Italijanov, da je dom zopet naš in združen s Slovenijo – in tudi z našo bodočo Jugoslavijo ... « (Čebokli 1999: 141–142).⁷⁵

7.3 Nekaj drobcov o poslednjih veličinah habsburške vladarske hiše

21. novembra 1916, ob 21.05 uri zvečer, je umrl stari cesar Franc Jožef. Vest o njegovi smrti, ki bi v mirnih časih zagotovo povzročila veliko razburjenja, je med vojaki zbudila malo zanimanja. Ker je svet vsled vojne že popolnoma otrpnil, se ta novica

⁷⁴ Povsem optimističnim napovedim pred obračunom z Italijani Rueh ni zapadel, saj se je istočasno črnogledo spraševal: »A kdaj bo šele konec vojske? Neče biti konca in ga neče biti. Mi pa vsi naprej neprestano trpimo, trpimo brezmejno.« (Rueh 1999: 162).

⁷⁵ Velik uspeh na soški fronti je Čebokli očitno presojal drugače kot npr. Pavlič, katerega je italijanska polomija navdajala s »strahom in grozo«, saj je pretila, da se načrti Jugoslovanskega odbora ne bodo mogli uresničiti (Pavlič 1924: 405).

vojakov ni bogve kako dotaknila, pa tudi jih ne pretirano prizadela (Rueh 1999: 76). Tudi zato je bila v zapiskih omenjena bežno in z le nekaj besedami, ki so se povrh še izogibale vsakršnemu vrednotenju in ocenjevanju pokojnika.

Pravzaprav je bil že prej stari cesar, drugače kot njegov naslednik, le redkokdaj omenjan v zapiskih vojakov. Tudi, če se je to vendarle zgodilo, je bila to kvečjemu le mimogrede zapisana notica v zvezi s praznovanjem njegovega rojstnega dne, godu ali obletnice vladanja.⁷⁶ Zanimivo bi bilo vedeti več o debatah, kritikah ter šalah, ki so se na račun cesarja in dinastije med vojaki zanesljivo pojavljale, in na osnovi katerih bi morebiti dobili oprijemljivejšo sliko, ki so si jo ustvarili vojaki o vladarski hiši ter njeni odgovornosti za vojno in sploh za situacijo, v kateri se je monarhija znašla. Zamišljati si, s kakšnim komentarjem bi se vojaki odzvali na preprosto vprašanje o njihovem osebni mnenju in sodbi o Francu Jožefu ter sploh habsburški rodovini, je sicer zelo mikavno, a kot je znano že iz ugotovitev v prejšnjih poglavjih nemogoče, saj izčrpnih tovrstnih zapisov, še posebej neposrednih o monarhu, ni. Seveda so se pojavljale splošne in posredne kritike »visokih krogov«, vendar samo to naše radovednosti, kakšen ugled naj bi uživala, ne more povsem potešiti. Je morebitne negativne kritike preprečeval strah pred ovaduštvom ali hujših zamer, ki bi te graje opravičevale, preprosto ni bilo? Ali je bilo, kar je še najbolj verjetno, beleženje občutkov napram vladarju, na bojiščih pravzaprav nebstveno početje?

Kakorkoli že, občutka, da je vladarski kult v teku vojne slabel, se vseeno ni mogoče znebiti. Ravnodušen sprejem, na katerega je naletela smrt cesarja, relativna brezbržnost vojakov ter že omenjene splošne kritike »visokih krogov«, kamor bi lahko brez velike domišljije stlačili tudi habsburško rodbino, so tej tezi v prid: »Vnovič moramo priseči novemu cesarju ... Jaz izvršim prisego le bolj z mrzlim čutom, saj ne morem biti navdušen, ker sem ljubezen do avstro-ogrsko domovine izgubil skoraj popolnoma. Jaz sem za svojo osebo le prisiljen vojak, ker nisem navdušen za Avstrijo in cesarja, kajti vsepovsod vidim nepravilno ravnanje z nami (Arnejc 1970: 63). Arnejčeva ne preveč navdušena zaprisega je bila plod več kot dve leti trajajoče vojne. V tem času se je porazgubil večji del njegovega patriotizma in navezanosti na avstro-ogrsko domovino, kar predpostavlja, da je bila predtem ta samoumevna. Tudi nepravilno ravnanje, ki ga je

⁷⁶ Včasih so bile te notice podkrepjene tudi z omembami zdravic vladarju (Zupančič 1998: 35).

omenjal, se je verjetno bolj navezovalo na položaj vojakov, ki so bili prepuščeni surovemu obnašanju nadrejenih, ne pa nacionalnem zastavljanju. Tudi sicer ni omenjal, da bi bile za slabe odnose krive nacionalne zamere, nasprotno, pripomnil je, da je moštvo živelo, kot da bi bili »ena družina« (in to v nacionalno mešanem koroškem 7. pešpolku) (Arnejc 1970: 125). Nikakor ni mogoče oporekati njegovemu slovenskemu (pa tudi koroškemu) domoljubju, vendar v njegovem dnevniku (oziroma spominih) ni sledu, da bi se zamere krepile na račun narodnosti ali pa nacionalnih idej. Prej bi lahko rekli, da je posurovelost življenja v strelskih jarkih prinesla relativno otopelost in nezanimanje glede nadaljnje usode monarhije. Istočasno pa je trpel tudi ugled vladarja, ki pa so ga očrnili predvsem pisci spominov po vojni. Pri tem bi omenil le besede, ki jih je Matičič (1922: 125) sicer položil na jezik nekoga drugega, in ki so cesarja označevale kot ničvrednega plesnivca, ki se skupaj z drugimi ničvredneži – ministri in generali – poja po Dunaju in Badnu, pri tem pa ne ve niti, zakaj je vojno začel. V kolikšni meri so bile te besede plod avtorjeve domišljije, se ne ve, lahko pa se zatre, da je kljub zaničevanju, ki so ga stresali na odgovorne in tiste, ki so se okoriščali z vojno, neposrednega omenjanja vladarja ob tem presenetljivo malo.

Po drugi strani pa je v obzir treba vzeti tudi neprisiljene žalne manifestacije v spomin na preminulega vladarja – zelo zgovorne so bile tiste, ki so jih v ruskih taboriščih priredili vojni ujetniki (Lukan 2007: 243) – ter zlasti globoko zaupanje v novega cesarja in njegovo politiko, ki naj bi v kratkem pripeljala do premirja. V zvezi z zadnjim je treba dodati, da je to upanje vendarle slonelo tudi na drugih notranjepolitičnih premikih (slabitev vojnega absolutizma in obnova parlamentarnega življenja v Cislajtaciji) ter v zunanjih okoliščinah (mirovnih pobudah, revoluciji v carski Rusiji ter nenazadnje tudi vstopu ZDA v vojno) in ne samo spremembi na prestolu. Kajpak je k optimističnim obetom nemalo prispeval tudi novi cesar Karel, ki je skupaj z nemškim zaveznikom, kasneje pa tudi mimo njega, skušal navezati stike z antantnimi silami. Njegovi poskusi niso bili uspešni, a tudi ne neopaženi. Prav zato je bil Karel omenjan relativno pogosto, mnogo več kot njegov predhodnik.

Simpatije in spoštovanje je novi cesar žel tudi zaradi svoje priljudnosti. »To je bilo za Te veselje, kajne, ljuba ženka, ko si mogla videti tako visokega gosta v Ljubljani. Sicer pa je naša cesarica vsem prav simpatična, ravno tako tudi cesar. Posebno vojakom,

katerim je na tem ležeče, da vlada v nekaterih ozirih boljši red kot preje, cesar zelo imponira. Jaz ga sicer še nisem videl, a slišal sem tem več o njem«, je v pismu ženi sredi leta 1917 pisal Rueh, ki je že predtem ponosno omenil, da je 17. polk dobil novega »lastnika«, cesarjeviča in prestolonaslednika Otta Habsburškega (Rueh 1999: 136). Verjetno so tudi njega cesarjevi pogosti obiski čet na frontah, ki so bili deležni ganljivih sprejemov, še posebej ker se je menda trudil govoriti z vojaki tudi v njihovem materinem jeziku,⁷⁷ ter govorice (npr. te, da potuje »inkognito« z namenom, da se prepriča kako živijo njegovi podaniki) prepričali, da bo ustoličenje »ljudskega vladarja« naposled le prineslo konec vojne ter novo obdobje v preurejanju monarhije (Milčinski 2000: 244, 278).

7.4 »Jugoslovanom se jasnijsa vremena«

Nekaj fragmentarnih izletov na področje, povezano s slovenskim nacionalnim položajem, je bilo že opravljenih. Že v prejšnjih poglavjih so bile omenjene občasne napetosti med vojaki različnih narodnosti, protislovenske akcije avstro-ogrskih vojaških oblasti ter med slovenskimi vojaki bolj ali manj razširjena (jugo)slovanska čustva. A kot je možno sklepati iz avtobiografskih zapisov, so teme, ki so se dotikale narodnostnih nesoglasij ter možnih rešitev notranjih (predvsem nacionalnih) protislovij habsburške države, postale številčnejše šele v drugi polovici vojne. Pogostejši zapisi seveda niso pomenili, da je narodnostna tematika ogrozila primat zapisov o protivojnem razpoloženju, pomanjkanju in vseh drugih tegobah, ki so pestile vojake, dajejo pa vedeti, da so narodnostne razlike postajale pomembnejše, napetosti pogostejše, prav tako pa tudi zahteve po presnovi notranjega ustroja habsburškega imperija.⁷⁸

Prva stvar, ki pade v oči ob prebiranju zapiskov nanašujočih se na opisovanje nacionalnih tem, je precejšnje slovensko domoljubje njihovih piscev. Včasih, sicer redko,

⁷⁷ »V vasi Romagnano nas je prišel pregledat tudi cesar Karel. Vsi, ki smo imeli odlikovanja, smo ga čakali posebej na cesti. Z vsakim vojakom je spregovoril po nekaj besed. Ko je prišel do mene, me je vse izprašal. Kako da sem tudi jaz prišel med Tirolce. Vprašal me je tudi, kaj sem naredil, da sem dobil tako veliko odlikovanje. Vse sem mu moral povedati ... Z menoj je govoril po slovensko. Preden je šel od mene naprej, me je prosil, naj ostanem tudi za naprej tako hraber in mi stisnil roko.« (Grahek 2001: 979). Podobne opazke sta zabeležila tudi Arnejc (1970: 104) in celo Pivko (1991: 236–237).

*Naslov poglavja *Jugoslovanom se jasnijsa vremena* je vzet iz Čeboklijevega dnevnika (1999: 98).

⁷⁸ Prav iz teh zapiskov se da jasneje razbrati njihovo razumevanje nacionalnih razmer v monarhije ter njihov odnos do Avstro-Ogrske in njene prihodnosti.

je bilo v senci avstrijskega patriotizma, zato pa se je pogosteje bohotilo skupaj z njim ali pa celo z jugoslovanskimi in slovanskimi čustvi. Posledice te nacionalne čuječnosti so kmalu postale vidne v medsebojnih (besednih) obračunih vojakov in še posebej častnikov različnih narodnosti, v komentarjih na postopke oblasti, ki so se dotikali kakega pomembnega segmenta nacionalne politike, v kritikah notranjih razmer v monarhiji ter nenazadnje v kritikah Avstro-Ogrske nasploh.

Dosti piscev se je s komentarji dotikalo zgolj medsebojnih odnosov in nacionalnih navzkrižij v lastnih vojaških enotah. Svoje zapostavljenosti so se sicer zavedali, niso pa razpravljali o položaju Slovencev ter o nujnih spremembah v državi. So pa ta osebna nesoglasja, še bolj pa ravnanje oblasti v prvih dveh letih vojne ter ignoriranje slovenskih in jugoslovanskih političnih zahtev v naslednjih dveh, povzročala, da se je o širšem ozadju neurejenih nacionalnih razmerij in prikrajšanosti slovanskih narodov, sploh začelo govoriti:

In mi Slovenci se tako hrabro bojujemo. Ali mar za sebe, ali je radi nas bila potrebna vojska, ali mi nismo mogli živeti brez nje? Koliko smo že žrtvovali! Ni nas skoraj nič več. Žalostna usoda! Da spravijo skupaj pri 17. polku par kompanij, jih morajo nadomeščati z Bosanci, Ogrji in Nemci. Iz teh ostankov obstaja sedanji slavni Kronprinz regiment. Za koga se bojujemo? Mar zato, da bi nas Nemci še bolj zatirali, kot so nas do sedaj? Zatirali nas bojo tako gotovo! A ne borimo se zanje, pač pa za veliko, prosto, dobro, vsem pravično, mogočno Avstrijo. To je naš ideal, zato prelivamo kri (Rueh 1999: 91).

Neposredni povod za ta ogorčeni zapis so bile zaničljive opazke »nadutih in domišljavih« nemških častnikov o slovanskih narodih, ki naj bi kljub svoji manjvrednosti v monarhiji »zatirali« Nemce, ter stališče istih častnikov, da mora Avstro-Ogrska propasti, saj bi se samo tako avstrijski Nemci lahko združili z nemškim rajhom. Ta natolcevanja in tovrstne politične pretenzije nemške strani so imele takojšen in porazen učinek na moralo slovenskih vojakov, saj so ti začeli smatrati vojno tudi kot spopad za nemško prevlado v Evropi in s tem tudi znotraj habsburške monarhije. Na nemško prevlado so opozarjale že običajne zahteve, da se med vojaki prepove ali omeji uporaba slovenskih zastav, knjig in časopisov (Zupančič 1998: 188; Matičič 1922: 67), predvsem pa dvojna merila pri obravnavanju nemških in slovenskih nacionalnih terjatev. Slednje so

bile kaj hitro izrabljene za dokazovanje slovenskega »iredentizma« in domnevne slovenske veleizdaje. Tovrstno ščuvanje nemških nacionalistov so slovenski vojaki žolčno označevali za »višek nesramnosti« (Zupančič 1998: 164).

Ta podtikanja so jih prizadela in vznejevoljila, a hkrati tudi izostrila njihove optimistične osnutke o »lepši in srečnejši bodočnosti v svobodni in vsem narodom pravični Avstriji« (Zupančič 1998: 165). Zaradi teh osnutkov lahko brez zadržkov zatrdimo, da so si vojaki notranje preurejeno in utrjeno monarhijo predstavljali kot idealno državo, samo Avstro-Ogrsko pa kot edino možno domovino.

Kako naj bi ta preurejena domovina izgledala, si je pred politično odjugo v Cislajtanijski spomladi 1917 le malokdo jasneje predstavljal. Šele Majniška deklaracija je s svojo zahtevo po zedinjenju vseh južnoslovanskih narodov monarhije pod žezlom habsburške dinastije v samostojno državno telo postala konkreten in širše sprejet narodni program, na katerega so se lahko slicevali zagovorniki preureditve monarhije. Južnoslovanska enota v okviru monarhije je v njihovem imaginariju postala garant boljše prihodnosti. »Iz zbornice odseva tudi nam svit svobode in enakopravnosti: bogate bodočnosti. Naši jugoslovanski zastopniki se krepko in hrabro bojujejo za svoje pravice, za svoje narode«, je z zanosom pozdravil deklaracijo Čebokli (1999: 105), enako optimističen je bil zaradi aktivnejšega in samozavestnejšega delovanja poslancev tudi Rueh:

Naš parlament deluje zelo dobro. Imamo pa tudi dobre poslance. Vendar so se enkrat našli in združili vsi slovenski in hrvaški poslanci v svoj »jugoslovanski klub«. Postopajo popolnoma enotno, stavili so si visoke ideje, visoke cilje: hočejo sodelovati pri preustroju Avstrije, iz katere naj nastane demokratična, vsem narodom enako pravična država. Konec je z nemško nadvlado ... Avstrijski narodi se morajo sporazumeti, drugače ni mogoč nadaljnji obstoj Avstrije. To polagoma uvidevajo tudi Nemci. Zato pa v svoji onemoglosti še tembolj besne! Zunanje razmere so sedaj za nas zelo ugodne. Mi smo bili do sedaj sicer zmagoviti. Ali pomanjkuje nam hrane. Zato moramo priti do miru. In zato je neobhodno potrebno, da se uredi naše notranje razmere (Rueh 1999: 145–146).

Ureditev nacionalnih razmer, obrzdanje nemškega nacionalizma in nemške nadvlade ter čimprejšnji konec vojne niso bile samo pobožne želje; kot kaže, so se nekateri že zavedali, da je njihovo udejanjenje za to, da se obdonavska monarhija lahko še

z lastnimi silami obdrži pri življenju, nujno potrebna zavedščina. Nevarnost, da se najbolj črn scenarij uresniči, je postala otipljivejša, čeprav še vedno ne preveč verjetna. Vendar je že spoznanje, da minimalna možnost za to obstaja, odmik od prejšnjega prepričanja v samoumevnost in danost stoletja stare habsburške države. Vera v njeno življensko moč še zdaleč ni izpuhtela, še več, Slovenci so sebe postavljali za branik monarhije – drugače si iskrenega in energičnega zagovarjanja sprememb za znosnejše sobivanje različnih narodov in pritiskov po sklenitvi miru v času, ko so centralne sile bile v »boljšem« položaju, ni mogoče razlagati.

Če se je po eni strani zdelo, da razmah narodnega in političnega delovanja s svojimi zahtevami stremi k krepitvi notranje kohezivnosti monarhije, pa je vendarle potrebno na stvar pogledati še z drugega zornega kota. Z Majniško deklaracijo in povezovanjem z drugimi južnoslovanskimi narodi sta namreč rasli tudi slovenska samozavest in neomajnost pri zagovarjanju lastnih koristi, hkrati pa tudi okrito nasprotovanje nemštvu kot glavnem krivcu za nezavidljiv položaj Slovencev in drugih nenemških narodov v habsburški državi.

Deklarativno združevanje Jugoslovanov je krepilo slovanske pozicije v monarhiji oziroma kot je malce evforično zapisal Čebokli, z Majniško deklaracijo je rastla »mogočna slovanska falanga proti nemškemu nasilstvu« (Čebokli 1999: 979). Čebokli ni skrival svojih protinemških sentimentov in izrazitega jugoslovanskega nacionalizma; v razumevanju slednjega je bil mnogo bolj radikalen kot ostali – ne samo, da je verjel, da se jugoslovansko vprašanje lahko reši le z »združitvijo enakorodnih drobcev« južnoslovanskih narodov (brez Kraljevine Srbije), temveč je celo dopuščal možnost, da se ta rešitev ne »izvrši v in z donavsko monarhijo«, ampak lahko tudi »izven nje in proti njej« (Čebokli 1999: 90–91).

Glede na to, da je ta drzna formulacija nastala še pred Majniško deklaracijo, je ta Čeboklijev ali-ali presenetljiv, saj se do sredine leta 1917 niti zamisli o nujnosti jugoslovanskih državotvornih povezav v drugih zapiskih vojakov (če odmislimo Pavliča, Pivka in dobrovoljce) niso pojavljale.⁷⁹ Šele čas po deklaraciji je jugoslovansko »osamosvojitvev« izpostavil kot nujno, zavračanje njene uresničitve s strani oblasti pa pravzaprav za samomor monarhije. Vseeno upanje, da bosta država oziroma cesar, ki je

⁷⁹ Slovenskih zahtev po enakopravnosti ter morebitnih simpatij do južnoslovanskih narodov to dejstvo ne izključuje.

tudi težil k temu, »da se razmere na jugu spremenene«, izpolnila njihove želje, ni usahnilo (Rueh 1999: 194–195).

Čeprav se je z Majniško deklaracijo jugoslovanska ideja nedvomno začela krepiti, nas nekatere zanosne besede ne smejo zмести, da bi narodnostno, jugoslovansko evforijo posploševali na večino vojakov. Življenje na bojiščih je namreč še naprej teklo po ustaljenih tirih in zakonitostih ter v precejšnji odrezanosti od novic iz zaledja. Komentarji z nacionalno tematiko so bili zato še vedno sorazmerno redki.

Precej »preprostih« ljudi deklaracije tudi ni dojelo oziroma, kot je pravil Milčinski, besede Jugoslavija niti ni razumelo (Milčinski 2000: 284). Sem ter tja so se celo našli posamezniki, ki so na poudarjanje jugoslovanskih idealov odreagirali s pretnjami: »Vsakogar bi dal zapreti, kdor bi na vprašanje, kaj je, kaj drugega odgovoril nego: Avstrijec.« (Tone v Milčinski 2000: 307). No, priznati je treba, da sta se pod vplivom razmaha deklaracijskega gibanja tovrstna indiferentnost in sovražnost hitro porazgubili.

Bolj nepopustljivega nasprotnika je deklaracija našla v Pivku. Kljub jugoslovanski usmeritvi je bila zanj deklaracija nov pokazatelj neodločne narodne politike, ki se je valjala v izrazih lojalnosti habsburškemu vladarju in še naprej vezala »naš narod z Dunajem« (Pivko 1991: 138). Vsaka srednja pot je bila zanj nesprejemljiva, pristajal je samo na dokončno razrušenje obdonavske monarhije. V tej svoji nekompromisnosti je včasih zavzemal prav neverjetna stališča. Posebej je tu izpostaviti njegov odziv na mirovno pobudo ameriškega predsednika iz decembra 1916. V nasprotju s tolikimi vojaki, ki so Wilsonov poziv sprtim stranem sprejeli v upanju, da bo pripomogel h koncu vojne, je Pivko upal, da vojskujoče države nanj ne bodo odgovorile in pristale, saj bi se s tem sovražnosti sicer končale, a ohranila bi se tudi Avstro-Ogrska (Pivko 1991: 98). Razlika med njim in drugimi vojaki je torej očitna; prvi si je prvenstveno želel razpada monarhije in v ta namen hočeš nočeš podpiral tudi nadaljevanje vojne do dokončnega poraza centralnih sil, ostali pa so stremeli samo k čimprejšnemu koncu vojne.

7. 5 Med dobrovoljci in silovoljci 1916–1918

Možnost aktivnega sodelovanja v dobrovoljskem gibanju je bila pred letom 1916 omejena le na redke posameznike, ki so se z begom iz Avstro-Ogrske ter njene armade

oziroma prek srbskega vojnega ujetništva pridružili dobrovoljskim odredom v Srbiji. Tisti, ki so se v istem času znašli malce severneje na ruski fronti, te možnosti, razen nekaj izjem, niso imeli, zato se je njihov prispevek pri razbijanju »ječe narodov« omejil na prostovoljno prehajanje v rusko ujetništvo. Šele v drugem letu vojne so ruske oblasti končno dovolile formiranje srbskih prostovoljskih enot in njihovo popolnjevanje z avstro-ogrskimi vojnimi ujetniki srbske, hrvaške in slovenske narodnosti.⁸⁰

Kot državljani Avstro-Ogrske naj bi Slovenci v teh dobrovoljskih vrstah sodelovali praviloma na podlagi lastne opredelitve in skorajda izključno zaradi radikalnih nacionalnih in političnih teženj: »Storil sem to čisto iz svojega lastnega nagiba in istotako tudi drugi. Hotel sem se kratkoma boriti proti avstrijski vladi, ki nas je že stoletja zatirala, in za zedinjenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v eno, neodvisno državo« (Heric 1936: 664). Le v manjši meri je k odločitvi za pridružitve k dobrovoljcem prispevalo tudi upanje, da se bodo rešili slabih razmer v ujetništvu, kjer so gospodovali »glad, trpljenje in zaničevanje« (Kovačič 1936: 575).

Vendar udeležba »skrajnih« Jugoslovanov v vojni proti centralnim silam ni bila vedno samoumevna odločitev. Na stališče, da se je potrebno bojevati proti Avstro-Ogrski, je često pripeljala šele dejavna propaganda prvih dobrovoljcev, ki so začeli izdajati celo svoje glasilo *Slovenski Jug*, ter agitacija srbskih in ostalih jugoslovanskih (pa tudi drugih slovanskih, predvsem ruskih in čeških) častnikov po ujetniških taboriščih. Šele bolj podrobnejša predstavitev smotrov dobrovoljskega gibanja je mnoge prepričala, da so kot dobrovoljci okrepili vrste antante:

⁸⁰ Nekateri slovenski vojaki v ruskem ujetništvu so sicer že pred formiranjem dobrovoljskih enot pošiljali peticije in prošnje za sprejem v srbsko vojsko, ki pa so bile, razen nekaj izjem, neupoštevane in zavrnjene. Na vztrajno prigovarjanje srbskih oblasti je Rusija na balkansko bojišče poslala le manjše število prostovoljcev, pa še to v glavnem Srbe. Rusija se namreč dolgo ni odločila za zbiranje prostovoljcev, saj se je bala, da bi nasprotniki formiranja dobrovoljskih odredov označili kot kršitev haaških pogodb, ki so prepovedovale ustanavljanje vojaških enot iz vojnih ujetnikov druge države, bala pa se je tudi povračilnih represalij nad ruskimi vojaki v avstro-ogrskem ujetništvu. Šele konec leta 1915, ko je postalo jasno, da lahko spričo srbskega poraza jugoslovanski ujetniki predstavljajo pomemben vir za izpopolnitev šibkih srbskih enot, je ruska vlada dovolila organiziranje prostovoljskih enot. Njihovo zbirno mesto je postala Odesa, kjer je bila v prvi polovici leta 1916 sestavljena tudi prva dobrovoljska divizija. Ta se je pozno poleti in jeseni istega leta že nahajala v Dobrudži, kjer se je kot del antantnih sil borila proti združenim nemškimi in bolgarskim enotam. Istočasno z boji na romunski fronti se je v Odesi že formirala druga divizija, ki je skupaj z ostanki prve sestavljala novoustanovljeni Srbski dobrovoljski korpus. Potem, ko so ga zapustili številni silovoljci in disidenti, so bili korpus oziroma njegovi posamezni deli poslani na solunsko fronto. Manjšina (Jugoslovanski dobrovoljski bataljon) je bila sicer tja poslana že v začetku leta 1917, a glavnina je vendarle prišla tja po dolgih ovinkih šele konec leta 1917 oziroma v letu 1918 (Švajncer 1992: 123–130; Turk 1936: 50–75, 85–102; Turk 1978: 5–73, 99–129; Guštin 2005b: 140–141).

Ta vest [o zbiranju dobrovoljcev] je bila popolnoma nova in presenetljiva in napravila je na nas tako globok vtis, da smo nekaj dni na tihem in diskretno samo o tem govorili. Ostalim nesimpatičnim črnožoltim častnikom-ujetnikom nismo smeli zaupati, s kakšnim navdušenjem nas je navdala ta novica iz Odese. Bilo nam je takoj jasno, da ta vest pomeni za nas usoden življenjski preokret in da nam je podana kot obupen klic našega trpečega naroda, ki v sredi vojne vihre kliče svoje sinove v borbo za svoje osvobojenje (Hudina 1936: 232–233).

Navdušenja nad »borbo za osvobojenje« Srbije in južnoslovanskih dežel Avstro-Ogrske niso omajala niti razočaranja, ki so sledila včasih nerazumljivo dolgemu čakanju na ugodno rešitev njihovih prošenj za sprejem med dobrovoljce, niti pogoste napetosti z drugimi vojnimi ujetniki, ki so nasprotovali »jugoslovanskim avanturam«. Nasprotno, entuziazma slovenskim prostovoljcem ni nikoli manjkalo, pa naj si je šlo to za potrpežljivo čakanje in premetavanje po raznih ruskih krajih ali pa za boje na dobruškem in solunskem bojišču. Prav pri opisovanju prigod iz teh bojišč so pokazali svoj največji zanos. Avtobiografska poročila o »sfanatizirani« dobrovoljski vojski, ki se je v Dobrudži z »nepopisnim junaštvom vrgla na sovražnika« (Gole 1936: 334–335), ali pa poročila o Slovencih-dobrovoljcih, katerih židane volje ni moglo pregnati niti »grozeče bobnenje, niti blisk pokajočih ... šrapnelov« (Laharnar 1936: 271), so nastala večinoma po vojni, zato ni čudno, da so bila včasih precej nestvarna. Opisi istih dogodkov iz dostopnih pisem in dnevnikov iz medvojnega obdobja – ki jih je sicer samo za vzorec – se od zgornjih ločujejo le po tem, da so bolj realistični in poleg običajnih pogumnosti vsebujejo tudi zapise o občasnih grozovitostih, plenjenju, bežanju, velikih izgubah, dolgčasu, domotožju in redkih novicah s soške fronte, ki se jim včasih pridruži še kaka pikra opazka o zaveznikih, flegmatičnih Rusih in nesposobnih Romunih, pa tudi o kulturno strašno zaostalih balkanskih narodih, ki se »bijejo povprek in navzdol« (Gnezda 1936: 289–309).

Med te fanatične slovenske borce za novo Jugoslavijo so vstopali predvsem častniki, pa še to v glavnem mladi idealisti, medtem ko je bilo moštva zanemarljivo malo (Gole 1936: 330). Prav zaradi pomanjkanja zadostnega števila zadnjih so novake kmalu skušali nabirati tudi proti njihovi volji. Agresivnejšemu novačenju je sledil silen odpor prizadetih, tj. slovenskih ujetnikov, katere so poskušali, ter »silovoljcev«, katere so, kot že ime pove, uspeli rekrutirati v dobrovoljske enote pod prisilo. Povrhu so se »pravi« slovenski dobrovoljci na negodovanja rojakov odzvali še s precejšnjo mero

nerazumevanja in brezbržnosti, kar je netilo nova nesoglasja in medsebojna obtoževanja. Zmerljivke, ki so letele na »avstrijakarske zaslepljence« in »denunciante« ter na izdajalce in »verolomnike« (Kovačič 1936: 576), so potemtakem lep dokaz, kako zelo različni so lahko bili nazori o prihodnosti habsburške monarhije ter o (ne)smotnosti vojevanja za takrat še neobstoječo jugoslovansko državno tvorbo.

Kot vzrok medsebojnih nasprotij so dobrovoljci omenjali predvsem domnevno zaslepljenost in nizko narodno zavednost sonarodnjakov. Po njihovem mnenju naj bi se ti še vedno »bali Franca Jožefa«, hkrati pa naj v njih še ne bi bil »razvit pravi narodni čut«, zato se tudi niso mogli »zavedati, da je napočil važen trenutek za odločitev borbe proti Avstriji. Ostali so zvesti Nemcem in rajši lenarili po Rusiji, kakor pa da bi pomagali graditi skupno jugoslovansko državo« (Bitenc 1936: 312). Nekateri so z obsodbami šli še dlje in so »rodne brate«, ki naj bi v svoji patriotsko-lojalistični vnemi »sestavljali protokole« in jugoslovanskim prostovoljcem ob vrnitvi domov »grozili z vislicami«, celo označili za »najhujše nasprotnike dobrovoljske ideje« (Gole 1936: 325).

Tudi silovoljcev se je držal sloves nezanesljivih – kaj drugega od na silo nabranih vojakov res ni bilo pričakovati – in celo nevarnih vojakov, ki bi ob prvi priložnosti lahko streljali na vse tiste, ki so jim orožje vsilili (Turk 1978: 25). Ta strah je bil po svoje razumljiv, a kljub temu pretiran, saj si ni mogoče predstavljati, da bi se na silo mobilizirani na tak način drznili upreti množici ruskih, srbskih in drugih dobrovoljskih vojakov. Rajši so iz dobrovoljskih vrst zbežali nazaj v ujetništvo ali pa se samo bodrili, da bodo v primeru, če bodo res poslani na bojišče, streljali v zrak ali pa dezertirali na avstro-ogrsko stran (v Lukan 2007: 246, 255). To očigledno nezainteresiranost mnogih so poskušali premostiti z okrepljeno agitacijo po ujetniških taboriščih ter ustanavljanjem vzgojnih tečajev za silovoljce v Odesi, a njihov uspeh je bil le delen, saj je precejšen del na jugoslovansko dobrovoljsko gibanje še vedno gledal s:

[...] silnim odporom, rekel bi, s fanatičnim sovraštvom in mržnjo proti vsemu, kar je bilo proti njih cesarju in Avstriji. Če niso mogli drugače, ko jim je zmanjkalo psokv in groženj proti vsem, ki so delali za Jugoslavijo, so zvečer, prej ko so legli k počitku, skupno molili rožni venec za sivolasega cesarja Franca Jožefa. Ti so pozneje zapustili četo in se vrnili nazaj v ujetništvo, ker jim je bilo na prosto dano, ali hočejo ostati dobrovoljci ali ne (Kejžar 1936: 583–584).

Vzkipljive reakcije dobrovoljcev dajejo slutiti, da sta ključna razloga za nasprotovanje dobrovoljskemu gibanju tičala v nerazumevanju jugoslovanske ideje in (pre)velikem avstro-ogrskem patriotizmu precejšnega dela slovenskih vojnih ujetnikov. Korespondenca slednjih do neke mere temu pritrjuje, saj v njej ne manjka ogorčenih pripomb na račun »lumparij« slovenskih dobrovoljskih častnikov oziroma »pokvarjenih študentov« (Franc Papež v Lukan 2007: 242) ter groženj prebežnikom in »odpadnikom« z »zaslužnim plačilom« (v Lukan 2007: 248). Svoje kljubovanje so dokazovali tudi z vzkliki Avstriji in cesarju, s sovražnimi opazkami o Srbih in s privoščljivim omenjanjem njihovih neuspehov (v Lukan 2007: 248, 261). Zavaljo takšnih izpadov lahko nedvomno potrdimo, da je bila zamisel o nastanku nove države izven habsburške monarhije, o državni skupnosti s Kraljevino Srbijo ter o potrebnosti boja proti Avstro-Ogrski slovenskim ujetnikom in silovoljcem zvečine tuja in nesprejemljiva.

Vendar tako energičnega nasprotovanja, da bi sodelovali v (srbskih) dobrovoljskih enotah, ni možno vedno zadovoljivo razložiti samo z upoštevanjem njihovega domnevno visokega patriotizma, ki ga je uokvirjal avstro-ogrski horizont, temveč je treba v obzir vzeti tudi to, da se je večina njih delila mnenje, da bo vojna še dolga, in se je zato skušala izogniti vnovičnem poginjanju v strelskih jarkih.⁸¹

Prav tako vzrok ostrih inkriminacij ni bil samo v protijugoslovanstvu ali predisponirani srbofobiji vojnih ujetnikov in silovoljcev, ampak v surovem novačenju in kasneje v nasilnem uvajanju stroge discipline v samih dobrovoljskih enotah. Prav slednje je izstopalo po svoji brutalnosti, pretepanju in grožnjami s hudimi kaznimi. V posameznih primerih so se dogodili celo umori: »Slovence in Hrvate so odgnali v Odeso, pa ko so se približali kasarni, so slutili, kaj bo, in so se upirali, pa so jih Srbi kar s kopiti pobili in pometali v morje. V kasarni so jih pustili 3 dni stradati, da so se slednjič podpisali, da vstopijo v srbsko armijo. Pri zaprisegi so stali v dolgi vrsti, njim nasproti Srbi s puškami in če ne bi prisegli, bi jih Srbi postrelili.« (Kozlevčar v Milčinski 2000: 439).

Zaradi vseh teh zlorab njihova mržnja napram Srbom, Slovencem-dobrovoljcem, pa tudi Čehom in Rusom ni bila osupljiva: »Rusi nas silijo, da naj vstopimo v njihovo vojsko in da naj se bojujemo proti Avstriji. Vsak Slovenec je lahko uvidel, da nas Rusi niso

⁸¹ Npr. Muc, ki je priznal, da se med dobrovoljce ni prijavil, ker za vojskovanje ni bil nikoli navdušen in je bolj cenil mir (Muc 1933–1934: 16).

sprejeli bratsko ... z nami ravnajo kot z živino, kar zaslužimo, nam vzamejo, pustijo nam samo trudne roke in prazen želodec ... A v svojo past nas lahko spravijo samo z zvijačo« (Purgaj v Lukan 2007: 242). Zelo verjetno je pisec, ko je omenil rusko vojsko, pravzaprav mislil na srbske oziroma jugoslovanske dobrovoljske enote (pri popolnjenju katerih so dejavno sodelovali tudi Rusi), morebiti pa tudi enote čeških legionarjev, ki so bile zaradi svoje samovolje pri nabiranju »prostovoljcev« prav tako pogosta tarča razburjenih in vročekrvnih groženj – najbolj prizadeti so celo obljubljali, da bodo potem, ko se vrnejo v Avstrijo, »zaklali vsakega Čeha, ki ga bodo dobili« (v Zupančič 1999: 210).

Kot je že bilo rečeno, so po grobosti izstopali odnosi v dobrovoljski diviziji (in kasneje korpusu), katerih pa niso občutili samo silovoljci – ki so tarnali, da jih je nasilno obnašanje predpostavljenih (večinoma srbskih častnikov) postavilo pred izbiro, ali naj »zbežijo ali pa umrejo« (v Lukan 2007: 263) –, temveč tudi drugi dobrovoljci, ki so sicer bili jugoslovansko usmerjeni. Zaradi tovrstnega postopanja in zlorab, predvsem pa izkazovanja velikosrbskega koncepta povojne ureditve južnoslovanskega vprašanja, se je tudi med njimi porajalo nezadovoljstvo in odpor.⁸² Razvilo se je disidentsko gibanje, ki je spomladi leta 1917 številne častnike in vojake spodbudilo k izstopu iz enote. Med odhajajočimi niso bili samo tisti disidenti-dobrovoljci, ki so ves čas svoje akcije ostali zvesti jugoslovanski ideji in ki so se po odhodu povečini pridružili ruski vojski oziroma različnim prostovoljskim formacijam, ampak tudi drugi vojaki in silovoljci, ki se niso želeli kompromitirati v jugoslovanskem dobrovoljskem gibanju in so težko prenašali

⁸² Da razmere v dobrovoljskem korpusu niso bile najboljše, je možno videti tudi na osnovi obsojajoče izjave disidentov: »Mi, dobrovoljci, zlasti Hrvati in Slovenci, ki smo stopili v srbsko dobrovoljsko vojsko, smo, žal, v korpusu doživeli veliko razočaranje. Iskali smo svobodo, a smo našli suženjstvo, ponižanje in nasilje, ki prekaša celo nasilje, pod katerim smo bežali iz Avstrije. Še nikdar v življenju nismo bili tako brezpravni, kakor smo zdaj v srbskem dobrovoljskem korpusu kot borci za svobodo. Morali smo biti molčeče priče najbolj neverjetnih zločinov, ki so se dogajali nad vojaki, našimi rojaki. Če smo začeli naša narodna vprašanja, zaradi katerih smo se pravzaprav zapisali v korpus, so nam očitali separatizem, vohunstvo in podobno. Če naj bi naš korpus predstavljam v majhnem merilu sliko prihodnje Jugoslavije, tedaj nas naj bog obvaruje takšne svobode, kajti prišli bi iz enega jarma v drugega, še hujšega. Naše življenje je postajalo neznosno in v prihodnost smo gledali, kakor bi nas ves svet zavrnel... Vemo, da nas hočejo čimprej odpraviti v ujetniška taborišča in tako preprečiti naš sporazum s tovariši iz 1. in 2. divizije, da bi gospodarili po starem naprej. Vsak med nami je pripravljen dati življenje v vrstah ruske armade za svobodo ruskega naroda, za svobodo, ki bo tudi naša svoboda. Najbrž nas bodo kmalu aretirali ter odpeljali nekam daleč v Rusijo in nihče ne bo več zvedel za naše življenje in požrtvovalnost, za našo pripravljenost žrtvovati se za slovensko stvar ...« (v Švajncer 1992: 125-128). Ureditev razmer, pravno in materialno ureditev statusnih vprašanj dobrovoljcev ter izenačitev vseh častnikov s srbskimi, prav tako pa tudi, da se korpus ne šteje za srbsko vojsko, ampak za jugoslovansko, so bile glavne zahteve disidentov. Čeprav so v vodstvu korpusa pristali na nekatere koncesije, le-te številnih niso zadovoljile, zato so začeli spomladi 1917 korpus zapuščati (Guštin 2005b: 140-141; Turk 1978: 15-47; Prinčič 1936: 562).

strogo in včasih surovo vojaško disciplino, hkrati pa so bili bolj dojemljivi za revolucionarno in protivojno propagando.⁸³

V drugačnih okoliščinah kakor v Rusiji je potekalo gibanje vojnih dobrovoljcev v Italiji. Tam italijanske oblasti zaradi lastnih interesov niso bile naklonjene oblikovanju jugoslovanskih prostovoljnih vojaških formacij, prav tako je bilo tam zaradi manjšega števila vojakov v italijanskih ujetniških taboriščih in znanih protiitalijanskih občutkov med Slovenci manj potencialnih interesentov za udeležbo v dobrovoljskih podvigih.

Verjetno dobrovoljsko gibanje v Italiji sploh ne bi zaživelo, če se ne bi zgodila »carzanska noč«, ki je neločljivo povezana z imenom Ljudevita Pivka. Ta velikokrat odlikovani mož »nenavadnih kvalit, najvišje inteligence, neomajne hladnokrvnosti in energije«, ki je povrh slovel še kot »najboljši oficir v bataljonu« (v Pivko 1991: 342)⁸⁴, se je namreč septembra 1917 spustil v drzno akcijo, s katero je po predhodnem dogovoru nameraval dovoliti italijanski vojski prehod položajev na tirolski fronti in s tem »zadati Avstriji ... udarec«, ki bi prispeval k njenemu hitrejšemu zlomu.⁸⁵ Čeprav se ambiciozen scenarij zaradi omahljivosti Italijanov ni uresničil, je Pivku in ostalim zarotnikom uspelo dezertirati na nasprotno stran, kjer jim je bilo dopuščeno, da iz vojnih ujetnikov ustanovijo oddelek prostovoljcev, v katerem je bilo do konca vojne tudi vsega skupaj nekaj nad sto Slovencev, ki so v okviru italijanske vojske izvajali prevsem izvidniške in propagandne naloge.⁸⁶

Že sam po sebi je carzanski dogodek dovolj, da izpriča Pivkovo vero v pravilnost svoje prostovoljne »borbe zoper krivico, utelešeno v avstrijski državi« (Pivko 1991: 266).

⁸³ Po dostopnih podatkih je bilo v začetku leta 1917 v korpusu nekaj nad 1700 Slovencev. Spomladi je 42 častnikov iz korpusa izstopilo in se v glavnem pridružilo ruski vojski, prav tako se je povečini v ujetniška taborišča vrnilo 1241 vojakov (največ silovoljcev), tako da je v korpusu ostalo le še nekaj stotin Slovencev (po Švajnceru 234). Če so številke o blizu štiri tisoč nanovačenih slovenskih vojakov do začetka leta 1917 resnične, potem je morala dobra polovica dobrovoljcev-silovoljcev že pred disidentskem gibanjem in spomladanskim osipom dezertirati oziroma se vrniti nazaj v ujetniška taborišča (Guštin 2005b: 141; Turk 1978: 15–47; Švajncer 1992: 125–128).

⁸⁴ To hvalevredno oceno je Pivku kot avstro-ogorskemu vojaku namenil njegov nadrejeni, podpolkovnik Vidal.

⁸⁵ Pivko je v noči iz 17. na 18. september na avstrijski tirolski fronti pri kraju Carzano poveljeval stotniji, ki so jo sestavljali Bosanci in Čehi. V okviru te stotnije je Pivko organiziral in skoval zaroto proti Avstro-Ogrski, strateško in taktično je za preboj tirolske fronte izdelal načrt, ki ga je čez fronto po svojem zaupniku dostavil italijanskemu poveljstvu. Po tem načrtu naj bi zarotniki odprli fronto pri Carzanu in v Suganski dolini in s tem prekinili povezave med ostalimi avstro-ogorskimi enotami, italijanska vojska pa naj bi z naglo in močno ofenzivo lahko globoko prodrla v južno Tirolsko. Septembra so zarotniki sprostili vse dohode in dezertirali, a do pričakovane ofenzive ni prišlo (Turk 1978: 75–76).

⁸⁶ Oktobra 1917 je bil po večini iz čeških vojnih ujetnikov ustanovljen Samostojni oddelek Pivko, ki so ga januarja 1918 preimenovali v Češko-jugoslovanski odred, po izstopu čeških prostovoljcev aprila pa v Jugoslovanski dobrovoljski bataljon kapetana Pivka. V njem je bilo 118 (oziroma 130) Slovencev (Guštin 2005b: 141–142; Švajncer 1992: 130–133). O izvidniških in propagandnih nalogah (Bukovec 1936: 699; Pivko 1991: 395).

Kako odločen je bil v tej borbi potrjujejo že njegove namere, da bi s podobnim manevrom pretrgal bojno linijo na soški fronti že v prvem letu vojne z Italijo, prav tako nista nič manj skrajna njegov strah, da bi ga potem ko prebegne, Italijani ne vtaknili v ujetništvo – sam je zatrjeval, da se hoče aktivno boriti na antantini strani – in mnenje, da je treba Italijane kljub obžalovanja vredni nezanesljivostji, malodušnosti in nebojevitosti njihovih vojakov, smatrati kot zelo koristne zaveznike (Pivko 1991: 61, 160–161, 165).

Ostale potencialne jugoslovanske prostovoljce so italijanske oblasti namestile v taborišče Nocera Umbra. Njim prav do konca vojne ni bilo dano, boriti se proti Avstro-Ogrski. Svojo nelojalnost do habsburškega vladarja so lahko izražali le z odstranjevanjem starih oficirskih in drugih vojaških znakov, negovanjem prisrčnih odnosov z Jugoslovanskim odborom, pisanjem prošenj za sprejem v srbsko armado ter nenazadnje s prisego kralju Petru in kraljevini Srbiji (Sfiligoj 1936: 705; Grafenauer 1936: 694–697).⁸⁷

Ne v ruskem ne v italijanskem vojnem ujetništvu slovenski vojaki niso množično pristopali k dobrovoljcem. Poleg takega ali drugačnega patriotizma, občutkov dolžnosti oziroma lojalnosti ter težnji izogniti se fronti na vse načine, je gotovo k temu pripomoglo tudi dejstvo, da zlom Avstro-Ogrske vse do zadnjega leta vojne ni bil zelo verjeten. V letih 1916 – 1917 niso njenega zloma, prav tako ne njenega vojaškega poraza, pričakovali na frontah, kjer so se slovenski vojaki vojskovali, še posebej proti italijanskemu nasprotniku, zgledno, včasih celo pretirano bojevito. Še omemb dezertterjev in prebegov v avtobiografskih virih skorajda ni. To pa ne pomeni, da protivojno in malodušno vzdušje ni bilo razširjeno. Nasprotno, poleg izrazitejših političnih in nacionalnih zahtev, ki so se hitro ukoreninile med vojaštvo, ter arogantnega obnašanja (nemških) oblasti, je v veliki meri pripomoglo, da so tradicionalne avtoritete izgubljale svoj vpliv. Izgubljanje vpliva in ugleda pa sta monarhija in vladar odtlej lahko preprečevala samo še na dva načina: z uspešnim prizadevanjem za čimprejšnji konec vojne ter z notranjimi reformami.

⁸⁷ Šele po preboju solunske fronte je italijanska vlada dovolila, da je iz iz taborišča na solunsko fronto odšlo nekaj nad 300 dobrovoljcev, med njimi 43 Slovencev (Turk 1978: 91).

8. POSLEDNJE LETO VOJNE IN MONARHIJE

8.1 Varljivi upi, zlovešča realnost in »nenasitni germanski meč«

Na začetku zadnjega leta vojne položaj na bojiščih še ni dal slutiti, da bo avstro-ogrška monarhija v tej vojni na strani poražencev. Še več, velika zmaga pri Kobaridu ter ruski zlom tudi nista niti nakazovala, da je habsburška država že zakorakala v poslednje leto svojega življenja. Nasprotno, opogumljena z dosedanjimi uspehi se je monarhija spustila v vojaško pustolovščino na vzhodu, kjer je kot asistenca Nemcem posegla v kaos državljanske vojne, ki je sledil oktobrski revoluciji, ter se hkrati začela pripravljati za »odločilno« ofenzivo na Piavi, ki bi morala postati sestavni del poskusa centralnih sil, da bi z uspehom na bojišču če že ne zmagale, pa vsaj izsilile ugodne pogoje za konec vojne s častnim mirom (Pichlik 1968: 15–16).

Relativno ugoden vojaški položaj je na začetku leta 1918 zagovornike jugoslovanske države izven okvira Avstro-Ogrske še navdajal z grozo (Novinec 2006: 29), spodbudno pa ni vplival niti na ostale vojake: »Novo leto. Vse bolj sem premišljeval, kdaj bo te neumnosti konec. Kaj nam pomaga pol sovražnikove države, ko pa vojni vseeno ni in ni videti konca«, je dobra dva meseca po zmagoviti 12. soški ofenzivi, ko so avstro-ogrške čete nemočno obtičale pred Piavo, klel Grahek in pridal – kot že nekajkrat poprej – da je to pot veselje do bojevanja povsem izgubil (Grahek 2001: 125, 137). Zadoščenje, ki je sledilo hudemu italijanskemu porazu, je zaradi nadaljevanja vojne zbledelo, prav tako je s premikom frontne črte v notranjost Italije in s tem (začasne) odvrnitve neposredne pretnje slovenskemu ozemlju začela popuščati tudi protiitalijanska zavzetost, ki je predtem slovenske vojake tako pogosto držala pokonci.

Vojaške oblasti so ta primankljaj skušale nadomestiti z okrepljeno politično in ideološko vzgojo ter z njo doseči, da bi vojaki v vojskovanju vendarle videli nek smisel ali pa »vsaj še malo zdržali«. ⁸⁸ Čeprav tovrstna patriotska vzgoja ni imela večjih uspehov

⁸⁸ Tu bi veljalo navesti najbrž dokaj verodostojen literarni opis tovrstnega pouka v avstro-ogrski vojski, ki je podan v Doberdolu: »Poročnik Hergott je bil pri bataljonski komandi posebno cenjen kot vzgojitelj vojaškega duha, morale, discipline, vdanosti: »Za pouk je imel svoj poseben sistem in poseben učni red. Najprej je prišlo na vrsto poročilo o vojnem položaju na frontah. Po tem poročilu so bile centralne velesile seveda povsod na boljšem ... Temu poročilu ...

tudi zaradi vse močnejše in vse bolj nacionalno usmerjene protipropagande, pa je glavni razlog slabe morale očigledno tičal predvsem v naveličanosti spričo dolge vojne ter monotonosti in brezdolja, na katerega se je moral privaditi želodec: »Vojska pa le trpi dalje. Kdor ne vzdrži, ni patriot! Kaj ne, tovariš: Gospodje, ki poznajo Hindenburga kot dobrega vojskovodjo, so lahko patriotični. Če bi pa enkrat spoznali Hindenburgovo prikuho, bi moral iskati pri njih patriotizma z lučjo – pri belem dnevu. Bog se nas usmili in nam daj našega vsakdanjega kruha, našim oslom pa pameti!« (Mlakar 1995: 195–196).

Pitanje s patriotizmom se je tako ob »žičnih ovirah«, »Karlovem zelju« in »Hindenburgovi juhi« – če omenimo le nekaj sarkastičnih imen za vedno revnejšo menažo – vojakom zdelo vse bolj abotno. V situaciji, ko so vojaki (še posebej tisti v zaledju, kjer je tudi bila oskrba najslabša) životarili ob kavi oziroma gorki črni vodi z okusom premoga, smrdljivem kislem zelju ter kruhu iz vseh mogočih primesi, včasih pa tudi prosjačili po okoliških vaseh (Bevk 1970: 24, 52), so predavanja o »Vaterland Geistesstärke« (Zupančič 1998: 292) lahko povzročala le vzkipljive reakcije ali pa enak posmeh, kot si ga je privoščila skupina novomobiliziranih vojakov s prošnjo, da bi jih poslali na fronto; njihova utemeljitev, da so si »izvolili smrt na polju časti in slave« bi sicer lahko bila prepričljiv dokaz uspeha patriotskega pouka, a le če vojaki na koncu z nemalo ironije ne bi dodali, da jih v nasprotnem primeru čaka smrt zaradi lakote (Novinec 2006: 16–17).

Bolj kot njen strateški položaj na bojiščih je bilo v prvi polovici leta 1918 potemtakem zaskrbljujoče gospodarsko stanje monarhije. Nemalo težav pri popolnjenju armade, katastrofalno oskrbovanje z vojaškim materialom, predvsem pa veliko pomankanje živeža ni ogrožalo samo materialnih bojnih zmožnosti avstro-ogrske vojske, vedno hujša beda vojaškega življenja je uničujoče vplivala tudi na vojaštvo, ki je postajalo vse bolj utrujeno, telesno in duševno strto, nedisciplinirano in celo brezbrizno za usodo države. Zaradi dolge vojne in bede vojaškega življenja je med vojaki močno poraslo še dezerterstvo, prihajati pa je začelo tudi do prvih uporov, med civilnim

je sledil apel za pravo spoznanje in spodbudo patriotizma ... o vojaškem duhu, o morali, o tovarštvu, nadalje o barbarstvu ruske in srbske vojske, ki ne delata ujetnikov, temveč vse pokoljeta, kar da je posebna špecialiteta srbske vojske ... Drugi del je bil posvečen osebnemu vzgajanju. Lajtnant je moštvo zastavljal vprašanja ... Katera je edina želja pravega avstrijskega vojaka? ... Želja vsakega avstrijskega vojaka je dati na polju slave in časti svoje življenje za cesarja in domovino ... Kaj je puška? ... Puška je vojaški bog ...« (Voranc 1981: 43–45).

prebivalstvom, ki je prav tako čutilo izčrpanost in draginjo, pa do socialnih oziroma protivojnih neredov, stavk in demonstracij.

Upornega duha moštva patriotska ofenziva z opominjanjem na vojaško prisego in poudarjanjem dolžnosti ni mogla preprečiti. Rešitev je tičala drugje: »Vemo, kaj smo dolžni, pa vemo tudi, kaj ste vi dolžni. Jesti nam dajte, pa bomo ubogali.« (v Milčinski 2000: 332). Do enakega zaključka pri iskanju vzrokov splošne malomarnosti in upada borbenosti, je prišel tudi Rueh (1999: 202): »Naj dajo raje vojakom jesti, pa se bojo dobro borili. Če pa nimajo ničesar, naj pa naredo – mir.«

A tega ni in ni bilo. Nezanesljivost in nepokorščina sta zato v avstro-ogrski vojski postali stalni pojav. France Bevk, v tem času vojak v Ukrajino prodirajočega 97. pešpolka – posmehljivo so polk imenovali tudi demogela, kar je je pomenilo, da jo rad pobriše naravnost stran –, je tako opisovajoč vzdušje že vsega naveličanih sovojakov pripomnil, kako hitro so tam začeli podlegati boljševiški agitaciji. Pritrjevanje boljševiški praksi, da bi z obračunom s častniki ter samovoljnim odhodom domov prispevali k hitrejšemu koncu vojne, se sicer ni nikoli spremenilo v realnost, se pa je dogajalo, da se je vedno več vojakov vdalo vabilom boljševikov, ki so jih nagovarjali k dezertaciji. Pod revolucionarnim vplivom se je pripetil celo manjši »kuhinjski upor«. Zaradi slabe prehrane je četa vojakov na svoje nezadovoljstvo demonstrativno opozorila z odklanjanjem menaže. To kljubovanje moštva je pri nadrejenih povzročilo nemalo presenečenja in razburjenje, kar pa ni presenetljivo, saj predtem tako očitnega upora, čeprav majhnega obsega in kratkega veka, še ni bilo (Bevk 1970: 18, 36–37, 42–44).

Zanimiv primer upiranja oziroma nepokorščine je v svojih spominih opisal Stanislav Novinec. Patrulja 12 mož, v kateri je bil tudi on sam, je zavrnila ukaz nadrejenega in ni hotela streljati v patruljo ruskih vojakov. Razlog je bil preprost: po oktobrski revoluciji je na mestih, kjer je fronta še obstajala, pogosto prihajalo do nepisanih sporazumov, da se vojaki obeh strani, če le res ni sile, med seboj ne streljajo. Ker v dotičnem primeru ruska patrulja ni imela nobenih namenov tega pravila prekršiti, je tudi avstro-ogrsko nerazumno zahtevo poveljujočega ignorirala. Vojaško poveljstvo se je na dogodek ostro odzvalo in vse udeležene poslalo v kazensko četo (oziroma vod smrti) ter jim zagrozilo z vojaškim sodiščem; balo se namreč je, da njihova akcija ni spontana,

temveč posledica revolucionarnih (boljševiških) namer ter organiziranega uporniškega duha, kakršen je zavladal v ruskih vrstah (Novinec 2006: 20–26).

Med spontane akcije nezadovoljnih vojakov lahko uvrstimo tudi incident na aprilskih vojaških vajah 2. gorskega strelskega polka, ko so proti cesarju Karlu, ki je bil takrat na obisku, vojaki sprožili nekaj strelav: »Res je, da so na cesarja streljali. Saj sem bil zraven. 13 nas je bilo, 100 strelav smo oddali. Generalitet je koj na vse strani zbežal, cesar pa je ostal. Saj ga nismo nameravali ustreliti, le opozoriti, da stori konec.« (v Milčinski 2000: 342). Izgred je pomenil neposreden napad na avtoriteto vladarja in hkrati ostro svarilo oblastem, da potrpljenje vojakov ni brezmejno.⁸⁹

Tudi pri nadaljnjih obiskih cesarja na fronti je bil uporniški duh vedno bolj prisoten. Novinec, ki je bil kot vojak priča enega od obiskov visokega gosta, je zabeležil, da so se sprejema morali udeležiti vsi, ki niso bili v prvih položajih na bregu Piave in to s polno vojaško opremo in orožjem. Šele po urah čakanja na pripekajočem junijskem soncu se je presvetli končno le prikazal in slovenskim vojakom pozdravljaj z besedama »šifijo fantje. Ti dve besedi v spakedrani slovenščini je cesar ponavljaj, dokler ni prešel naše vrste ... Za slišati ti dve besedi iz ust avstro-ogrskega monarha smo morali stati v omenjenem položaju 13 ur brez vsake hrane in pijače« (Novinec 2006: 40). Čeprav je razumljivo, da se je v takih okoliščinah preklinjaj vojsko, vodstvo in celotno habsburško dinastijo, v zapisu ni moč spregledati porogljivega tona, ki priča, da je bil ugled vladarske hiše takrat že močno načet.

Izgredi in kritične izpovedi, naperjeni zoper vladarja in oblast, pa niso bile posledica samo težkih materialnih okoliščin in dolge vojne, temveč tudi radikalnejših političnih in nacionalnih prepričanj, ki jih je s seboj prinesel razmah deklaracijskega gibanja. Tako so se npr. ob obisku ljubljanskega župana Ivana Tavčarja na fronti med vojaki 2. gorskega strelskega polka že slišali vzkliki Jugoslaviji in svobodi (Matičič 1922: 216), zato je mogoče, da je tudi to, z narodnimi čuti naelektreno ozračje, nosilo del odgovornosti za incident ob cesarjevem obisku, ki se je pripetil kmalu zatem. Ob tem ni nujno, da so bili ti in drugi podobni vzkliki namenjeni proti obstoju Avstro-Ogrske. Malce daljši odlomek iz Ruehovega dnevnika izpričuje, da je bila misel na jugoslovansko državo znotraj monarhije še močno prisotna:

⁸⁹ Incident je omenjal tudi Matičič (1922: 236).

Vojske še ni konec! Kmalu bojo potekla 4 leta klanja, a še nobenega upanja, da bo kmalu konec! Cel svet je že proti nam! Rusija, zapeljana po komunističnih Judih, je bila popolnoma poražena. Romunija je sklenila mir. A kakšen! Popolnoma imperialističen, vsiljen mir, ki najbrž ne bo imel uspeha! V boj je posegel celo predsednik ameriške republike Wilson! Čemu? Saj se je on vendar trudil, da bi dosegli sporazumen mir! ... Ali tega vsenemški imperialisti, navdušeni vsled dogodkov v Rusiji in Ukrajini, ki je sklenila v Brest Litovskem poseben mir – na škodo Rusije – tega imperialisti ne marajo, ker še vedno upajo, da bojo dosegli mir z orožjem in podjarmili cel svet! Kako so zaslepljeni! A ljudstvo umira v gladu, ljudstvo umira vsled vojnih grozot in naporov! Imeli smo že mnogo ofenziv: zadnja ofenziva miru se je temeljito ponesrečila! A sedaj oni imperialisti zanikavajo izgube – bilo jih je vsaj 150 – 180000. – Hočejo razburjeno ljudstvo tolažiti – z lažmi, kot vedno. In nas Jugoslovane se pri tem pritiska, kolikor le more! Prepovedali so celo slovenskim vojakom čitanje domačih slovenskih časopisov! Čemu delajo to z nami, ki smo žrtvovali vse, kar smo imeli, nam, ki smo imeli vedno toliko izgub, tako tudi zadnjič, ko so znašale izgube vsaj 50% vsega moštva pri polku! A princip je v tem, da se nas hoče držati nezavedne! Hvala Bogu, to je že prepozno! Ne pomaga več! Naše ljudstvo je že preveč zavedno in zahteva v Avstriji svojo samostojno državo, kjer bojo združeni vsi avstrijski bratje Hrvati, Srbi in Slovenci! A kakor vsak red, tako je tudi to Nemcem in vladi, ki se jim je prodala, neljubo, ker se boje, da ne bi mogli več izrabljati nacionalnih bojev v svojo korist, da ne bi več dosegli ničesar s svojim ščuvanjem brata na brata! Nemci besne ... a vlada jim stori vse, kar hočejo! Tako daleč smo prišli, da smatrajo Nemci, ki so v veliki manjšini, sebe za državo! Kar je bilo proti njim, je proti državi! Kolika zaslepljenost v preveliki nadutosti! A vsi drugi naj služijo tem nemškim interesom! (Rueh 1999: 217–218).

V odlomku omenjeno stališče o jugoslovanski državi znotraj habsburške monarhije je Rueh umestil v širši kontekst in pri tem razčlenil razburkan položaj, v katerem se je Avstro-Ogrska znašla po neuspehu junijske ofenzive na Piavi. Kljub porazu in gromozanskim žrtvam ter neredu v armadi in zaledju se je vojna na zahtevo »pruskih aneksionistov« (Rueh 1999: 220) in »nenasitnega germanskega meča« (Mlakar 1995: 188) nadaljevala, čeprav monarhija, ki se je sama komajda še preživljala, od njenega nadaljevanja ni imela prav nobenih koristi. Vojna, ki so jo v prejšnjih letih v najslabšem primeru imeli za nesmiselno, je odslej v imaginariju prenekaterega slovenskega vojaka (in ne več samo redkih posameznikov) postala vojna za »nadvlado nemštva nad celim svetom« (Rueh 1999: 202).

Marsikdo se je gotovo zavedal kočljivosti položaja in usodne odvisnosti Avstro-Ogrske od njene zaveznice Nemčije. Habsburška politika je postajala talec nemških krogov, tako tistih v Berlinu kot domačih, ki so si v povezanosti z Nemčijo obetali utrditve svojega prevladujočega položaja znotraj monarhije. Svoje so k temu prispevali še dunajska vlada, ki je podlegla nemškemu kurzu in ni bila pripravljena prisluhniti težnjam slovenskega narodnega gibanja, ter vojaške oblasti, ki so z obtožbami o nevarnem slovenskem agitatorstvu, šovinizmu in nezanesljivosti skušale diskreditirati preveč slovensko in jugoslovansko čuteče vojake in častnike (Rueh 1999: 195, 199, 206, 221–222, 248). Za primer naj navedem, da je eden izmed teh častnikov bil celo obtožen, da je »zbiral denar v namene, ki so za državo nevarni. Zbiral pa je za Ciril-Methodovo društvo ... Torej zopet nekaj novega: slovenske in hrvatske šole so za državo nevarne, imenitno, za Südmark in Schulverein pa častniki sami delajo propagando.⁹⁰ Je pač za vse dvojna mera.« (Rodič v Perhauc 1976: 88).

Dvojna merila, pritisk in preganjanje niso dosegla svojega namena, v okolju razvitega narodnega gibanja so kvečjemu rodila še večji slovenski protiodpor. Ta odpor ni bil več usmerjen samo proti nemštvu, opazno se je premikal tudi proti monarhiji. Razlog je seveda bilo (uspešno) prilaščanje države s strani Nemcev: »Danes sem čital v Innsbrucker Nachrichten poročilo nemškega shoda v Gradcu. Nemci smejo blatiti našega cesarja, sramotiti ga črno, in niso niti konfiscirani! In Slovani smo pri tem – veleizdajalci, ker ne podpiramo nemških veleizdajniških teženj. Lepo to in značilno za Avstrijo!« (Rueh 1999: 203). Citat, ki ga sicer ni mogoče imeti za neposreden napad na habsburško državo, je pokazal, da se avtor zaveda, kdo v monarhiji »nosi hlače« in kakšna usoda jo čaka, če zmaga »nemška zaveza«. V tem primeru tudi zamisli jugoslovanske državne skupnosti, ki je takrat že bila tista referenčna točka in zahteva, od katere pri Slovencih ni bilo več umika, ne bi bilo moč spraviti v realnost. Sta bila torej poraz centralnih sil in prelom z državo Habsburžanov rešitev iz zagate?

»Le tako naprej – in Avstrija kot država je bila«, je na posledice nadaljevanja vojne in podrejanja monarhije nemškim koristim grozeče opozoril Rueh (1999: 211). Njegovo z nelagodjem in jezo zapisano svarilo namiguje, da bi mu bili bolj kot razpad Avstro-

⁹⁰ Opozoriti velja, da je Vojno ministrstvo že januarja 1918 prepovedalo zbiranje prispevkov med pripadniki vojske in mornarice.

Ogrske ljubši konec vojne in sporazumen mir brez zmagovalcev in poražencev ter monarhija, ki bi se otresla uničujočega nemškega vpliva. No, brezpogojna je ob vsem tem bila tudi ureditev jugoslovanskega vprašanja v duhu majniške deklaracije.

Vendar tudi tak razplet ne bi več zadovoljil vseh. »Sovraštvo do Avstrije« se je že močno ukoreninilo, kazalo pa se je v izražanju zadovoljstva ob nemirih in uporih, ki so slabili moč države, enačenju bojevanja za monarhijo in cesarja z bojevanjem za nemštvo ter v odkritem pozivanju na dezerterstvo v slogu »fantje, ko pridemo na fronto, takoj čez« (Milan Šter v Petek 2005a: 16–17; Petek 2005b: 79–80). Podobnega sovraštva se je po zatrtju bokeljskega upora mornarjev nalezel tudi Rodič (v Perhauc 1976: 99), ki je še prisotne izraze lojalnosti do cesarja in domoljubja do dvojne monarhije označeval za skupek »neslanosti, budalosti in neumnosti«.

Zgornja opazka je bila zapisana 17. avgusta 1918, na cesarjev rojstni dan, torej na dan, ko so ponekod habsburškemu monarhu še vedno izkazovali svojo privrženost. »Dopoldne cesarska maša. Ob 6h popoldne so nas zbrali vse skupaj na nekem vrtu. Stotnik je govoril nemški, nadporočnik poljski. Oba razumeta svojo nalogo. Tako sta nas navdušila, da smo h koncu vsi zavpili po trikrat Hoch«, je 17. avgusta 1918, na cesarjev rojstni dan, zapisal Mlakar (1995: 194). Vsebina govora, ki je na ta dan morala biti domoljubno in do vladarske hiše ter monarhije lojalno obarvana, je pri njem naletela na odobravanje, katerega si verjetno ne bi dovolil, če bi takrat bil pristaš »prevrata«, kakršen se je zgodil dobra dve meseca kasneje. Tudi za Zupančiča, ki se je tiste dni kot vojni ujetnik v Rusiji pripravljaval, da ga končno pošljejo v domovino, je bilo proslavljanje cesarjevega jubileja v družbi drugih avstro-ogrskih častnikov samoumljivo (Zupančič 1998: 286). Čeprav je očitno, da je bil seznanjen z različnimi idejami in prizadevanji za zrušitev avstro-ogrške države,⁹¹ njegov miselni svet ne daje vtisa, da bi tovrstna propaganda nanj vplivala. Temu pritrjuje tudi njegovo komajda prikrito nelagodje ob nizanju (resničnih pa tudi izmišljenih oziroma pretiranih) vesti o revolucionarnem vrenju in vstajah nenemških narodov v monarhiji, nedisciplini, nemirih in demoralizaciji

⁹¹ V letu 1918 je tako omenjal idejo slovanske republikanske zveze oziroma federativne republike vseh Južnih Slovanov, snovanje velikanske (do polmilijonske) jugoslovanske armade v Ameriki, ki naj bi se bojevala na italijanskem bojišču, ter posamezne slovenske vojake, ki so prestopili v srbske oziroma češke prostovoljske enote (Zupančič 1998: 236, 271, 293).

slovanskih polkov v njeni armadi ter ob spoznanju, da »Avstrijo čakajo še težki časi« (Zupančič 1998: 263–264, 271, 277).

8. 2 »Jaz svoje glave ne bom več nesel na fronto!«

Nezadovoljstvo vojakov, ki je naraščalo zaradi težkih življenjskih pogojev in splošne naveličanosti nad vojno, ter pojemajoči red in disciplina v avstro-ogrski armadi, sta postala najpomembnejši vzrok oziroma pogoj, da se je v letu 1918 tudi med slovenskimi vojaškimi obvezniki razpaslo dezerterstvo. To je veljalo predvsem za vojake v zaledju, za pripadnike nadomestnih enot, za dopustnike z bojišč, rekonvalescente in novodošle povratnike iz ruskega ujetništva, ne pa toliko za vojake, ki so ta čas preživeli neposredno na fronti.

Tam so vojaki lahko dezertirali le s prebegom k sovražniku, redkeje pa tudi v neposredno zaledje fronte (npr. za časa soške fronte v Trnovski gozd), saj je le-to bilo v primerjavi z dezertacijami v notranjosti nedvomno bolj tvegano početje. V avtobiografskih virih tudi ni zaslediti, da bi število slovenskih dezertircev na fronti že doseglo alarmantno stanje, opaziti pa je, da je v primerjavi s prejšnjimi leti poraslo in mogoče celo doseglo število dezertacij v najbolj »črnem« obdobju, tj. v prvem letu vojne na ruski fronti. Zanimivo pri tem je, da je zdaj njihovo število naraslo na italijanskem bojišču, kjer slovenski vojaki že po tradiciji niso prebegovali k nasprotniku. Glavni razlogi za tovrstne prebege so še zmeraj tičali v slabi preskrbi in oslabelosti vojakov, bolj banalni pa tudi v nesporazumih med častniki in vojaki ali pa v pomanjkanju dopustov (Rueh 1999: 201–202; Novinec 2006: 36). A ne kaže zanemariti niti antantne propagande, ki pa je na vojake s svojimi obljubami o razbitju Avstro-Ogrske in samoodločbi južnoslovanskih narodov v večji meri vplivala šele v zadnjih mesecih vojne, ko je postajalo jasno, da bodo centralne sile doživele vojaški poraz. V tem času so vojaki svoje prebege načrtovali že tudi z namenom, da se pridružijo jugoslovanskim prostovoljcem (Košmerl 1936: 715–716; Klavžar 1936: 723; Logar 1936: 725).

Mnogo več primerov izogibanja vpoklicu in dezertacij, je bilo, kot že rečeno, med slovenskimi vojaki v zaledju, pa še tu vse do leta 1918 manj pogosto kot npr. med Hrvati in Srbi ter Ukrajinci. Prvi avtobiografski zapisi, ki namigujejo na obstoj skupin pobeglih

in skrivajočih vojakov se nanašajo šele za čas ob koncu leta 1917, medtem ko osebnih pričevanj, razen kratkega spominskega zapisa Josipa Klavžarja (1936: 723) iz 27. strelskega polka, ni. Ta jo je potem, ko mu »marodiranje« ni več pomagalo, enostavno ubral v svojo vas. Po osmih mesecih skrivanja v okoliških gozdovih se je ob nastopu zime 1917–1918 sam prijavil vojaškimi oblastem. Nerazvitosti dezerterstva je botrovalo dejstvo, da so slovenske dežele ležale že od pomladi leta 1915 v neposrednem zaledju fronte s posebno strogim vojaškim režimom nadziranja, kjer si ni bilo mogoče zamisliti obstanka velikih skupin dezertarjev, prav tako pa je potrebno upoštevati, da je soška fronta, kot črta obrambe proti italijanskemu imperializmu in njegovim aspiracijami imela za Slovence nek smisel in morda tudi zato tukaj dezerterstvo ni bilo tako razširjeno.

Šele po utrditvi fronte na Piavi in koncu zime se je število dezertarstev tako povečalo, da je po mnenju oblasti že resno ogrožalo javno varnost na odročnejših področjih podeželja. Čeprav tudi takrat razširjenost tega pojava ni bila tako zaskrbljujoča kot v drugih južnoslovanski deželah ali Galiciji, so poročila oblastnih organov od pomladi do konca vojne polna vznemirljivih podatkov o vedno številčnejših pobeglih vojaki, ki so se ob pomoči domačih skrivali po okolici svojih domov, ali pa se v večjih skupinah klatili po odmaknjenih predelih. Tam so se, tako pravijo poročila, preživljali s pomočjo okoliškega prebivalstva, pa tudi s krajami in včasih pravimi roparskimi pohodi. Žandarmerija njihovega delovanja nikoli ni uspela preprečiti ali pa omejiti; tudi zato, ker je bilo primerov dezerterstva ali pa samo nezanesljivega in samovoljnega obnašanja tudi s strani rednih vojaških oddelkov vedno več.⁹²

Zapiski skrivajočih dezertarjev bolj kot kake nasilne izgrede in ropanje potrjujejo, da se je dezerterstvo, ta elementarna reakcija vojakov na dolgo vojno in bedo vojaškega življenja, razmahnilo tudi po zaslugi pojemajoče moči represivnega aparata in vedno trhlejši discipline v avstro-ogrski vojski: »Ko sem prišel iz Rusije, sem brž spoznal, da gre tudi v Avstriji že vse narobe in da ni več tiste hude discipline, kakršna je bila prej. Oficirji so se že malo bali moštva, ker se je precej zoperstavljalo in upiralo. Dosti so tudi uhajali k zelenemu kadru.« (Hameršak 1994: 127).

Nezanesljivost in nepokorščina vojakov sta v zaledju postajali očitni na vsakem koraku, kazali pa se nista samo v pobegih iz vojaških enot in skrivanju pred oblastmi,

⁹² Več o poročilih civilnih oblasti glede problemov z dezertarji na Slovenskem prinaša Pleterski (1971: 231–233).

temveč tudi v samovoljnem podaljševanju dopusta, prostem gibanju ali pa neupravičenem oddaljevanju od svojih enot. Večina teh prestopnikov ni imela namena za stalno zapustiti svoje vojaške sredine in se je tudi zaradi milih kazni vanjo prej ali slej vrnila. Bevk (1970: 52) je omenjal tovrstne prestopke v Radgoni nastanjenega nadomestnega bataljona 97. pešpolka, katerega pripadniki so zaradi težkih življenjskih pogojev in še posebej krize v preskrbovanju s hrano, bežali na Ogrsko oziroma v Prekmurje, se tam najedli in potem povečini kmalu vrnila.⁹³ Zaradi podobnih vzrokov je aprila tik pred odhodom na fronto iz Ljubljane na svoje domove izginilo tudi 200 vojakov maršbataljona 2. gorskega strelskega polka (Milčinski 2000: 332). Spomladi 1918 je začelo množično dezertirati tudi moštvo dopolnilnih formacij mariborskega 47. pehotnega in 26. strelskega polka (PleTERSki 1971: 231).

Kot pripadnik slednjega si je »dopust podaljšal« tudi povratnik iz ruskega ujetništva Jože Hameršak (1994: 131): »Kolikor časa se mi bo posrečilo, bom doma; ko me ujamejo, bom spet en mesec zaprt in tako mineva čas in se ogibaš fronte, ker tako in tako vojna ne more več dolgo trajati. Povem ti: če me slučajno ujamejo, bom pa spet ušel. Jaz svoje glave ne bom več nesel na fronto!« Taktika nenehnega uhajanja, kratkotrajnih zapornih kazni in kasneje tudi simuliranja bolezni se mu je obrestovala, saj ga v strelske jarke niso več poslali. Na njegovo ključevalno obnašanje je gotovo vplivalo več kot dvoletno bivanje v ruskem ujetništvu, od koder se je, tako kot večina povratnikov, vrnil drugačen. Njegove sanje o povratku domov in o miru so se podrle v trdi resničnosti povratniških taborišč in politične karantene, ki je bila zaradi strahu pred širjenjem boljševiških idej namenjena povratnikom. Nezaupljivo ravnanje oblasti v Hamerškovem primeru ni prineslo pričakovanih rezultatov, krepila se je le njegova vera v pravilnost sabotiranja vojnih naporov (Hameršak 1994: 110–139).

Dezerterstvo oziroma pobeg iz bolnišnice, kamor je bil kot ranjenec ob junijski ofenzivi na Piavi pripeljan, je podrobneje opisal tudi Novinec:

V 12. dneh se je moja rana dobro pozdravila in zacelila. Prišla je v bolnico komisija, ki je odbirala ozdravljene za ponovni odhod k svojim enotam na položaje. Sam pri sebi sem sklenil, da puške ne na ramo, ne na hrbet nikoli več. Nekega popoldneva, po zdravniških

⁹³ Naj ob tem še dodam, da si je tudi Bevk podaljšal dopust za dva dni, zaradi česar je bil krajši čas zaprt v mariborskih zaporih.

pregledih, v katerih sem bil za vrnitev na fronto s toliko drugimi odbran, sem izrabil priliko trenutne stražarjeve nepazljivosti. Preplezal sem zid, ki je obdajal bolnico in jo ubral kolikor sem mogel hitro, čimdalje proč od bolnice, dokler me v bolnici ne bodo pogrešali (Novinec 2006: 47–48).

Pobeg se je končal uspešno, po krajšem skrivanju doma se mu je po srečnem naključju posrečilo kljub sumničenjem dobiti mesto pomožnega delavca v vojaški bolnišnici blizu domačega kraja. Vzroki za njegovo dezerterstvo so karakteristični: »neukrotljiva želja po domu«, grozeča nevarnost, da ga bodo ponovno poslali na fronto, po možnosti brez dopusta – ki bi mu ga, ker je bil vpisan v črno listo kaznjencev že iz romunske fronte ter, ker svojci doma niso vplačali vojnega posojila,⁹⁴ lahko odrekli –, svoje pa sta prispevala še tvegano življenje v »šturbataljonu« in spomin na padlega brata (Novinec 2006: 36–37, 48–56).

Ubežnikom, ki jim ni tako kot Novincu uspelo legalizirati svojega statusa, ni preostalo drugega, kot da so se še nadalje skrivali – velikokrat v skupinah in na območjih, kjer jih je bilo težje zasledovati. V ljudski govorici so te ubežnike označevali kot zeleni kader.

O zelenem kadru je v svojih spominih več povedal le Andrej Zlobec. Poleti leta 1918 je z dvema pajdašema pobegnil iz ljubljanske cukrarne, kjer so bili nastanjeni okrevanci, namenjeni za na bojišče, in se pridružil skupini dezertarjev v Trnovskem gozdu.⁹⁵ Po njegovem pripovedovanju je tamkajšnji kader imel skupno vojaško poveljstvo, organizirane poti za pritok novincev in kanal za varno pot vse do Ljubljane, vojaško je bil organiziran v čete, ki so imele določeno območje, ki bi ga branile v primeru napada vojske ali žandarmerije, teren pa so nadzirale s patrolami in stražami. Razen Slovencev so bili v Trnovskem gozdu tudi pripadniki drugih avstro-ogrskih narodov in tudi nekaj ruskih in italijanskih vojnih ujetnikov. Zeleni kader v Trnovskem gozdu je bil številčno močan, solidno oborožen, uvedeno naj bi imel celo slovensko

⁹⁴ Poleg rekvizicij se je oblast za financiranje vojne posluževala tudi vojnih posojil. Proti koncu vojne je pogosto že pogojevala vojakov dopust z obveznim vplačilom vojnih posojil s strani njihovih svojcev.

⁹⁵ V Trnovskem gozdu so se zbirali zlasti dezertarji enot iz bližnje soške fronte; ko se je fronta pomaknila na Piavo, je tam ostalo več sto pobeglih vojakov, ki so bili edini prebivalci obširnega gozdnatega območja. Večje skupine ubežnikov so se skrivale še v gozdovih na Pohorju, v predgorjih Kamniško-Savinjskih Alp, ob hrvaški meji, na Boču in pri Celju. Skupine slovenskega zelenega kadra so bile tudi v slovenskem Podravju in celo v obsežnih gozdovih Semmeringa, takorekoč pred vrati Dunaja. Njihove vrste so se pomnožile z begunci iz vrst upornikov v Judenburgu, Murauu in Radgoni (Guštin 2005c: 142; Pleterski, Prva odločitev, str. 231–233).

poveljevanje.⁹⁶ Ob razpadu monarhije so se pripadniki kadra iz Trnovskega gozda vključili v narodne straže, ki so razoroževale avstro-ogrske enote in skrbele za red (Zlobec 1981: 82–95).

Razloga, ki sta Zlobca gnala v dezerterstvo, sta bila naveličanost in zoperstavljanje avstro-ogrski državi iz nacionalnih razlogov: »Devetnajst let sem bil star - fronte, ran, lakote in mraza mi je dovolj. Dezertiral bom! Če se borim, hočem vedeti, zakaj se borim!« (Zlobec 1981: 84). Rešitev je potemtakem lahko našel le med zelenokadrovci, ki so lahko nudili odlično zatočišče pred tegobami fronte, povrhu pa jih je družila še »želja, boriti se za svojo ožjo domovino in ne za veliko, staro Avstrijo« (Zlobec 1981: 90).⁹⁷

Kljub temu največji del ni bežal zato, ker bi hotel najti nov razlog za bojevanje. Že na podlagi pičlih avtobiografskih virov je možno ugotoviti celo paleto drugih vzrokov, predvsem željo po preživetju, domotožje in skrb za domače, revolucionarno protivojno razpoloženje ter izgubljeno vero v bodočnost in smisel bojevanja za monarhijo, ki tako bedno hrani svojo vojsko, povrhu pa vojno še izgublja.

Čeprav bi po številu avtobiografskih virov lahko sklepali, da število dezertirjev ni bilo veliko, drugi viri potrjujejo, da so tudi slovenske pokrajine poznale dezerterstvo in njegove spremne pojave v taki meri, da je to konec spomladi 1918 že močno vznemirilo oblasti. Če tega dezerterstva ni bilo še več, potem je treba razumeti to v luči dejstva, da je pri Slovencih tem bolj bila razvita najvišja stopnja odpora proti vojni oziroma vojaško uporništvo (PleTERSki 1971: 233).

8. 3 Vojaško uporništvo

Prvi upor, v katerem so bili udeleženi tudi Slovenci, je izbruhnil prvega februarskega dne 1918 v Boki Kotorski. Upor, ki so ga pripravljali več kot mesec dni, se je naglo razširil na večino tam zasidranih ladij ter celo na kopenske mornariške baze in postaje ob obali. Uporni »rdeči mornarji« so zaprli častnike in organizirali mornarske

⁹⁶ Glede na dejstvo, da so bili med zelenokadrovci v Trnovskem gozdu takorekoč pripadniki vseh narodnosti monarhije, je trditev o slovenskem poveljevanju vprašljiva.

⁹⁷ Njegovo prepričanje o zelenem kadru kot neke vrste predhodniku narodne vojske je bilo seveda naivno, saj zeleni kader na Slovenskem nikoli ni bil podaljšek narodnega gibanja, niti ne (revolucionarno) socialno gibanje. Označimo ga lahko le kot dezertersko in stihijsko protivojno gibanje z elementi skrivaštva, razbojništva in roparstva (Hrabak 1990: 6–8).

komiteje, ki so za dva dni na ladjah prevzeli oblast. Med zahtevami, ki so jih postavili poveljstvu flote, je bilo največ takšnih, ki so se navezovale na izboljšanje položaja mornarjev (boljša preskrba s hrano in tobakom in njuna pravičnejša razdelitev med moštvo in častnike, več izhoda iz ladij ter pogostejši in daljši dopusti, odprava pisemske cenzure), bile pa so tudi splošnejše, povezane z vojno in politiko (takojšnja sklenitev splošnega miru, popolna politična neodvisnost od drugih držav, demobilizacija in sestavitev prostovoljne milice, samoodločba narodov, demokratizacija vlade).⁹⁸

Dovršenost zahtev daje vedeti, da upor ni bil spontan, temveč rezultat vnaprej pripravljene in preiščljene akcije peščice revolucionarnih mornarjev. Po pripovedovanju slovenskih udeležencev se da sklepati, da je za priprave vedelo tudi precej ostalega moštva, ki pa je pričakovalo kvečjemu kako miroljubno demonstracijo v prid konca vojne (Žužek v Perhauc 1976: 40–41).

Nedvomno so na organizatorje zelo vplivale socialistična revolucija v Rusiji ter njene zahteve po sklenitvi miru – tudi zato so kasneje na vseh upornih ladjah izobesili rdeče zastave – vendar boljševidne ideje vsaj med večino upornikov niso bile prisotne. Ti se upor ni pridružili zaradi politike, temveč zaradi nezadostne in vedno slabše hrane, nezadovoljstva zaradi dolgoletnega službovanja ter enolične službe (flota je bila nemreč že več kot dve leti zasidrana), svoje pa so prispevala tudi dejanja korumpiranih in samovoljnih častnikov (Žužek v Perhauc 1976: 40–41, 44):

Naprtni se nam hoče revolucijo, vstajo, veleizdajo. Resnica pa je, da se je moštvo v Boki Kotski detaširanih ladij vzdignilo, primorano zaradi nasilnosti in samovoljnosti nekaterih častnikov, da si na lastno roko pomaga do svojih pravic, da napravi konec gonjam, pod katerimi je moštvo toliko trpelo. Tudi protežiranje nekaterih je razburjalo mornarje. Posebno občutno pa se je poznalo goljufijo in krajo prehrabnih surovin ... namenjenih moštvo. Cele vreče so nosili dan za dnevom z ladij in jih zamenjevali za tobak in drugo. Pomanjkanje ... je postalo nadvse občutno, neprestano zmanjševanje dnevnih obrokov pa je še povečalo to pomanjkanje. V častniških prostorih so pa bile gostije na dnevnem redu ... Količine jedil in

⁹⁸ Zaradi odločnosti vojaškega poveljstva ter slabe organizacije in neodločnosti ter neenotnosti mornarjev, je upor že drugi dan začel slabeti in 3. februarja dopoldne, ko so kot pomoč za njegovo zadušitev priplule ladje iz Pulja, tudi končal. Vojaške oblasti so zapre približno 800 mornarjev, 40 najbolj kompromitiranih so postavili pred naglo vojaško sodišče, vendar je to sodilo le osmim. Štiri vodje upora so obsodili na smrt z ustrelitvijo, dva na zaporno kazen, dva pa sta bila oproščena. Proti 386 upornikom se je proces nadaljeval pred vojaškim sodiščem, vendar se za nikogar od obtoženih ni končal do razpada monarhije (glej Guštin 2005c: 142; Perhauc 1976: 12–38; Plaschka in drugi 1974a: 107–148).

pijač, ki so se tu trošile v primerjavi z našim lastnim pomanjkanjem, nas je globoko užalostilo in razdražilo ... Častnikom vse: denarja v izobilju, prav tako tudi hrane, žensk, kaje in dopustov, možem pa ničesar ... Mi smo bili prav dobri Avstrijci kot drugi, namesto da bi nas naše starešine podpirale, pa so nas oškodovali in tu smo si hoteli pomagati sami (Rodič v Perhauc 1976: 94–95).

Da neizprosne obtožbe nadrejenih niso bile neosnovane in neupravičene, potrjuje tudi Anton Dolenc, ki je v letu 1917 kot poveljujoči na križarki Sankt Georg v svoj dnevnik vpisoval negativne strani, ki so vladale na njegovi ladji.⁹⁹ Spoznal je, da je med gospodo v štabu marsikaj gnilega in nemoralnega, opozarjal je na razmetavanje s hrano in nepravilnosti pri njenem razdeljevanju ter na nezdrave pojave v odnosih med častniki in mornarji, omenjal pa je tudi nevšečnosti in težave, ki jih je povzročala ostala posadka (Dolenc v Perhauc 1976: 111–114). Ta je svoje nezadovoljstvo v letu pred uporom kazala v nespoštovanju nadrejenih in nedisciplini, pa tudi v usihajočem patriotizmu.

Da je merjenje slednjega relativno početje, priča tudi pripovedovanje enega izmed štirinajsterice obtoženih Slovencev¹⁰⁰ za sodelovanje v upor, Viktorja Žužka, ki je trdil, da bi kakršnakoli akcija proti sovražniku na moralo mornarjev vplivala zelo pozitivno. Prav tako je zelo zgovorno tudi njegovo (neuspešno) vztrajanje, da bi med uporniške zahteve dodali tudi točko, ki je za primer sovražnega napada na Boko Kotorsko v času trajanja upora predvidevala takojšnje končanje le-tega in izročitev poveljstva častnikom, s katerimi bi se potem vsi skupaj borili proti antantini floti. Upošteva podobna pričevanja upor v Boki Kotorški ni bil nujno usmerjen proti obstoju Avstro-Ogrske, glede na to, da so uporniki pripadali vsem narodom monarhije, pa tudi ni nastal zaradi nacionalnih razlogov. Uporni mornarji so k svojim zahtevam sicer dodali točko o samoodločbi (avtonomiji) narodov, ki pa je skupaj z zahtevami po miru in demokratizaciji bolj predstavljala nekakšno revolucionarno akcijo kot pa nacionalni upor (Žužek v Perhauc 1976: 44–45, 49, 53).

⁹⁹ Kapitan fregate Anton Dolenc je od marca do novembra 1917, ko je napredoval v čin kapitana bojne ladje in so ga premestili, poveljeval na admiralski ladji Sankt Georg. Za ta čas (oziroma do oktobra 1917) je ohranjen njegov v nemščini pisan dnevnik, ki razkriva razpoloženje in dogodke, ki so tudi prispevali k izbruhu upora. Proti zlorabam in nepravilnostim se je boril ves čas, vendar je navzočnost admirala, ki je poveljeval flotilji križark, rušilcev in torpedovk in ki je bil prav tako vkrcan na Georgu, oteževala njegovo poveljevanje, saj se je moral v marsičem ozirati in upoštevati mnenje admirala, ki mnogokrat ni soglašal z njim in je zaradi tega imel – kakor je sam pravil – vezane roke (Perhauc 1976: 110–117).

¹⁰⁰ O slovenskih udeležencih upora podrobneje piše Perhauc (1976: 39–81).

Tudi iz dnevnika in pisem Josipa Rodiča je možno razbrati, da so se on sam pa tudi drugi uporniki imeli za »dobre Avstrijce«. Šele slabe razmere v dolgotrajni internaciji, surovost in trpinčenje zaprtih mornarjev, katerim so oblasti na vsak način poskušale dokazati veleizdajstvo, so sicer prepričanega Jugoslovana in hkrati dobrega Avstrijca spremenile v zagrizenega nasprotnika avstro-ogrske države:

Hoteli so napraviti iz nas dobre domoljube, pa so uporabili napačno metodo, sedaj šele smo zares uporniki, revolucionarji in jaz mislim, da še marsikdo izmed danes tukaj interniranih bo še imel opraviti zaradi upornosti, ker na tak način, kakor oni delajo, se ne upogne ljudi, temveč si država nakopava najzagriznejše sovražnike ... Mar smo zopet v Neronovih časih? Danes, v dvajsetem stoletju, pa tako trpinčenje lastnih ljudi! Ali ni to sramota? Zaradi takega ravnanja nastane naravno mržnja do častnikov in do cele države. Kdo pa naj bi bil še domoljub? Jaz imam še domoljubje, da, prav gotovo, ampak do moje ožje domovine, do Kranjske, do Jugoslavije. Že davno pa je izhlapelo do veledržave Avstrije (Rodič v Perhauc 1976: 92–93, 98–99).

Zatrte upora in kaznovalna politika do upornih mornarjev nista mogli zatreti nemira in nezadovoljstva, ki sta se že spomladi sprevrgla v vrsto uporov vojaških enot v zaledju. Med njimi so bili trije upori slovenskih vojakov v dolini reke Mure na Štajerskem.¹⁰¹

12. maja se je v Judenburgu uprl dopolnilni bataljon 17. pešpolka, ki je bil pripravljen na odhod na bojišče. Zvečer tega dne, ko je bil končan teden praznovanja cesarja Karla, je med vojaki začelo vreti; ob 10. uri je v eni od barak desetnik Anton Hafner spregovoril vojakom in jih pozval k »vstaji, osvoboditvi in oborožitvi«. Skupine vojakov so potem stekle v druga bivališča moštva in v hipu se je vse začelo upirati. Značaj upora dobro označujejo gesla, s katerimi so prvi uporniki pozivali v boj druge vojake: »Fantje, ven, danes gremo domov! Kdor je Slovenec, pojde z nami! Pokonci, boljševiki! Naj živi kruh! Dol z vojno! To ni samo za nas, ampak tudi za sovražnike na

¹⁰¹ Do prvega pojava nepokorščine neke slovenske enote je sicer prišlo že aprila, ko vojaki 2. gorskega strelskega polka v Ljubljani niso ubogali povelja in niso nastopili proti demonstrantom. Posamezni vojaki so nosili kokarde in trakove s slovenskimi barvami ter se obnašali, kot so opozarjala poročila, zelo neprimerno. Dan pred ljubljanskimi nemiri naj bi dva slovenska podčastnika tega polka na cesti celo vzklikala: »Živela anarhija, živela jugoslovanska država, dol z Avstrijo, dol s cesarjem Karlom!« Obnašanje vojakov je močno vznemirilo civilne, predvsem pa vojaške oblasti, ki so vzroke iskale predvsem v hujskanju slovenskih politikov in demoralizirajočem vplivu deklaracijskega gibanja (Pleterski 1971: 233–236).

fronti! Zdaj se vojna mora končati! Naj nam dajo več jesti, in naj se vojna konča!« Pod temi gesli so nato potekale nadaljne akcije upornikov. Njihov konkretni pomen pa so si posamezni povratniki in posebno novinci seveda razlagali različno. Vojaki so se polastili zalog živeža in del moštva je napadel tudi trgovine, gostilne in mestno kavarno. Ta del moštva, ki je celo noč neorganizirano plenil po mestu, je imel namen predvsem dobiti jesti, medtem ko se je glavni in očitno tudi bolje organizirani del upornikov lotil veliko resnejših akcij. Sestavili so oborožene oddelke, v spopadu z rekruti zasedli vojašnico ter postopoma tudi pomembne strateške točke v mestu. Uničevali so tudi sezname vojakov in začeli organizirati skupine za odhod domov. V dopoldanskih urah so v Judenburg prispеле prve enote, ki so upornike pomirile, vojake, ki so izrabili priložnost in v anarhiji dezertirali, pa polovile (Pichlik 1968: 80–84; Svoljšak 1997a: 193).

Le dva dni kasneje se je na pobudo povratnika iz ruskega ujetništva Boštjana Olipa, ki se je na dan judenburškega upora vračal v vojsko z dopusta, uprla tudi večinoma slovenska nadomestna stotnija 7. lovskega bataljona v Murauu. Proti večeru so se vojaki zbrali na dvorišču kasarne in začeli vpiti: »Borimo se za lastno kri! Pokonci! V Ljubljano!« Misel o pohodih na jug, na slovensko ozemlje, in povezava narodnih gesel z protivojnimi in revolucionarnimi gesli povratnikov sta se tu pojavili takoj na začetku; Olipu so pozneje dokazali, da je prav on klical: »Naj živi internacionala!« in »Živela Jugoslavija!« Uporniki so nato odkorakali k skladišču municije in ga oplenili in zažgali. Kmalu se je večina vojakov odzvala pozivom vojaške komande in se je vrnila nazaj v kasarne oziroma v gostilne, ostala je le peščica vojakov in povratnikov, ki pa so bili v jutranjih urah naslednjega dne prijeti ali pa so zbežali (Pichlik 1968: 86–87).

V noči s 23. na 24. maj se je naposled uprl še nadomestni bataljon tržaškega 97. pešpolka v Radgoni. Pod vodstvom Rudolfa Ukoviča in Andreja Melihna se je na trgu pred vojašnico začel spopad med uporniki ter častniki in njim zvestimi vojaki. Upornikov naj bi bilo okoli 1600, vendar je le manjši del dalj časa vztrajal pri bojevanju z lojalnimi enotami in častniki; večina se je kmalu umaknila in vdano čakala na razplet ali pa si dajala duška v plenjenju skladišča in kantine. Zaradi maloštevilčnosti »zaresnih« upornikov pa tudi pomanjkanja streliva se je upor proti jutru končal, nad tisoč upornikov pa je Radgono tudi zapustilo. Ti so se naslednji dan vrnili sami oziroma so jih povečini zajele asistenčne enote (Švajncer 1992: 121; Pichlik 1968: 93–96; Bevk 1970: 59–67).

Že sodobniki uporov so vedeli, da so ti upori v habsburški vojski v vzročni zvezi z vrnitvijo velikega števila vojakov iz vojnega ujetništva v Rusiji.¹⁰² Avstro-ogrske vojaške oblasti so se zavedale politične problematičnosti ujetnikov, ki so se vrnil iz revolucionarne Rusije in Ukrajine. Zato so morali skozi poseben sistem politične karantene, kjer so prestajali različne stopnje političnega preverjanja. Oblasti je v prvi vrsti zanimalo obnašanje ujetnikov v Rusiji z vidika, koliko so pristajali na sodelovanje s sovražnikom. V ta namen so za povrnjence uvedli poseben »opravičevalni postopek«. Šele postopoma so v ospredje zanimanja vojaških oblasti prihajali sumi o nevarnosti povrnjencev zaradi revolucionarnih idej in razpoloženj. Bivši ujetniki so se v očeh vojaških organov monarhije postopoma spreminjali iz dobrodošlega vira za popolnitev razredčenih vrst armade v nevaren element, ki ga je bilo treba skrbno nadzorovati. To sumničenje in nezaupanje so povratniki često sprejeli kot poniževanje in je zato lahko imelo povsem nasprotno učinke od pričakovanih:

Tukaj sem spoznal, da imajo take, ki pridejo iz Rusije, za boljševice. Da nam nič ne zaupajo in nas zelo postrani gledajo. Pa saj smo tudi bili bolj boljševiško misleči, sploh pa, ko smo videli, kam smo prišli in kako ravnajo z nami ... Vsi, ki smo bili tukaj, smo se kesali, zakaj smo prišli iz Rusije. Tam smo bili vsaj siti in nobenih šikan nam ni bilo treba prenašati. V Rusiji sem bil ujetnik in njihov sovražnik, pa so stokrat lepše ravnali z menoj, kakor delajo tukaj, kjer sem se bojeval za domovino in cesarja (Hameršak 1994: 110–111).

Zavedati se je treba, da je ta domnevni »boljševizem« povratnikov bil v resnici zelo omejena zmes različnih pogledov in ne konkreten politični program (Pichlik 1968: 129). Tudi revolucionarna gesla in zahteve, ki so se ob kasnejših uporih in nemirih pojavljala, so bila prej plod protivojnega razpoloženja in uporniških idej kot pa izoblikovanega komunističnega nazora. Skratka, ujetniki v Rusiji niso postali pravi revolucionarji, a so se vendar vračali v monarhijo drugačni, kot so jo nekoč zapuščali. Zaradi ruskih zgledov (razpad ruske armade, potem ko se vojaki niso hoteli več bojevati, nezadovoljstvo ljudskih množic in politični prevrati) so povratniki s seboj prinašali ideje o uporih, ki bi

¹⁰² Prvi ujetniki so se čez razpadajočo fronto vračali že ob koncu leta 1917. Njihov dotok se je povečal po zasedbi Ukrajine v drugi polovici februarja 1918, tako da je njihovo število v začetku marca bilo ocenjeno na 120 tisoč. Posebno velik dotok nekdanjih vojnih ujetnikov iz Rusije pa je sledil sklenitvi mirovne pogodbe v Brest-Litovsku, ki je njihovo vrnitev tudi predvidevala. Do konca aprila se je tako vrnilo 380 tisoč, do konca junija pa že več kot pol milijona (Pleterski 1971: 225–226; Pichlik 1968: 31).

prinesli konec vojne in mir, predvsem pa možnost vrnitve vojakov k domačim. A njihova upornost verjetno ne bi nikoli prišla do izraza, če jih v to ne bi primoral takratni položaj v monarhiji in njeni vojski. Ta je postal glavni vzrok za njihov nastop spomladi leta 1918.

Glavni razlog za nezadovoljstvo povratnikov je bila njihova ponovna vključitev v nadomestne enote in podreditev običajnemu vojaškemu življenju. To je bil za njih velik udarec, saj je dolgoletno ujetništvo vplivalo tudi na njihovo prepričanje, da je vojna za njih končana in da jim ne bo treba več na fronto.¹⁰³ Edino plačilo za vrnitev je bil enomesečni dopust, ki pa k poboljšanju razpoloženja ni prispeval nič. Nasprotno, položaj je še poslabšal, saj so povratniki spoznali bedo, v katero je vojna pripeljala njihove domove. Številni so zato dezertirali, drugi so se razdraženi in nejevoljni vračali k svojemu kadru, kjer so jih kot »smrkave rekrute« v okviru priprav za junijsko ofenzivo v Italiji uvrstili v pohodne formacije.

Zaradi situacije doma in zaradi perspektive skorajšnega transporta na fronto so bili razočarani in užaljeni; njihov nemir je do izraza prihajal v medsebojnih pogovorih in prepirih, kjer so radikalnejši povratniki obračunavali z neodločneži in zmerneži ter hkrati že pozivali na revolucijo in dezertacije. Bevk (1970: 55–58), priča upora v Radgoni, je zapisal, da so bili povratniki na začetku maja kot »nabita puška«, ki je bila tik pred tem, da se sproži.¹⁰⁴

Tako so povratniki v razgretem ozračju, ki je med vojaki nadomestnih formacij sicer vladalo že pred njihovim prihodom, postali ne samo poglavitni netilci nediscipline, temveč tudi glavni pobudniki uporov. Brez njihovega prihoda bi se nezadovoljstvo vojakov verjetno še naprej kazalo samo v godrnjanju ter posameznih primerih nepokorščine in dezerterstva, ne bi pa preraslo v misel, da se je za svoje cilje, tj. odhod domov in posredno konec vojne, potrebno tudi upreti.

¹⁰³ Svaril, da jih bodo oblasti znova poslale v strelske jarke, pa je bilo dovolj: »Slika je taka, da bo Rusija skoro gotovo zaključila separaten mir. Tako se vsi vojni ujetniki mesto se veselijo miru, bojimo, ker se obeta iti zopet v fronto proti Italiji ali Franciji ... V vlaku se pelje ruski pleni [ujetnik], ki je ušel iz Ogerskega. Pripoveduje razno, kar pa je vse tako, kakor jih je že mnogo pripovedovalo. Pravi nama, ne hodit domov; tu vama je slabo, a doma nič bolje in doma odpravljajo koj na italijansko fronto. Dajo komaj 2 – 3 tedne dopusta. Vse imajo v Avstriji v rokah Nemci.« (Zupančič 1998: 228, 282).

¹⁰⁴ Nemire so relativno zgodaj pričakovali tudi poveljujoči, saj so se poleg pozivov na upor in dezerterstva že od začetka pomladi, ko so v Radgono začele prihajati večje skupine povratnikov, množili primeri nediscipline, neposlušnosti in malomarnosti, samovoljnih odhodov in prihodov, ropov in celo nasilnega obnašanja do civilnega prebivalstva (Plaschka in drugi 1974a: 345–346).

Kot vzorčni primer odločilne vloge povratnikov v razburkanem okolju nezadovoljnih vojakov bi veljalo omeniti Boštjana Olipa, voditelja upora v Murauu. Kot ujet avstro-ogrski vojak je v Rusiji doživel oktobrsko revolucijo in se nalezal njenih idej; bil je celo odposlanec slovenskih vojnih ujetnikov v okrajnem sovjetu. Marca 1918 je pobegnil v domovino, po lastnem pripovedovanju ne samo zaradi domotožja, temveč tudi iskrene želje, da bi med rojaki vzpodbudil revolucionarno gibanje. Poudarjal je, da brez revolucije in brez žrtev ne gre in da je treba začeti z akcijo takoj. Poleg boljševističnih so k njegovi zavzetosti pri uporu zagotovo pripomogli še panslovanski in jugoslovanski nazori, ki so prišli do izraza v pozivih vojakom med uporom, zagotovo pa so bili prisotni že na začetku vojne. Znana je namreč prigoda iz leta 1914, ko je Olip pred odhodom 7. lovskega bataljona na rusko fronto komandantu, ki je govoril vojakom in jih navduševal za boj proti Rusom, kot pravi sokolovec zabrusil, da se Slovenci ne nameravajo boriti proti drugim Slovanom (Benedetič 2003: 174).¹⁰⁵

Porazna situacija v monarhiji je Olipova uporna stremljenja še stopnjevala. Skupaj s pristaši je izkoristil nezadovoljstvo vojakov 7. lovskega bataljona, ki so zahtevali kruh, mir in konec vojne, zanašal pa se je tudi na dogodke v Judenburgu in nemire med prebivalstvom v drugih okoliških krajih, ki naj bi predstavljali znak za začetek širše vstaje. Ker se je ta zadnja domneva izkazala za nerealno in zgrešeno, se je tudi upor v Murauu za uporne vojake končal neuspešno, za Olipa pa tragično. Po hitrem postopku je bil obsojen na smrt in takoj zatem ustreljen. Pred usmrtenje je napisal poslovilno pismo, iz katerega je vel pogum in ponos nad tem, kar je storil, v njem pa je tudi razodel, da se je uprl iz ljubezni do domovine in v želji, da bi bilo vojne hitreje konec in da bi bilo zato drugim bolje:

Dragi brat, obsojen sem bil na smrt. Ne žaluj za menoj in reci tudi mamici, naj mi odpusti. Ne skrbi preveč zame, da ne boš zabredel v nesrečo ... Umiram častno, ne kot tat ali razbojnik, ampak kot slovenski vojak, kot more umirati sin matere Slovenke! Pozdravi mi dr. Trillerja in

¹⁰⁵ Dogodke iz življenja Boštjana Olipa povzemam po članku A. Benedetič, ki pa je nastal na podlagi pripovedovanj Olipovih sorodnikov in zapisov v njegovem dnevniku, ki je zdaj verjetno v privatni lasti. V dnevniku naj bi bil opisan tudi omenjeni pripetljaj iz začetka vojne, za katerega je celo Olip pristavil, da bi ga lahko ustrelili, če bi komandant ne bil po rodu Čeh.

mu povej, da nisem šel streljat Italijanov in da upam, da sem s tem toliko pomagal, da bo drugim bolje (Olip v Pichlik 1968: 168; Benedetič 2003: 177; Pleterski 1971: 238).¹⁰⁶

Iz vsega povedanega sledi, da je bil Olip v očeh avstrijskih vojaških oblasti nevaren v dvojnem smislu, kot sovražnik habsburške monarhije iz narodnostnih razlogov in kot človek s socialno revolucionarnimi namerami. Nič čudnega torej, da je pri raziskovanju vzrokov vojaških uporov potrebno vselej mislili na oba elementa, narodnostni in socialno revolucionarni. Medtem, ko je socialna revolucionarnost bila lastnost, ki so jo povrnjenci prinašali s seboj, je narodnostno uporništvo lahko v domačih razmerah še bolj naraslo spričo že razvitega narodnopolitičnega gibanja.¹⁰⁷

To gibanje je močno vplivalo na miselni svet vojakov. Zahteve po političnih spremembah in ustanovitvi jugoslovanske države so se vojakov nedvomno že močno prijele in so bile ob uporih odlično mobilizacijsko sredstvo. Pretiravali pa bi, če bi trdili, da so bile narodnostne težnje odločilne tudi pri zahtevah upornikov ali, kar je še manj verjetno, da so upori izbruhnili za dosego teh narodnostnih teženj.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Zelo podobno je tudi pismo v Judenburgu ustreljenega Alojza Štefaniča, ki sem ga zasledil v romanu Črna vojna, a si zanj ne upam trditi ali je pristno ali le plod domišljije romanopisca: »Draga mati! Sporočam ti, da sem kot kolovodja upornikov obsojen na smrt. Še nekaj trenutkov in preselim se v večnost. Vem, da te bodo biriči preganjali zato, ker si rodila takega sina. Toda bodi ponosna, da je tvoj sin umrl za pošteno slovensko stvar. Če nismo mogli doseči svojega cilja mi, pridejo za nami drugi, ki bodo nadaljevali in dovršili svoje delo. Naša kri bo prelita zato, da se bo bolje godilo našim potomcem ...« (v Ravljen 1938: 95–96).

¹⁰⁷ Slovenski vojaški upori časovno sovpadajo z viškom deklaracijskega gibanja na Slovenskem. Ta okoliščina je vsekakor že tedaj vsiljevala vprašanje, v kakšni zvezi so upori s tem gibanjem. Dosedanje sodbe o tem se pri Slovencih razhajajo. Lojze Ude je v svoji študiji o vojaških uporih zapisal: »Vsem vojaškim uporom, izrazom nezadovoljstva v avstroogrski vojski tistega časa skupno je vojna naveličanost, zahteva po sklenitvi miru ... Povrnjenci iz ruskega ujetništva ... so zanesli v to razpoloženje večjo odločnost. Toda največjim uporom in vsem uporom slovenskega vojaštva skupna je tudi nacionalna nezadovoljnost in to odločilna.« Hkrati je opozoril na okoliščino, da se ni upr niti en nemško-avstrijski polk, ampak da se je upiralo predvsem slovensko vojaštvo. Takšni presoji je ugovarjal Dušan Kermavner: »Enako (zanikalno) pa je soditi tudi o vsakršnem drugem merjenju ali pripisovanju večje ali odločilne vloge narodnostni nezadovoljnosti in odmevom narodnega političnega gibanja v domovini (deklaracijske ali jugoslovanske propagande) v primerjavi z vlogo splošne naveličanosti z vojno, spontanega soglasja z ruskim boljševiškim zgledom in zlovoljnosti zaradi stradanja. Za takšno merjenje namreč nimamo nobenega objektivnega merila ...« Vkljub temu ugovoru je Ude vztrajal pri svoji sodbi in je mesec maj 1918 ovrednotil kot najbolj viharen mesec v deklaracijskem gibanju prav zaradi uporov slovenskega vojaštva v tem mesecu: »Jaz jih štejem k deklaracijskem gibanju ... Nič zato, če so bili zelo vidno med temi uporniki ujetniki, ki so se vrnili iz Rusije, tako imenovani povrnjenci. Resolucije, sprejete na shodih, taborih deklaracijskega gibanja, so zelo odločno poudarjale načelo pravice do narodne samoodločbe in zahtevo po miru. Im mir je bil tisto, kar so povrnjenci iz Rusije predvsem pričakovali. A to je bilo razpoloženje tudi nemško-avstrijskih povrnjencev, pa se ti niso upirali.« Tudi v spisih vojaških organov najdemo vztrajno trditev, da je jugoslovansko deklaracijsko gibanje pomemben, če ne najpomembnejši neposredni vzrok vojaških uporov. Nasprotno pa je notranje ministrstvo sodilo, da teh dogodkov ni pripisati nahujskanosti prebivalstva v zaledju, marveč skoraj v vseh primerih le pogubnemu vplivu vojakov, ki so se vrnili iz ruskega vojnega ujetništva; le glede Judenburga pravi, da njegov vzrok nastanka ni pojasnjen in da je bil edini upor, pri katerem dozdevno niso imeli poglobitve vloge samo povrnjenci (Pleterski 1971: 225–227).

¹⁰⁸ Izjema bi lahko bil Olip, ki je v pričakovani splošni vstaji morebiti videl priložnost tudi za politične spremembe in ustanovitev jugoslovanske države. Več o slovenskem ljudskem uporništvu in deklaracijskem gibanju glej Pleterski (1971: 225–241).

Maloštevilni avtobiografski viri dajejo vedeti, da je upore, ki so izbruhnili ob mešanici nacionalnih in boljševističnih gesel, veliko vojakov razumelo zelo po svoje: zanje so lahko bili protivojna manifestacija, manifestacija nezadovoljstva, ki so jo izkoristili za pljenje skladišč, ali pa samo priročno sredstvo za dezerterstvo oziroma pobeg proti domu:

Navadna hrana je bila nezabeljena juha. Prišel je iz ruskega ujetništva poročnik Ravhekar iz Kranja in jih organiziral. Brzjavil je vojnemu ministrstvu, da vstopijo v štrajk, če se jim ne izboljša hrana. Prišel je odgovor, toda šele ob 9^h, tedaj so že pokale puške po trgu za oficirji. V oficirski menaži so našli 39 vreč moke. Na železnici so zaplenili 2 vagona tobaka; karte za vožnjo so dajali vsakomur zastoj. Judenburžani so se skrivali po kletah. Na trg so zapeljali dva kanona, so menili, neumni Janezi se bomo pred kanone postavili; toda šli smo v gozdove in kupovali od kmetov jajca. 450 nas je bilo obsojenih, 6 so jih ustrelili in kar zagrebli na vežbališču, da smo drugi dan čeznje korakali. Kmalu po teh ustrelitvah prišel brzjav od cesarja, da nas morajo vse izpustiti. Hrana se nam je izboljšala, dobivali smo dunajsko Verpflegung Nr. 1. Morali smo priseči, da nismo dobivali kruha. Oficirji so pa 4000 paketov z jedili odposlali stran. Enega proviantnega nadporočnika in enega poročnika so zaprli. Nas so pa brez bajonetov poslali na Piavo (Ružička v Milčinski 2000: 351–352).

Svojevrsten opis dogodkov v času judenburškega upora prinaša nekaj novih (nepotrjenih) podatkov o uri začetka upora in predhodnem opozorilu vojaškim oblastem, izpostavi pa tudi ključne točke, ki bi jih pri vzrokih in poteku upor morali upoštevati: pomanjkljiva in zanič hrana, zamere do častnikov, ki so se tako kot v Boki Kotorski okoriščali na račun moštva, odločujoča vloga povratnikov iz ruskega ujetništva, ki so upor organizirali in vodili, ter vedenje vojakov, ki so med uporom iskali predvsem hrano, upor sam pa smatrali kot odskočno desko za pobeg v okoliške kraje in naprej proti domu. Presenetljiva pa je odsotnost drugih, predvsem nacionalnih, vzgibov za upor.

Tudi Bevk pri opisu upora v Radgoni ni omenjal nacionalnih vzgibov, temveč le splošno nezadovoljstvo vojakov, predvsem pa razkačenost povratnikov. Ti so upor predtem verjetno načrtovali, kot povod pa so izrabili prijetje narednika Melihna, ki je v gostilni ščuval vojake k nepokorščini. Razgrajanju je sledil poziv na odkrit obračun z nadrejenimi »hudiči«, temu pa streljanje na medtem prispele častnike in njim zveste čete. Uporniki, predvsem novinci in »starci« iz zadnjega nabora, ki se niso udeležili boja, so

medtem razbili vojaško kantino. Pridružili so se jim tudi tisti, ki niso nameravali sodelovati v uporih in so jih v to, celo z grožnjami, da jih bodo drugače postrelili, prisilili bolj odločnejši uporniki. Vsi ti, kot pravi Bevk, niso mislili in čutili enako kot povrnjenci iz ujetništva (Bevk 1970: 59–67).¹⁰⁹

Z velikim neodobravanjem je na upore gledal tudi Rueh. Čeprav je situacijo poznal samo prek govoric in pripovedovanj dopustnikov, si je v svojem komentarju judenburške dogodke drznil označiti za navadno ropanje, povrhu pa še za velik črn madež za polk »Kranjskih Janezov«:

V Judenburgu so se dne 12. V. uprli vojaki. Oni, ki so prišli z dopusta, so mi to pravili. Med moštvom in oficirji je bilo nekaj mrtvih in ranjenih. Tudi civilisti so se udeleževali in začeli ropati. Lepo ime bomo dobili vojaki 17. p. p. Cesarjevič. Vzrok spora: Boljševiki niso hoteli v fronto. Drugi vojaki in civilisti so pomagali – ropati. Več trgovin oropanih, razbita je tudi 'Offmesse', Grossmenaža, kolodvor itd (Rueh 1999: 207).

V uporih ni videl reakcije vojakov na slabe socialne razmere, prav tako v njem ni prepoznal nacionalnih pobud, je pa »incident« obsodil kot provokacijo povratnikov, ki niso hoteli na bojišče. Tako obnašanje je bilo zanj nesprejemljivo zaradi vloge »boljševikov«, o katerih je imel zelo slabo mnenje, pa tudi zaradi občutka dolžnosti in predvsem reda in discipline, ki ga je gojil prav do konca vojne.¹¹⁰

Če povzamemo, glavni vzrok majskih uporov je bilo nezadovoljstvo vojakov, ki je v prvi vrsti izviralo iz nenormalnih razmer, ki jih je izzvala dolga vojna. Predvsem je treba tu omeniti veliko pomanjkanje živeža, ki je bilo v enotah v zaledju še bolj pereče kot na fronti, naveličanost in stalna napetost zaradi pričakovanega skorajšnjega odhoda na fronto. Nezadovoljstvo so netile še boljševiške ideje, ki so jih tik pred tem s seboj prinesli povratniki iz ruskega ujetništva, ambiciozne zahteve slovenskega narodnega gibanja ter nenazadnje tudi socialno vrenje in nemiri med prebivalstvom oziroma delavstvom v okoliških krajih. Osnovo za dogajanje v Judenburgu, Murauu in Radgoni je torej predstavljala elementarna zveza popolnega nezadovoljstva vojakov, misli narodnega

¹⁰⁹ Kljub temu je vse moštvo, tudi tisto, ki se ni uprlo in je ostalo zvesto, po uporih simpatiziralo z uporniki. Poveljnik pomožnih enot je celo poročal, da moštvo ni želelo sodelovati s preiskovalci upora in je izpovedovalo le, če je bilo v to prisiljeno (Pichlik 1968: 97; Bevk 1970: 68–77).

¹¹⁰ Še ob koncu septembra je bil Rueh zaprepačen in nejevoljen nad novicami, da se nameravajo upreti češki vojaki: »To je čudno! Kdo bo v sedanjih razmerah mislil na upor? To je vendar nemogoče!« (Rueh 1999: 231).

gibanja in odziva na socialne nemire prebivalstva z radikalnimi protivojnimi nazori povratnikov, ki so postali neposredni iniciatorji upora in so mu skušali dati konkretni cilj in ga organizirano voditi (Pichlik 1968: 90).¹¹¹

Kljub njihovem trudu so bili relativno osamljeni in nepovezani upori hitro zatrti. Objektivnih pogojev za njihov uspeh sredi leta 1918 pač še ni bilo; ti so nastopili šele konec oktobra, ko je avstro-ogrsko armado in državo že zajel razkroj. Ta položaj je izkoristil 2. gorski strelski polk v Codroipu, ki se je 24. oktobra uprl povelju za odhod proti Italijanom, ki so ravno takrat skupaj z zavezniki sprožili ofenzivo. K upiranju so jih spodbudile vesti o razsulu avstro-ogrske armade na solunski fronti ter vneto agitiranje za Jugoslavijo. Zanimivo je, da so bili za slednje zopet najbolj odgovorni povratniki iz ruskega ujetništva, ki so že predtem s svojim hujskanjem disciplino razkrajali bolj kot težki boji na Piavi (Andrejka 1928: 274).¹¹²

Tudi prigovarjanje moštvu, da naj ne dela neumnosti, ko je država v največji nevarnosti, v zadnjih dneh vojne ob očitnem kolapsu habsburške monarhije ni imelo nobenega učinka več. Vojaki 2. polka so se sicer s tridnevno zamudo znova podali na fronto, a so ob vse številčnejših pozivih iz lastnih vrst, da naj odvržejo orožje in da naj se Italijanom ne upirajo, ter ob spodbudah čeških vojakov, ki so smatrajoč, da je vojna za njih končana, že krenili domov, hitro odrekli pokorščino in se odpravili proti Gorici. Tam so 2. novembra s prisego »neomajne pokorščine in zvestobe narodni vladi« ter »lastni jugoslovanski državi« pretrgali še zadnje vezi s habsburško monarhijo in njenim vladarjem (Matičič 1922: 239–248).

¹¹¹ Prav v dneh slovenskih vojaških uporov, 24. maja, je škof Jeglič v dnevnik zapisal: »Med vojaki gine disciplina. Prihajajo domov poljubno in se poljubno vračajo. Sedaj jih že orožniki love in celo vklenjene nazaj gonijo. Med vojaki se čuje klic: 'Živela revolucija!' V Judenburgu je zadnje dni besnel silen upor. Grozne stvari pripovedujejo, no vse ne bo res! Zdi se res tole: vojaki stradajo, prosili so pomoč dolgo časa; častniki so naše zasramovali z besedo Windische Hunde; vojaki so rekli, da gredo v boj za cesarja in domovino, toda neki obrst in drugi častnik ne smeta z njimi; prišli so med nje vojaki iz ruskega ujetništva, a togotni, da niso smeli domov, ampak so morali koj naravnost v vojake: ti so hujskali in nastal je upor. Mnogo je mrtvih, a druge so polovili in pozaprlji. Danes je mir. Sploh se sliši o uporih od vseh strani.« (Jeglič v Pleterski 1971: 228). Škofov zapisek je zanimiv in vreden omembe, ker v njem najdemo vse elemente vzrokov vojaškega upiranja, tudi narodnostno diskriminacijo v armadi.

¹¹² Dogodke ob uporu je V. Andrejka zapisal po pripovedovanju majorja Orehka, ki je služil v 2. gorskem strelskem polku.

8. 4 Finis Austriae

Po ponesrečeni ofenzivi na Piavi, še bolj pa po nemških neuspehih na zahodni in zlomu na solunski fronti, je postajalo bolj ali manj jasno, da je vojna za centralne sile izgubljena. Čeprav so bili pripadniki skorajda že premagane armade, so slovenski vojaki razvoj za monarhijo nezaželenih dogodkov spremljali povečini neprizadeto in ravnodušno, manjkalo ni niti privoščljivih komentarjev, namenjenih poglavitnim poražencem, Nemcem, ki da so zaradi bližajočega poraza »postali nenadoma zopet majhni« (Rueh 1999: 228). Ob vsem tem se je le poredkoma še pojavila kakšna beseda, ki je bila zaradi slutnje avstro-ogrske oziroma »naše polomije« pisana s priokusom grenkobe (Janko Jezeršek v Križaj 2000: 11).

Agonijo države, katere podaniki so bili vse do konca oktobra 1918, so vojaki potemtakem spremljali kot pasivni spremljevalci, brezbržno in često brez komentarjev. Poleg pričakovanj politične in nacionalne narave, ki so bila v tem času drugačna in bolj radikalna kot tista izpred nekaj mesecev ali let, so razlogi za ravnodušnost nad usodo monarhije tičali predvsem v spremembi mišljenja, na katerega je vplivala dolga in nesmiselna vojna. Vojake je tako prevzemala le še misel na tisti »presrečen dan«, ko se bo lahko reklo, da je vojne konec in da so »rešeni in [da] se more vsak vrniti domov« (Arnejc 1970: 129–130; Hameršak 1994: 148), medtem ko je občutljivost in zainteresiranost za širše politične dogodke in spremembe popolnoma uplahnila. Zato se omembam s konca oktobra oziroma začetka novembra, ki kipijo od navdušenja ob koncu vojne, istočasno pa molčijo ali pa skoparijo s komentarji ne samo glede propada Avstro-Ogrske, temveč tudi novoustanovljene jugoslovanske države, sploh ne smemo čuditi.¹¹³

Odsotnost komentarjev pa si lahko razlagamo tudi kot posledico preprostega dejstva, da je vojakom, zlasti tistim na frontah, politično dogajanje bilo zelo slabo poznano. Zaradi fizične oddaljenosti od domovine ter omejevanja stikov z zaledjem, tj. s prepovedjo oziroma omejevanjem dopisovanja, branja časopisov ter restriktivno politiko pri dodeljevanju dopustov, s katerim so skušali zaježiti širjenje vse prej kot ugodnih novic o vojaških neuspehih ter o notranjepolitičnih razmerah v monarhiji, se vojaki niso

¹¹³ Kot lep dokaz temu glej Simčičeve zapise (2002: 22).

zavedali, kakšne politične prekucije so se pripravljale oziroma vršile. So pa zaradi vseh teh ukrepov slutili, da je v »zaledju gotovo kaj novega«:

V časopisu pa me je še posebno iznenadila novica, oziroma kraljev manifest. Če se ne motim, je bil časopis od dne 26. oktobra. Na prvi strani je bilo zapisano z velikimi črkami: JUGOSLAVIJA ustanovljena. Cesar in kralj Karel je namreč razdelil Avstrijo in Ogrsko na štiri države, na Avstrijo, Ogrsko, Češko-Slovensko in Jugoslavijo. Ko sem povedal to ostalim tovarišem, mi tega nikakor niso hoteli verjeti ... Pisano je bilo, da mora vsak narod zasesti svoje meje. Rekel sem mu, da sedaj več ne spadam k temu regimentu. Da moram iti na našo mejo k Gorici ... Opazil sem, da je bila novica, ki sem jo jaz povedal, kakor bomba. Vsi častniki in tudi moštvo so bili od tega časa kakor brez glave. Eni so to novico odobraval, drugi grajali. Jaz pa sem bil kakor na trnju. Vedel nisem, kaj mi je storiti (Grahek 2001: 163–164).

Grahkov komentar se je nanašal na manifest *Mojim zvestim avstrijskim narodom* iz 16. oktobra 1918, v katerem je cesar z obljubo federativne ureditve Cislajtanijske še zadnjič poskušal ohraniti enotnost monarhije. Ker je načrt politično vodstvo habsburških Jugoslovanov zavrnilo kot nezadovoljiv ter istočasno zahtevalo samoodločbo Slovencev, Hrvatov in Srbov ter vzpostavitev njihove enotne in popolnoma suverene države, je zelo zanimivo, da je bil Grahek s cesarjevo presenetljivo in velikodušno ponudbo pravzaprav zadovoljen. Čeprav je manifest res razumel nekoliko po svoje, je njegovo zanašanje na predvidene politične spremembe popolnoma v nasprotju z delovanjem takratne slovenske politike, kar je še en dokaz, da številni vojaki sploh niso poznali, dojeli ali pa celo sprejemali radikalnih zahtev slovenskega političnega vodstva.

S temi zahtevami so bili mnogo bolje seznanjeni vojaki, ki so imeli pogostejše stike z ljudmi doma ali pa tudi sami niso bili na fronti, temveč v zaledju. To okoliščino so izkoristili za izčrpnije omembe in komentarje političnih dogodkov ob koncu vojne, nekateri pa so v prevratu celo dejavno sodelovali.

Tako je 29. oktobra 1918 na shodu v Ljubljani nadporočnik Mihajlo Rostohar v svojem imenu in imenu navzočih slovenskih častnikov nekdanje avstro-ogrske monarhije prisegel vdanost in zvestobo tisti dan proglašeni Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. S tem so častniki in vojaki odpovedali osebno prisego habsburškemu cesarju. Rostoharjev

nastop na shodu ni bil predviden in je pomenil dejanje narodnorevolucionarnega značaja. Vendar je prav to dejanje potrdilo slovensko narodno samoodločbo.¹¹⁴

Med 200 častniki in vojaki, zbranih na Kongresnem trgu v Ljubljani, se je znašel tudi Rueh. Čeprav je očitno, da je bil s proglasitvijo samostojne Jugoslavije nadvse zadovoljen, spodnji citat in tudi kasnejši njegovi zapiski ne dajejo nobene potrditve, da bi se tudi on pridružil spontani akciji drugih častnikov in prisegel novi državi. Nasprotno, ker mu je potekel dopust, se je še istega dne odpravil na Dunaj, kjer je opravljal svojo vojaško službo:

Danes veličastna manifestacija po Ljubljani za ujedinjenje Jugoslovanov in za konec našega robstva pod nemškim jarmom. Manifestacije sem se udeležil tudi jaz. Bil sem ves čas pri sprevedu. Zvečer sem se odpeljal na Dunaj. Naša armada je začela razpadati. Proglasila se je samostojna Jugoslavija. V Ljubljani na kolodvoru plapola slovenska zastava. Vsi nemški znaki izginjajo iz ulic in iz zasebnih hiš (Rueh 1999: 233).

Čeravno je bil na dopustu ravno v dneh, ko so dogodki, vsaj v Ljubljani, kjer so odstranjevali simbole nemške prevlade in začeli odpravljati oblast avstro-ogrskih organov, že nakazovali bližajoči se politični prevrat, znabiti da Rueh slovenske samoodločbe, izražene na shodu ni smatral kot tiste odločujoče poteze, ki bi lahko preprečila nadaljnje opravljanje službe v avstro-ogrski vojski. Ta se je sicer zanj končala že v naslednjih dneh, ko je politični prevrat zajel tudi Dunaj, a vendarle šele takrat, ko so predpostavljeni sami razpustili vojaške formacije in vojake poslali domov (Rueh 1999: 234).¹¹⁵ Rueh bi potemtakem lahko veljal za primer vojaka, ki je kot vojak habsburške monarhije vztrajal, dokler so to od njega zahtevali oziroma dokler so obstajali objektivni razlogi – tj. dokler monarhija tudi dejansko ni razpadla – za izpolnjevanje prisege, dane vladarju pred skorajda štirimi leti.¹¹⁶

¹¹⁴ S slovesno razglasitvijo nove jugoslovanske države na shodu 29. oktobra 1918 dejanje slovenske narodne samoodločbe pravno še ni bilo izvedeno. Slovenska samoodločba 29. oktobra 1918 je namreč temeljila na tem, da je navzoča množica in tudi vsa slovenska javnost shod razumela in sprejela kot dejanje državne samoodločbe in spontane razglasitve osamosvojitve. Toda na shodu je bilo to izraženo na nepredviden način, prek razpoloženja zbrane množice in opredelitve slovenskega vojaštva za Jugoslavijo (Perovšek 2005: 172–173).

¹¹⁵ Po zapisih iz dnevnika, se je Ruehova vojaška služba končala 31. oktobra. Tega dne je Rueh tudi zapisal, da so na Dunaju razglasili republiko in da je cesar pobegnil. V resnici je avstrijski del države postal republika šele 12. novembra po valu demonstracij, stavk in republikanskih manifestacij. Kmalu zatem je tudi cesar Karel odšel v izgnanstvo.

¹¹⁶ Rueh je vojaško službo nastopil v začetku leta 1915.

V zelo podobnem položaju se je v zadnjih oktobrskih dneh znašel tudi Mlakar. Tudi on bi moral v kratkem z dopusta znova oditi k svoji enoti na fronto, a mu je to preprečil nagel razplet dogodkov:

(24. oktober) Čital sem v časopisih, da nam je podaljšan dopust za pet dni. Torej bom lahko še dva dni doma.

(27. oktober) Nisem mogel od doma. Med tem je prišlo od baterije dovoljenje za devetdnevno podaljšanje dopusta. Še ne grem torej.

(29. oktober) Jugoslavija priznana – svobodna. Velike manifestacije v Divači. Mislim, da sploh ne grem več k bateriji (Mlakar 1995: 199).

Dobre volje in navdušenja v zgornjem zapisu ni mogoče spregledati, a potrebno se je vprašati, ali je pglavitni vzrok takega razpoloženja proglastev samostojne države ali le dejstvo, da je vojna bolj ali manj končana in da mu zato bržkone ne bo treba iti več na bojišče. Sam bi se bolj nagibal k drugemu odgovoru, kar pa nikakor ne pomeni, da Mlakarju, kot tudi Ruehu, razglasitev samostojne Jugoslavije ni prijala. Prav nasprotno, poleg samega konca vojne jima je gotovo pomenila najprijetnejši dogodek v teh prelomnih časih. Upoštevati je tudi treba, da so se dogodki vrteli v filmski naglici in da so se vojaki takorekoč čez noč znašli v novi državi. Ko se je polegla evforija od koncu vojne, je bila nova država stvarnost, s katero so se sprijaznile tako cesarske oblasti na Dunaju kot že prej antantne države. Tudi zato v zapiskih ni zaslediti nobene prizadetosti zavoljo propadajoče (propadle) habsburške monarhije.

Bilo pa je vse več neposrednih napadov nanjo. »Vojne bo kmalu konec – Avstrija se ruši, ta naša stoletna sovražnica in zver«, je v začetku oktobra, ko je že postajalo jasno, da bo bližajočem se porazu centralnih sil sledil tudi razpad avstro-ogrske monarhije, zapisal Čebokli (1999: 168). Njegova protinemška nastrojenost in jugoslovanski nacionalizem sta ob agoniji »degenerirane in nenaravne« habsburške tvorbe, ki je posebljala nacionalno zatiranje in hujskaški militarizem, spet prišla do izraza. Monarhija je postala »simbol problematične preteklosti in odurno izmaličene sodobnosti. V zavesti mnogih je postajala negacija vsega, kar lahko v prihodnosti prinese srečo in zadovoljstvo malemu človeku. Neizmerno gorje, ki ga je po usodnih Principovih streljih habsburška monarhija povzročila

s svojo brezobzirnostjo in bojevitostjo, jo je naredilo odvečno v imaginariju in ideariju prenekaterega njenega državljana« (Grdina 2005: 44) oziroma vojaka:

O reveži Dunaja in Berlina. Zlorabljali ste božje ime in Bog vas je kaznoval. Drugemu smo – a mi Slovani z vislicami in ječami prisiljeni – kopali jamo in smo sami vanjo padli. Prav je: zdaj začenja moderna, ko poginja naša in nemška zver militarizma, zdaj se bodo narodi sami od sebe razvijali, s svojo čisto in naravno močjo, kakor roža ... Pozdravljam Narodno Vječe! ... Pozdravljam zavzetje in osvobojenje Reke. Duša se mi smeje – srce mi skače, ko berem o velikih manifestacijah v Zagrebu. Moj duh je z njimi – pri vsakem njihovem koraku in vzkliku. Tudi hvalim Wilsona, osvoboditelja zatiranih narodov in tudi Anglijo, Francijo in Italijo in vse druge. Bog, prej ko v prah zdrobiš staro in goljufivo Avstrijo in njeno armado vojvod, duševnih in telesnih pohabljenec, človeške krvi pijanih in napihnenih in polgnilih trupel – Bog, prej ko to storiš, prej ti bom hvaležen! Sokoli zdaj vzletite in Jugoslavijo rešite! ... Stara Avstrija, stara laž, se bliža katastrofi: z oblakov ustreljena ptica, v zadnjih vzdihljajih ... Danes je oni srečni dan, ko sem snel in utrgal s kape cesarjev znak in ga nadomestil z rdečo kokardo. Tiranski rod Habsburžanov je uničen in pregan – ki sem mu služil s silo in lažjo, kakor so se oni držali na prestolu s silo in lažjo (Čebokli 1999: 168–170).

Na prvi pogled izgleda, da je Čeboklijevo navdušenje ob nastanku »narodnih« držav celo zasenčilo radost ob samem koncu več kot štiriletne morije. V tem oziru je konec vojne dojemal popolnoma drugače kot vojaki, ki so se veselili predvsem miru, političnih sprememb pa sploh ne omenjali. A ker je Čebokli oster napad na staro državo izrabil tudi za poslednji napad na nemški in avstro-ogrski militarizem, ki je zakrivil vojno, je propad monarhije treba gledati tako v luči uresničenje narodnih želja kot tudi v luči konca militaristične nevarnosti. Razplet vojnega spopada je opisan z zmagoslavnim patosom, ki je bil tako značilen za jugoslovanske nacionaliste.

Mnogo manj zmagoslavno se je vojna končala za nesrečnike, ki so padli v italijansko ujetništvo. Njihovi zapiski so edini dokaz, da so se vojaki na protiavstrijske provokacije italijanskih vojakov in prebivalstva še odzvali z ogorčenjem in klubovanjem:

Po celem mestu¹¹⁷ so že bile razobešene italijanske zastave in ljudje so vpili, ko se je peljal general mimo (Abašo Avstrija Eviva Italija). To je doli Avstrija, živela Italija. Teško mi je bilo pri srcu, ko sem to slišal in najrajši bi vse postrelil, tako me je jezilo. Mislil sem si, to ti

¹¹⁷ Gre za italijansko mesto na južnem Tirolskem.

je v zahvalo, da smo branili, da jim ni razrušil mesta on, kateremu sedaj živijo kličejo. Dokler je bila še nevarnost ni hotel nobeden nič slišati od Italijanov, a sedaj so bili kakor obsedeni. Da bi se samo drli to bi še ne bilo najhujše, ali ko so mnogim izmed nas strgali kapo iz glave in jih gazili v blato. Seveda je vsak drago plačal to svojo predrznost, kajti seznanil se je zato s puškinim kopitom, ker si nobeden ni pustil kaj takega dopast (Simčič 2002: 23).

Čeprav je poglavitni razlog ogorčenja še vedno bila predvsem mržnja do Italijanov, ki se je zaradi omalovaževanja ob prihodu v ujetništvo še stopnjevala in sprevrgla v pravo bojevitost v slogu »dajte nam zopet puške v roke bodemo pa potem videli kedo bode ujetnik« (Simčič 2002: 24), je sem ter tja mogoče zapaziti tudi užaljenost ob sramotanju, da je »Avstrija kaput« (Grahek 2001: 173).

Vendar so bile vse te izjave le izjema. Marsikateri vojak se je veselil nove jugoslovanske države in razpada monarhije, predvsem pa je množice zajela radost zaradi tako dolgo pričakovanega miru. In prav mir ter vrnitev k domačim sta bila bistvena. Ali kot je rekel Prestor (v Luthar 2000: 198): »Zopet doma, konec trpljenja.«

9. SKLEPI IN VERIFIKACIJA HIPOTEZ

Ko so poleti 1914 slovenski vojaki ob domoljubnem vzklikanju množic in s pesmijo na ustih odhajali na fronto, so bili večinoma prepričani, da se bo po kratki in zmagoviti vojni življenje hitro vrnilo na stare tirnice. Nekaterim zlim slutnjam navkljub si takrat še niso znali predstavljali, kako usodno jih bo prihajajoči vojaški spopad zaznamoval in kako pogubne posledice bo imel za obdonavsko monarhijo.

Štiri leta kasneje je bila realnost povsem drugačna. Dolgotrajnost in vseobsežnost vojne ter njena neusmiljena brutalizacija med vojake niso zanesle samo malodušja, naveličanosti in strastnega hlastanja po miru, temveč tudi obilo nezaupanja in kritike oblasti, pod vprašaj pa so postavile tudi vrednote oziroma tradicionalne avtoritete tistega časa: »Šel sem že enkrat v boj, ker sem si v mladi domišljiji predstavljal, da je res to, za kar so nas navduševali, da bi šli pobijati druge ljudi, za vero, dom, cesarja. Ali po letih trpljenja sem spoznal, da je vera pač zasebna stvar, da vsakdo ljubi svoj dom in da se brez cesarjev in kraljev prav lahko živi« (Vadnjal 1989: 1325). To spoznanje do katerega je med vojno prišel Leopold Vadnjal in ki je na las podobno dognanjem mnogih drugih slovenskih vojakov, lahko v prvi vrsti razumemo kot obsodbo parol, ki so svoj čas tako učinkovito mobilizirale množice vojakov, potem pa se izkazale kot nezadovoljive in povsem neprimerne za opravičevanje nesmiselne štiriletne morije. Prav nesmiselnost oziroma spoznanje, da statičen in brezizhoden položaj na bojiščih nikakor ne opravičujeta števila žrtev, ki jih je vojna zahtevala na frontah in med prebivalstvom v zaledju, je razkrila praznino medvojnih gesel o junaštvu in zvestobi, hkrati pa širila krog nezadovoljnežev, ki so svojo nejevoljo stresali na »merodajne kroge«.

Prostodušno zaupanje tradicionalnim avtoritetam je bilo spričo strahotnih izkušenj velike vojne – tako kot v drugih vojskujočih evropskih državah – res omajano, ni pa (še) pomenilo obsodbe dvojne monarhije in njenega vladarja. Kot kaže, ne obupavanje nad razmerami na bojišču ne kritika vojne, ki se je vedno pogosteje sprevrgla tudi v iskanje in obtoževanje krivcev zanjo, nista dovolj, da bi slovenske vojake označevali za nelojalne podanike avstro-ogrske države. Nasprotno, obstoj habsburške monarhije in institucije monarha je bil samoumeven skorajda do konca vojne in to ne samo zaradi dejstva, da

vojaški poraz centralnih sil ves ta čas ni bil zelo verjeten, temveč tudi preproste resnice, da je večina slovenskih vojakov to državo brez slabe vesti imela za svojo domovino. Ta avstrijski patriotizem seveda ni izključeval narodno obarvanih domoljubnih čustev kot tudi ne upanja, da bo po zvestem služenju slovenski narod le deležen večje pozornosti in upoštevanja. Nacionalna navzkrižja v monarhiji in še posebej agresivni nemški nacionalizem so sicer na stežaj odpirali vrata kritičnim pogledom na ustroj države, kar je še posebej postalo očitno ob razmahu deklaracijskega gibanja, a vseeno izgleda, da so Slovenci iskreno in energično zagovarjali samo spremembe za znosnejše sobivanje različnih narodov in da vera v »veliko, prosto, dobro, vsem pravično, mogočno Avstrijo« (Rueh 1999: 91) še ni izpuhtela.

Šele v zadnjih mesecih vojne, ko je postalo jasno, da oblasti, tudi zaradi pritiskov iz Nemčije, niso pripravljene oziroma niso sposobne vojaško in gospodarsko popolnoma opešane države izpeljati iz vojne in notranje preurediti, ideja o popolnoma samostojni jugoslovanski državi ni bila več tako tuja. »Jugoslovanska država« je v tem prelomnem času že pomenil nekak izhod iz krize, v katero je padla Avstro-Ogrska in se sama iz nje ni bila več zmožna izviti. Precej manj nasprotnikov med slovenskimi vojniki pa je habsburška država imela v obdobju pred nemirnim letom 1918. Mednje lahko postavimo le posameznike, ki so kot vojni ujetniki ali pa kot prebežniki prestopili v enote dobrovoljcev z namenom, da bi aktivno sodelovali pri zrušitvi obdonavske monarhije in vzpostavitvi države južnih Slovanov. Poleg jugoslovanskega nacionalizma je pomembno vlogo pri njihovem opredeljevanju igralo prepričanje, da je prva svetovna vojna tudi vojna nemštva proti slovanstvu in s tem tudi slaba popotnica Slovincem, če bi še nadalje vztrajali v avstro-ogrski državi.

Zaradi zgornjih dognanj lahko hipotezi, da se je lojalnost slovenskih vojakov do monarhije in vladarja med vojno spreminjala in sicer od trdne vdanosti v slogu vse-zavero-dom-cesarja do popolne apatije in celo nasprotovanja in zaničevanja, pritrdimo, hkrati pa jo moramo dopolniti še z ugotovitvijo, da je nasprotnikov habsburške države vse do zadnjih mesecev vojne bilo vendarle malo.

Gotovo je prav slednje dejstvo nemalo prispevalo, da je skozi večji del vojne podoba zvestih in zanesljivih slovenskih vojakov ohranila svojo veljavo. Nemalo so k temu prispevali vojniki sami, ki so brez večjega odpora vztrajali na bojiščih, prepričani, da

branijo svoje domove in se borijo za svojo domovino. Demoralizacija na ruski in balkanski fronti v prvem letu vojne je sicer bila očitna, a to je bilo zavoljo vojaških neuspehov značilno za celotno avstro-ogrsko armado. Zavzetost in nepopustljivost sta znova prišli do izraza po italijanskem vstopu v vojno, ko je bilo potrebno braniti tudi sam rob slovenskega ozemlja. Vojno proti Italijanom so slovenski vojaki zato vzeli precej bolj osebno, čeprav je treba priznati, da tudi slovanski nasprotnik predtem ni bil pomembnejša ovira, saj panslovanska ideja, razen med razumniki in rezervnimi častniki, med moštvom ni bila razširjena. Kakorkoli že, slovenski vojaki so se povsod sklicevali na svojo zgledno držo in obenem sumničavo skrbeli, da bi ostali na dobrem glasu in da njihov ugled ne bi bil okrnjen. Njihova »personificirana potrpežljivost« (Jezeršek v Križaj 2000: 8) ter številne žrtve so skozi vsa štiri leta služile kot dokaz njihovega zvestega izpolnjevanja dolžnosti. Na osnovi zapisanega lahko potrdimo tudi drugo hipotezo, ki pravi, da so se na bojišču vojaki povečini izkazali kot zanesljivi, njihova odločnost pa je nihala glede na uspehe oziroma neuspehe avstro-ogrske vojske ter trenutnega vojaškega nasprotnika, predvsem pa je bila odvisna od trajanja vojne.

Prav v zvezi s trajanjem vojne je treba dodati, da se je leta 1918 naposled začela krhati tudi zanesljivost slovenskih vojakov in enot, glavni vzrok nelojalnosti in nepokorščine pa je bilo nezadovoljstvo zaradi obupnih socialnih razmer in splošne naveličanosti nad vojno, kar je spričo gospodarskega ravsula prišlo najbolj do izraza prav leta 1918. Prva tri leta vojne je sicer prihajalo do dezertacij, predvsem na vzhodni in balkanski fronti v času kriz in porazov, vendar lahko o razmahu tega pojava govorimo šele v zadnjem letu vojne. A tudi za to obdobje so bolj kot prebegi k nasprotniku na fronti bili značilni samosvoje podaljševanje dopustov ali pa skrivanje vojakov oziroma t.i. zelenega kadra v zaledju. Razloge za ta porast je najti v želji vojakov, da bi se izognili vnovičnem bojevanju na fronti, prav tako pa tudi v domotožju in skrbi za domače, revolucionarnem protivojnem razpoloženju ter izgubljeni veri v bodočnost in v smisel bojevanja za monarhijo, ki tako bedno hrani svojo vojsko, povrhu pa vojno še izgublja. Tudi glavni vzrok vojaških uporov je bilo nezadovoljstvo vojakov, ki je v prvi vrsti izviralo iz nenormalnih razmer, ki jih je izzvala dolga vojna. Predvsem je treba tu izpostaviti veliko pomankanje živeža, naveličanost in stalno napetost zaradi pričakovanega odhoda na fronto. Nezadovoljstvo so netile še boljševiške ideje, ki so jih

tik pred tem s seboj prinesli povratniki iz ruskega ujetništva, ambiciozne zahteve slovenskega narodnega gibanja ter nenazadnje tudi socialno vrenje in nemiri med prebivalstvom. Pri tem velja omeniti, da tako vedenje ni bilo značilno samo za večnarodno avstro-ogrsko armado, temveč tudi za nemško v zadnjem letu vojne ter precejšen del antantinih vojska: leta 1917 so nemire in upore na zahodni fronti sprožili francoski vojaki, Slovenci pa so pogosto poročali tudi o nizki morali italijanskih, včasih pa tudi ruskih sotrpinov. Nacionalizem torej ni igral ključne vloge pri nepokorščini slovenskih vojakov – z izjemo dobrovoljcev in drugih jugoslovanskih idealistov –, je pa zaradi zaostrenih razmer proti koncu vojne postal vedno bolj očiten. Tudi tretjo hipotezo se lahko zato potrdi.

Najsi slovenskim vojakom lepimo oznake zanesljivih, upornih, lojalnih ali jugoslovansko usmerjenih, ob prebiranju njihovih dnevnikov, pisem in spominov ne moremo mimo preproste resnice, da je bilo med njimi, vseskozi prisotno močno protivojno mišljenje. Čeprav so tolažbo često našli v vdanem prenašanju vseh tegob ali pa v mislih na božjo pomoč, so se nejevolja, vznemirjenost in nestrpnost stopnjevali predvsem zaradi grozljive resničnosti štiriletne morije, ki je nič – ne parole o pravični in na koncu celo obrambni vojni proti Italiji – ni moglo več opravičiti. Vojna je, kot je ugotavljal že Vadjal, postala nesmiselna in nepotrebna. Domovini, ki so jo možje in fantje branili s toliko poguma in požrtvovalnosti, je prinesla propad, vojakom in njihovim bližnjim pa tisto, kar ljudem pravzaprav vedno prinese in zapusti: bedo, razočaranje in žalovanje.

VIRI

Avtobiografski viri vojakov

1. Arnejc, Franc (1970): *Od Dnestra do Piave. Spomini iz prve svetovne vojne*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
2. Bevk, France (1970): *Pot v neznano*. Ljubljana: Slovenska matica.
3. Bitenc, Josip (1936): Ne ubijaj, saj vidiš, da je ranjen! V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 312–314. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
4. Bukovec, Ignac (1936): Pesem in puška v službi vojnega dobrovoljca. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 699. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
5. Ciglar, Jakob (2000a): Pismo slepega vojaka. *Vojno zgodovinski zbornik* 4, 4–5.
6. Ciglar, Jakob (2000b): Matija Malešič – vojni dnevnik 1914. *Vojno zgodovinski zbornik* 5, 43–57.
7. Ciglar, Jakob (2001): Matija Malešič – vojni dnevnik 1914. *Vojno zgodovinski zbornik* 6, 28–43.
8. Ciglar, Jakob (2006): Vojna bo! *Vojno zgodovinski zbornik* 25, 22.
9. Čebokli, Andrej (1999): *Andrej Čebokli. Pesnik in pisatelj iz Kreda (1893–1923)*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
10. Dražumerič, Marinka (1986): Belokranjci – vojaki v prvi svetovni vojni. Gradivo za poznavanje udeležbe moških iz Adlešič in okolice kot vojakov v 1. svetovni vojni *Kronika* 34(3), 183–203.
11. Dražumerič, Marinka (1989): Belokranjci – vojaki v prvi svetovni vojni. Gradivo za poznavanje udeležbe moških iz Dragatuša in okolice kot vojakov v 1. svetovni vojni *Kronika* 37(3), 304–308.

12. Gole, Jože (1936): Predhodniki majniške deklaracije. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 322–337. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
13. Gnezda, Milko (1936): Dnevnik o pohodu v Dobrudžo. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 282–309. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
14. Grafenauer, Franc (1936): Od Gorice do Soluna. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 681–698. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
15. Grahek, Anton (2001): *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo*. Ljubljana: Mladika.
16. Grčar, Jakob (1936): *Deviška zemlja v krvi. Zapiski iz Sibirije*. Celje: Družba sv. Mohorja.
17. Hacin, Janko (2002): *Vsi ti mladi fantje*. Ljubljana: Slovenska matica.
18. Hameršak, Jože (1994): *Skoz prvo svetovno*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
19. Heric, Vekoslav (1936): Zadnje pismo materi. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 663–665. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
20. Hudina, Josip (1936): Kocka je padla. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 231–235. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
21. Jagodič, Karel (1988): Med življenjem in smrtjo. *Borec* 40(8–9), 69–766.
22. Jurca, Janez (1974): *V daljavi so želje*. Celje: Mohorjeva družba.
23. Kacin, Dominik (1997): Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolnišnice v Romuniji iz let 1917–1918. *Borec* 49 (555–556), 23–60.
24. Kejžar, Valentin (1936): Ne »jungšic« pač pa dobrovoljec. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 579–602.

- Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
25. Klavžar, Josip (1936): Železni »rožni venec«. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 723–724. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
 26. Košar, Alojz in Tomaž Košar (1992): V pismih iz prve svetovne vojne. *Borec* 44 (1–2), 47–78.
 27. Košmerl, Franjo (1936): Čez fronto na fronto. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 715–716. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
 28. Kovačič, Anton (1936): Pota dobrovoljca-kmeta. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 575–577. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
 29. Križaj, Miomir (2000): Pisma poročnika Jezerška s soškega bojišča. *Vojno zgodovinski zbornik* 4, 6–11.
 30. Križaj, Miomir (2001): Dopisovanje vojnega invalida. *Vojno zgodovinski zbornik* 7, 39–44.
 31. Križaj, Miomir (2003): Pisma domačim v 1. svetovni vojni. *Vojno zgodovinski zbornik* 11, 39–40.
 32. Kurinčič, Mirko (2003a): Dnevnik Franca Kranjca 1915–1916. *Vojno zgodovinski zbornik* 12, 34–37.
 33. Kurinčič, Mirko (2003b): Dnevnik Franca Kranjca 1915–1916. *Vojno zgodovinski zbornik* 13, 108.
 34. Laharnar, Ivan (1936): Amzača. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 271–277. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
 35. Lenard, Rado (1936): Sokoli kot dobrovoljci. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 220–222. Ljubljana,

- Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
36. Logar, Jože (1936): 1:16. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 725–726. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
 37. Luthar, Oto (2000): »O žalosti niti besede«. *Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC.
 38. Matičič, Ivan (1922): *Na krvavih poljanah. Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
 39. Matičič, Ivan (1966): *Skozi plamene prve svetovne vojne. Po neskončni poti s slovenskim planinskim polkom*. Ljubljana: Borec.
 40. Mlakar, Albin (1995): *Dnevnik 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija K.C.K.
 41. Močnik, Mitja (2000): Dnevnik Edvarda Brankoviča 1915–1917. *Vojnozgodovinski zbornik* 5, 58–66.
 42. Močnik, Matija (2004): Dnevnik iz Galicije 1915. *Vojnozgodovinski zbornik* 17, 18–27.
 43. Mole, Vojeslav (1970): *Iz knjige spominov*. Ljubljana: Slovenska matica.
 44. Moravec, Slavko (2003a): S 97. pešpolkom na fronto 1914. *Vojnozgodovinski zbornik* 13, 19–21.
 45. Moravec, Slavko (2003b): S 97. pešpolkom na fronti. *Vojnozgodovinski zbornik* 14, 14–18.
 46. Moravec, Slavko (2004): S 97. pešpolkom na fronti. *Vojnozgodovinski zbornik* 15, 27–36.
 47. Muc, Martin (1933–1934): *Skozi Sibirijo. Zgode in nezgode slovenskega vojaka v svetovni vojni*. Ljubljana: Vodnikova družba.
 48. Novinec, Stanislav (2006): *Spominski zapiski primorskega Slovenca 1914–1918*. Ljubljana: Salve.
 49. Pavlič, Rado (1924): *Ljubezen in sovraštvo. Moja pot preko cvetočih in krvavih poljan. Slike iz svetovne vojne*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.
 50. Pepernik, Amandus (1936): *Doberdob, slovenskih fantov grob*. Celje: Domovina.

51. Petek, Marija in Mihael Petek (2005a): Milan Šter v 1. svetovni vojni. *Vojno zgodovinski zbornik* 21, 14–17.
52. Petek, Marija in Mihael Petek (2005b): Milan Šter v 1. svetovni vojni. *Vojno zgodovinski zbornik* 22, 79–80.
53. Pivko, Ljudevit (1991): *Proti Avstriji 1914–1918. Avstrijske ječe*. Maribor: Obzorja.
54. Plantarič, Alojzij (1944): *Življenjepis Ernesta Mlakarja, padlega v vojski 16. avg. 1916*. [s. l.]: [s. n.].
55. Prinčič, Edvard (1936): Moji vojni spomini. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 559–570. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
56. Ravnik, Joža (1936): Proč od Avstrije. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 225–230. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
57. Reberšek, Franc (1988): Pisma slovenskega vojaka iz prve svetovne vojne. *Borec* 40 (8–9), 767–814.
58. Res, Alojzij (1993): *Ob Soči. Vtisi in občutja iz mojega dnevnika*. Nova Gorica: Branko.
59. Rueh, Franc (1999): *Moj dnevnik 1915–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
60. Sfiligoj, Viljem (1936): Krst dobrovoljske zastave v Italiji. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, 705–709. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
61. Simčič, Ivan (2002): *Dnevnik vojaka iz 1. svetovne vojne*. Trbovlje: Zasavski muzej.
62. Simončič, Maks (1935): *Galicija. Spomini padlega vojaka*. Ljubljana: [s. n.].
63. Stanonik, Marija (1985): Pisma slovenskega vojaka iz staroavstrijske vojske (1914–1916). *Loški razgledi* 32, 189–195.
64. Tušar, Brane (2003a): Vojaška leta četovodje Janeza Benčine. *Vojno zgodovinski zbornik* 11, 21–36.
65. Tušar, Brane (2003b): Janez Benčina na fronti. *Vojno zgodovinski zbornik* 12, 16–23.

66. Tušar, Brane (2003c): Janez Benčina v ujetništvu. *Vojnozgodovinski zbornik* 13, 22–27.
67. Vadnjal, Leopold (1989): Zapiski vojaka 1914–1921. *Borec* 41(12), 1236–1921.
68. Vauhnik, Miloš (1988–1989): *Pe-fau. Spomini*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba.
69. Zlobec, Andrej (1981): *Za blagor očetnjave. Spomini od 1914 do 1945*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
70. Zupančič, Franc (1998): *Dnevnik 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.

Drugi avtobiografski viri

71. Milčinski, Fran (2000): *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica.

Časopisni viri

72. *Slovenec*. Izdaje v obdobju junij – avgust 1914. Ljubljana: Ljudska tiskarna.
73. *Slovenski narod*. Izdaje v obdobju: junij – avgust 1914. Ljubljana: Narodna tiskarna.

Leposlovni viri

74. Dolgan, Marjan, ur. (1989): *Slovenska muza pred prestolom. Antologija slovenske slavnice državniške poezije*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS.
75. Povše, Janez, ur. (1988): *Oblaki so rudeči. Ljudske in umetne iz prve svetovne vojne*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
76. Prežihov, Voranc (1981): *Doberdob. Vojni roman slovenskega naroda*. Maribor: Obzorja. Celovec, Borovlje: Drava.
77. Ravljen, Davorin (1938): *Črna vojna*. Ljubljana: Cesta.

Uradni vojaški pravilniki in propagandni viri

78. Komel, Andrej (1889): *Prisega in vojni členi. Eid und Kriegs-Artikel*. Klagenfurt: [s.n].
79. Rozman, Valentin (1911): *Krščanski vojak. Pouk slovenskim mladeničem, ki so poklicani v vojaško službo*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila.
80. Veltze, Alois (1916): *Naši vojaki. Slike iz bojev avstro-ogrške armade v svetovni vojni 1914/1915*. Dunaj: C. in kr. vojno ministrstvo.
81. *Vojak. Njegove dolžnosti in pravice. Vzroki in namen vojne 1916*. Dunaj: C. in kr. vojno ministrstvo.

Monografije in članki v revijah oziroma zbornikih

82. Andrejka, Jernej (2004): *Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini 1878*. Ljubljana: Karantanija.
83. Andrejka, Viktor (1928): Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes. V Josip Mal (ur.): *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, 269–295. Ljubljana: Leonova družba.
84. Benedetič, Ana (2003): Boštjan Olip – borec za mir in proti vojni. V Beba Jenčič in Ana Lavrič (ur.): *Avguštinov zbornik. 50 let Gorenjskega muzeja 1953–2003*, 171–178. Kranj: Gorenjski muzej.
85. Bösch, E. Reinhard (1982): *Die Haltung der südslawischen Soldaten des österreich-ungarischen Heeres im Ersten Weltkrieg. Eine Dokumentation, dargestellt nach den Gefechtsberichten der Infanterie*. Wien: Dissertation. Universität Wien.
86. Cecil, Hugh in Peter H. Liddle, ur. (2003): *Facing Armageddon. The first world war experienced*. Barnsley: Pen & Sword Select.
87. Grdina, Igor (2005): Slovenci v vrtincu velike vojne. V Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci*, 35–47. Ljubljana: Slovenska matica.
88. Guštin, Damijan (2005a): Vstop Avstro-Ogrske v vojno. V Jasna Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega*

- priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 125–128. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino.
89. Guštin, Damijan (2005b): Slovenci v antantnih vojskah. V Jasna Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 140–142. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino.
90. Guštin, Damijan (2005c): »Zeleni kader« in vojaški upori v slovenskih enotah spomladi 1918. V Jasna Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 142–144. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino.
91. Horstenau, Edmund Glaise, ur. (1930): *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Band 1. Das Kriegsjahr 1914*. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen.
92. Hrabak, Bogumil (1990): *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
93. Jalušič, Vlasta (1995): Vojaki in njihova armada. *Borec* 47 (542–543), 649–675.
94. Konakowitsch, Ted Peter (1993): *Österreichische Militargerichtsbarkeit im ersten Weltkrieg (am Beispiel des Landwehrdivisionsgerichts Graz im Jahre 1914)*. Graz: Diplomarbeit. Rechtswissenschaftliche Fakultät.
95. Lukan, Walter (2007): Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18 im Spiegel der Zensurberichte des Gemeinsamen Zentralnachweisbureaus für Kriegsgefangene in Wien (mit besonderer Berücksichtigung des Verfassers der Berichte – Milan Hodža). V Jiří Pokorný, Luboš Velek (ur.): *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století. Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeniam / Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Jiří Kořalka zum 75. Geburtstag*, 217–283. Praha: Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum.
96. Mavsar, Sonja (2004): *Slovenski vojak v prvi svetovni vojni. Analiza dnevnikov, spominov in pisem vojakov izdanih po letu 1945*. Ljubljana: Diplomska naloga. Filozofska fakulteta.
97. Mušič, Jurij (1965): Ognjeni krst slovenskih fantov 1914. *Kronika* 13(2), 84–93.

98. Nečak, Dušan in Božo Repe (2005): *Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia.
99. Perhauc, Rafael (1976): *Upor mornarjev v Boki Kotorski*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
100. Perovšek, Jurij (2005): Iz Avstro-Ogrske. V Jasna Fischer (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 169–174. Ljubljana: Mladinska knjiga: Inštitut za novejšo zgodovino.
101. Plaschka, G. Richard, Horst Haselsteiner in Arnold Suppan (1974a): *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Erster Band. Zwischen Streik und Meuterei*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
102. Plaschka, G. Richard, Horst Haselsteiner in Arnold Suppan (1974b): *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918. Zweiter Band. Umsturz*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik.
103. Pichlik, Karel (1968): *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni*. Ljubljana: Borec.
104. Pleterski, Janko (1971): *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
105. Sruk, Vlado (1999): *Leksikon morale in etike*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta.
106. Stergar, Rok (2004): *Slovenci in vojska, 1867–1914. Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
107. Stergar, Rok (2005): Slovenci in Italijani v času prve svetovne vojne. V Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci*, 148–156. Ljubljana: Slovenska matica.
108. Svobljšek, Petra (1997a): Judenburg: v boj proti vojni. V Marjan Drnovšek, Peter Vodopivec in France Rozman (ur.): *Slovenska kronika XX. Stoletja. 1900–1941*, 193–194. Ljubljana: Nova revija.
109. Svobljšek, Petra (1997b): Prostovoljci – kladivarji Jugoslavije. V Marjan Drnovšek, Peter Vodopivec in France Rozman (ur.): *Slovenska kronika XX. Stoletja. 1900–1941*, 175–176. Ljubljana: Nova revija.

110. Šteh, Bogdan (2005): *Politika in slovenski vojaki med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Diplomaska naloga. Filozofska fakulteta.
111. Švajncer, Janez J. (1988): *Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v AO armadi*. Maribor: Pokrajinski muzej.
112. Švajncer, Janez J. (1992): *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Prešernova družba.
113. Turk, Ernest (1936): Zgodovinski oris pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni. V Ernest Turk, Josip Jeras in Rajko Paulin (ur.): *Dobrovoljci kladirarji Jugoslavije 1912–1918*, 15–109. Ljubljana, Maribor: samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije.
114. Turk, Ernest (1978): *Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski*. Ljubljana: Borec.
115. Verginella, Marta (1991): Esperienza di guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la grande guerra. *Qualestoria* XIX(1), 31–71.
116. Vodopivec, Peter (2005): Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja. V Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (ur.): *Velika vojna in Slovenci*, 7–16. Ljubljana: Slovenska matica.
117. Vogrič, Ivan (2001): *Slovenski književniki in I. svetovna vojna*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
118. Wagner, Walter (1987): Die k. (u.) k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung. V Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (ur.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band V. Die bewaffnete Macht*, 142–633. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.
119. Zupan, Gregor (2004): Dezerterstvo na Slovenskem v 18. in 19. stoletju ter 1. in 2. svetovni vojni. *Vojnozgodovinski zbornik* 18, 18–23.